

॥ ३३ ॥

ખાદીની ખસાદી

અને

નીચેના પ્રકારના વાર્તાઓ.

પ્રકાશક: મહાશય પરાંગત હેસાઈ.
મકાન: મહાશય પરાંગત હેસાઈ, ૪૬, (અમી જંગલ)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોર્પોરાઇઝ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૪૪૪૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યાત્રાની યાત્રા

વિષય ૬ : ૩

ખાદીની પ્રસાદી

અને

ખીજ કેટલીક મનોરંજક વાર્તાઓ.

લેખક:—

મણિભાઈ પ્રાગળ દેશાઈ ભદેલીકર.

ઠેકાણું—કલ્યાણ ખીડીંગ નં. ૪,

રૂમ નં. ૧૬, કાંઠાવાડી મુંબઈ-૪.

પ્રથમાવૃત્તિ.

કીમત રૂ. ૧૧.]

[ટપાલ ખર્ચ ભુલું.]

સંવત ૧૯૮૦.

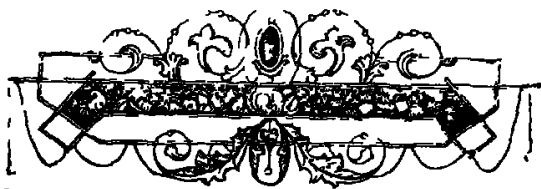
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશક
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૧૯૨

૬-૧૩

સુદક—પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક
પુરંદરે પાઠક પ્રીતિ પ્રેસ ૩ કંકારદારરોડ, મુંબઈ-૪.

પ્રકાશક—પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક
કાંઠાવાડી માધ્યમભવન, મેટ માર્તિંડા કાર્યાલય મુંબઈ-૪.

અંથ દયામિત્રના સર્વ હક્ક
લેખકને દયાધીન છે.

અર્પણપત્રિકા.

મારા

શિરછત્ર તુલ્ય પૂજ્ય મામાત્રી
સદ્ગત વલ્લભભાઈ રઘુનાથજી દેશાઈ

તથા

વિદ્યમાન મોહનભાઈ રઘુનાથજી દેશાઈ
એમને

મારા કુટુંબ પ્રત્યેનો અગ્રાધ અને નિરપ્રહી વાતસલ્યભાવ,
એમનું વ્યાવહારિક તથા સાંસારિક માર્ગદર્શન,
એ બંધુ યુગલને વિશુદ્ધ બ્રાતૃમ્નેહ ને કાર્યદક્ષતા

તથા એમના

મારા પર થયેલા આર્થિક અને
અન્ય અનેક ઉપકારો એ સર્વની

એક પુણ્ય સ્મૃતિ તરીકે

તેમનું આદર્શ રૂપ પૂજ્ય નામ યુગલ

મારા આ નાનકડા પુરતક સાથે જોડતાં
મને સ્વાભાવીક રીતે અતિ હર્ષની લાગણી થાય છે.

શ્રી સ્નેહ-ઝલ્લુ-આધીન

શુભ,

મણિલાલ.

આટલું તો જરૂર વાંચજો !

આ લેખકની હવે પછી થોડા વખતમાં પ્રકટ થનારી

અનાથ યુગલ

નામની નવીન સચિત્ર નવલકથા.

કેડિન સામ્રાજ.

પૃષ્ઠ રપ૦ ઉપર.

પાકું પુઠું.

જેમાં બે અનાથ બાળકો 'બાળકો' તથા રસપૂર્ણ વૃત્તાંત તથા કેટલાક નામધારી સાધુ-સાધ્વીના શેતાનીયતપસ્યાનો ચિતાર પણ આપવામાં આવશે. આ ઉપરાંત દેશના અનાથો તથા સાધુઓની નીત રીતિ અને સ્થિતિના પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓને

માત્ર પોણી કીંમતે અપાશે.

માટે ત્વરા કરો ! અને જલ્દી નામ નોંધાવો ! !

કારણ પાંચસો ગ્રાહકોનાં નામો નોંધાવવા પછી એ લાભ નહિ મળે.

ગ્રાહક થવા માટે આ પુસ્તકમાં મોકેલા કાર્ડ ઉપર તમારું નામ કામ ચોક્કસ લખીને તે તાકીદે પોસ્ટ કરો, એટલે તમારું નામ નોંધાશે, અને એ પુસ્તક પ્રકટ થયે તમને પોણી કીંમતે વી. પી. થી મોકલાશે.

સૂચના—આ સાથે મોકલેલાં બે પોસ્ટ કાર્ડો પૈકી એક તમારે માટે, અને બીજું તમારા મિત્ર માટે છે. તો તમારા મિત્રને જરૂર બલામણુ કરજો. એ કાર્ડ ફેંકી દેતા ના, એ કાર્ડની પણ કીંમત છે. પુસ્તકની કીંમત આશરે રૂપિયા દોઢની આસપાસ આવશે, પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જુડે.

એ પુસ્તકમાં પ્રકટ થનારાં ચિત્રોના નમુના તરીકે

આ પુસ્તકના પુઠાંના પાછલા ભાગ ઉપર

આપેલાં ચિત્ર જોશો.

“ખાદીની પ્રસાદી” વિગેરે મારી વાર્તાઓનો આ ટુંકો સંગ્રહ ગુજરાતના વાંચનાર સમક્ષ રજૂ કરતાં સદગત સા. ઉર્મિલા દયારામ ગીડમલની “ઉધાનદિની” નામની વાર્તાના અનુવાદનું અવલોકન કરતી વખતે વિદ્વત્ પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે “ટુંકી વાર્તા” વિષે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરું તો તે અતુચિત નહીંજ લાગે એમ માનું છું.* તેઓશ્રી લખે છે કે:—

“ ‘Short Story’ યા ને ટુંકી વાર્તા કોષક કોષક રૂપે તો બહુ પ્રાચીન કાળથી સર્વ દેશોમાં જાણીતી છે. પણ વર્તમાન સમયમાં નવલ કથામાંથી રૂપાંતર થઇને સાહિત્યનો જે નવો પ્રકાર ‘Short Story’ નામનો થયો છે એ એના વિશેષ રૂપમાં અમેરિકામાંજ જન્મ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે.

એડગર એલનપો ટુંકી વાર્તાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે. ‘A short story is a prose narrative requiring from half an hour to one or two hours in its perusal.’ અર્થાત્ અડધા કલાકથી એક બે કલાકમાં વંચાઇ રહે એવી કથા તે ટુંકી વાર્તા. પ્રોફેસર હુડસન એને ખીજ શબ્દોમાં ઉતારીને કહે છે કે ‘A short story is a story that can be easily read at a single sitting’—એકી બેઠકે વંચાઈ રહે એવી વાર્તા તે લઘુ વાર્તા.

* જુઓ:—વર્ષ ૧૪ અંક ૧ (માસ સં. ૧૯૭૧) ‘અંધાવલોકન.’

પણ આ લઘુ વાર્તા રસશાસ્ત્રના નિયમની અહાર નથી. લાંબી વાર્તાનો ટુકડામાં સાર આપવો એ રસશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ટુકડી વાર્તા નથી. લઘુ વાર્તામાં એકાગ્રતા (Concentration) અને એકતા (Unity) ના નિયમો પળાયલા હોવા જોઈએ. જેમ સંગીત કાલ્પનિકકાવ્ય (Lyric) માં એકજ હૃદયની ઉર્મિ વા વિચાર ઉપર આખું કાવ્ય રચાએકું હોય છે, તેમ લઘુ વાર્તામાં પણ એકજ પ્રધાન વિચારો મૂર્તિમાન કરવા પુરતી વાર્તાની રચના હોવી જોઈએ. અર્થાત્ નકામી અને શોભાપાત્ર એવી એક પણ રેખા આ લઘુ વાર્તામાં હોવી ન જોઈએ. અને એ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું એમાંજ લઘુ વાર્તાનું મુખ્ય કલાવિધાન રહેલું હોય છે. પરંતુ એથી એમ સમજવાનું નથી કે લઘુ વાર્તાનો સઘળો રસ તે માત્ર વાર્તારસમાંજ હોવો જોઈએ. સુંદર ચિત્રો, વર્ણનો, સંવાદો વા વિચારોને પણ એમાં અવકાશ છે. માત્ર એટલું કે એ માપસર એટલે કે લઘુ વાર્તાની સાદાઈને બાધ ન કરે એવાં હોવાં જોઈએ. ”

ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાન નિરીક્ષકની ઉપર જણાયેલી કસોટી ઉપર ચઢાવતાં મારી આ વાર્તાઓ કેવીકે નીવડશે તે અભિપ્રાય તો મારે તેના વાંચકો અને વિવેચકો પાસેથી જ હવે પછી મેળવવાનો છે.

શ્રીમાન સાક્ષર આનંદશંકરભાઈની ઉપરોક્ત માર્ગદર્શક નોંધ લક્ષમાં રાખીને મેં આ વાર્તાઓ લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મારી સાધારણ લેખનશક્તિ, મર્યાદિત યુદ્ધિ-શક્તિ અને અનુભવના કારણે તેમ એ દૃષ્ટિએ જે ખામીઓ છે તે હું સમજું છું, વળી બીજી ઘણીકે એવી ખામીઓ પણ હશે કે જે મારા જાણવામાં ન હોય.

મહાત્માઓના પુણ્ય સંદેશના ધ્વનિ સંસાર વ્યવહારમાં રચીપચી રહેલાં સંસારીઓના અધોર કર્ણ ઉપર અહીં આજા આજા પડે છે, ન્યારે

તે ઉછરતા યુવકવર્ગના મદ્યેષા મસ્તિષ્કમાં અનેરી મસ્તી મચાવી મુકે છે, એ જન સ્વભાવના સામાન્ય લક્ષણની ઝાંખી છાયા સાથે કેટલીક જાતિ-ઓમાં (જેવી કે મારી અનાવિલ જાતિ) વરવિક્રય યા વાંકડાનો રીવાજ કેવો બંધન કર્તા થઈ પડે છે અને ફાંપલ જીવનને તે કેવો બાધારૂપ નીવડે છે એનું આણું આણું ચિત્ર ‘ ખાદીની પ્રસાદી ’ ની વાર્તામાં આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. અનાવિલ જાતિના એ વાંકડાના રીવાજને અંગે બીજા અનેક ખોટા દૃદંબા અને હાનીકારક રીતરીવાજો પણ છે જેનું વિસ્તૃત ચિત્ર આપતાં તો એક મોટી સ્વતંત્ર કથા લખી શકાય.

વરવિક્રય કરતાં પણ વિશેષ દુર અને જોણે આજ સુધીમાં અનેક નિર્દોષ કન્યાઓનાં બલિદાન લીધાં છે એવા કન્યાવિક્રયવાળા સમાજનું એક કર્ણચિત્ર ‘ બલિદાન ’ ની વાર્તામાં આલેખ્યું છે.

સૌન્દર્ય અને આનંદ (Beauty and Joy)* યુક્ત ગ્રામ્ય જીવનનો અનુભવ લેતાં સાહજિક રીતે કલ્પનાના પટપર ચિત્રાઓનું એક મનોરંજન સામાજિક ચિત્ર ‘ ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના ’ દ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. મારી આ વાર્તા સૌ કરતાં પ્રથમ લખાઈ હતી, અને તે ‘ સાંજવર્તમાન ’ પત્રમાં પણ પ્રકટ થઈ હતી.

‘ ઇલકાબનો આશક ’ એ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ We crown thee King ’ એ નામની વાર્તાનો અક્ષરશ્ચ: અનુવાદ છે. એમાં કવિવર ઇલકાબને માટે આથડતા આડંબરી પણ હૈયાસુના નવેન્દુને લાવણ્યલેખા આદિ રમણી પાત્રો દ્વારા રસપૂર્ણ તથા હાસ્ય-જનક પ્રસંગો લઈ હીક હીક રીતે રજૂ કરે છે અને ઇલકાબના ઇશકને તિરસ્કારી નાંખે છે.

* રવ. મોતીલાલ મુનશીની એ નામની અંગ્રેજી વાર્તા ઉપરથી સૂચિત.

‘ત્યાગ’ એ પણ રવી બાપુની એક બીજી પ્રસાદી— ‘The Renunciation’ નામની વાર્તાનો અનુવાદ છે. એ વાર્તા ટુંકી છે, પ્રસંગ નાનો છે, છતાં એમાં રહેલું રહસ્ય બહુ ઉંડું અને વિચારણીય છે. જ્ઞાતિબંધનના વળદાર કારકોનો માર માણસને કેવો હર્ષાપિર બનાવે છે તેમજ એ કારકો સુખી દાંપત્ય જીવનના બરડાપર પડતાં વિચાર ન કરતાં તેને ઝટ લુલો બનાવી દે છે એ વાર્તાનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન એ વાર્તામાં થાય છે. જ્ઞાતિબંધન અને દાંપત્યજીવનના પ્રેમબંધન એ એમાં કેને શરણે જવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર—એ મુંઝવણની ઉકેલ રવી બાપુ આ વાર્તા દ્વારા હૃદયગમ રીતે રજૂ કરે છે.

કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના— ‘Hungry stones and other stories’ નામના અંગ્રેજી સંગ્રહમાંથી વર્તમાન કાળને અને ગુજરાતના આર્થિક સંસારને અનુકુળ એવી આ બે વાર્તાઓનો મેં કરેલો અનુવાદ અનુચિત નહિ નીવડે એવી ઉમેદ છે.

વિશ્વપ્રેમના આદર્શરૂપ વિશ્વવિખ્યાત કવિવરની પ્રસાદી વિશ્વના પ્રત્યેક આત્માને કોષપણુ માર્ગે પ્રાપ્ત થાય એવી એ કવિવરની ઉત્કટ અભિલાષા હોય જ, અને તેથી તેમની ઉપરોક્ત બે વાર્તાઓના અનુવાદ મારે તેમની સંમતિની આવશ્યકતા પણ ન હોય એમ માની લઉં મેં તેમની વિના સંમતિએ એ વાર્તાઓનો અનુવાદ કર્યો છે, તે જ અપરાધ લેખાનો હોય તો હું અત્રે જાહેર રીતે તેમની ક્ષમા યાચી લઉં છું.

આપણા આર્થિક સંસારમાં વિધવાઓનો પ્રશ્ન ઉકેલવો અતિ વિકટ છે તેમનાં જીવન જોટલાં દુઃખ ભર્યાં છે તેટલાંજ તેમનાં દુઃખનાં નિવારણ કરવાના વિચારે પણ દુઃખ ભર્યાં છે. જતાં અક્ષત બાળ વિધવાઓનો પ્રશ્ન એટલો બધો વિકટ કે ચર્ચારપદ નથી એવી મારી અંગત માન્યતાને

‘ અણુમુક્યું કૂલ્લ ’ એ વાર્તા દ્વારા સમાજ સમક્ષ કંઈક વિસ્તારથી રજુ કરવાનું મેં સાહસ કર્યું છે.

છેલ્લી વાર્તા ‘ હુમલક્ષ્મી વા પ્રેમલક્ષ્મી ’ નામની છે. એને: અતર્ગત ઉદ્દેશ તો એના શિર્ષકમાંજ સમાયલો છે. એમાં જે ‘ પ્રેમ ’ ની ચર્ચા થઈ છે તે માત્ર ‘ દાંપત્યપ્રેમ ’ જ નથી, પણ તેનું મહત્તર રૂપ ‘ વિશ્વપ્રેમ ’ અને મહત્તમ રૂપ ‘ પ્રભુપ્રેમ ’ નો પણ તેમાં નિર્દેશ છે.

આવી રીતે સમાજને લગતા કેટલાક છુટા છુટા વિચારોને મૂર્તિમાન રૂપ આપવા મેં યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે જ વાંચનાર ભાઈ બહેનોને જરા પણ સંતોષ આપશે તો હું મને કૃતાર્થ થએલો સમજીશ.

આ સર્વ વાર્તાઓનાં વસ્તુ તથા પાત્ર કાલ્પનિક છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશક ‘ મોઢ માર્તંડ ’ ના તંત્રી અને મારા ઇન્ટ્રિ મિત્ર ભાઈશ્રી પ્રભાશંકર જયશંકર પાંડકનો હું આ ગ્રંથના પ્રાકટ્ય મંટે નેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછોજ છે. એમણે એમના માસિક તથા છાપખાનાના સાધન દ્વારા મને જે સાહાય્ય તથા ઉત્તેજન આપ્યાં છે, તે જ ન મળ્યાં હોત તો આ વાર્તાઓ લખાઈ હોત કે કેમ તેજ શંકા જરેજું રહેત. તે ઉપરાંત આ વાર્તાઓના લેખન તથા પ્રકાશનના કાર્યસંબંધી તેમની વિદ્વતા અને ધંધાના અનુભવથી રંગાયત્રી અગલની અને હિતકારી જે સૂચનાઓ વખતો વખત મને તેમના તરફથી મળતી રહી છે તે માટે પણ હું તેમનો ધણો ઋણી છું.

પુઠા ઉપર જે ચિત્રો છપાયાં છે તે મુંબઈના એક જાણીતા ચિત્રકાર મી. શ્રીવરામ સજીપ આર્ટિસ્ટરની કળાનિપુણ અને સુંદર રસીક પીંછીની એક પ્રસાદી છે. જે કાળજી અને લાગણીથી તેમણે એ ચિત્રો મને તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે માટે પણ હું તેમનો અત્રે ઉપકાર માનું છું.

(૧૦)

શક્તિ ઉપરાંત થવા જતા અર્થને કારણે, મારી ખાસ ઉમેદ હોવા છતાં મારી આ સઘળી વાર્તાઓ સચિત્ર પ્રકટ કરવાને મારા મનનો વિચાર હાલ તો મનમાં જ રહ્યો છે. પણ જો ગુણવંતી ગુજરાતનો રસીક વાચકવર્ગ મારા આ રંક પ્રયાસને યથોચિત ઉત્તેજન આપશે અને પ્રભુ કૃપાએ, ખીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો અણમૂલો અવસર પ્રાપ્ત થશે તો મારો એ મનોરથ પાર પાડવાનું બની શકશે.

મુ'બદ્ધ તા. ૧-૧-૧૯૨૪

મણિભાઈ પ્રાગજી દેસાઈ.

પ્રકાશકના બે બોલ.

આજથી આરતેર વર્ષો અગાઉ જ્યારે હું મુંબઈની જનરલ પોસ્ટ ઓફીસના સ્ટોર્ટીંગ ખાતામાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે આ વાર્તાના લેખકનો મને પ્રથમ પરિચય થયો હતો, અને તે વખતેજ મને જણા - એલુ'કે આ કાંઈ વિદ્યાવ્યાસંગી વ્યક્તિને વ્યાવહારિક પ્રતિકૂળતાઓને લીધે અભ્યાસ પડતો મુકીને આ નોકરી પરાણે સ્વીકારવી પડી છે. ત્યાર-પછી જેમ જેમ અમારો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ મારી એ અટ-કળને પુષ્ટિ મળતી ગઈ.

વલસાડ તાલુકાના બદેલી નામના નાનકડા ગામડાના રહીશ અના - વિલ જ્ઞાતિના એ યુવક સાથેની મારી એ પ્રથમ મુલાકાત પછી મને જણાયું કે શાળા દ્વારા મળતા શિક્ષણમાં તેઓ મેટ્રિક સુધી એટલે મારા જેટલુંજ બણી અટકી ગયા હતા, અને મારી પેટેજ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને આધીન થઈ સહજ જ મળી આવેલી આ નોકરી તેમણે સ્વીકારી લીધી હતી. ઉમરમાં કાંઈક અંતરવાળા પણ લગભગ એક સરખા સંયોગોને આધીન થયેલા એવા અમારા બે વચ્ચે ત્યાર પછી પ્રકૃતિના સામ્યને લીધે સ્નેહ સંબંધ વધવા લાગ્યો. કેવળ જીવન નિર્વાહને માટેજ અમારે બેઉને એ નિરસ વ્યવસાય સ્વીકારવો પડેલ હોવા છતાં લેખન વાચનની અમારી એક સરખી પ્રવૃત્તિને લીધે દિવસે દિવસે અમારી મૈત્રી ગાઢ થવા લાગી. તે વખતે મારા વાચનનો પ્રવાહ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ વહેતો હતો, જ્યારે આ વાર્તાઓના લેખક મહિમાઈનો શોખ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ ઢળતો હતો. માસિકો અને પેપરોમાં અમે બેઉજ તે વખતે છુટક લેખો લખતા હતા, અને પ્રકટ થયેલા તે અમારા તથા અન્ય લેખકોના લેખો ઉપર વિવેચનો કરવામાં બહુ રસ લેતા હતા.

આંહી સુધી લગભગ સરખી પ્રવૃત્તિમાં સાથે રહ્યા પછી અમે એક મહત્ત્વશ્રમમાં જોડાયા, કેટલાંક વર્ષો સાથે નોકરી કરતા નોકરીના તથા સાંસારિક સુખદુઃખોના પણ અવનવા અનુભવોથી રંગાયા. ત્યાર પછી એકાએક ધરતીકંપ થવાથી જેમ અદ્ય સમયમાં જળસ્થળનું રૂપાંતર થઈ જાય છે તેમ આજથી લગભગ સાડાત્રણ વર્ષ અગાઉ મારી પોતાની સાંસારિક પરિસ્થિતિમાં પણ ધરતીકંપ થયો. મારા કેટલુંક જીવન ઉપર મોટો આઘાત થયો, અને મારી સાંસારિક સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. હું એકાકી બની ગયો, ને તે સાથે જ પૂર્વના ઋણાનુબંધના ચોમે ધણા દિવસની મનેધણા પ્રમાણે પોરટ ખાતાની તે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી મારો મન ઇસ્તિત હાલનો છાપખાનાનો ધંધો મેં અંગીકૃત કર્યો. આ પ્રમાણે જીવનવ્યવસાયની અમારી દિશાએ વિવિધ બન્યા છતાં અમારો સ્નેહસંબંધ તો જેવો ને તેવો જ સચવાયે જતો હતો, જે આજે આ પુરતકના પ્રકટવર્થી જન સમાજની નજરે મૂર્ત સ્વરૂપમાં આવે છે.

મારા આ લેખક મિત્રને કુદરત તરફથી જ લેખનકળાની બહીષ્કાર મળેલી છે, તેને જો યોગ્ય ઉત્તેજન અપાયું હોય તો તે કળા ખીલવી શકાય તેમ છે એમ મને ધણા વખતથી લાગ્યા કરતું હતું. મારી તે ધારણાને અજમાવવાનો અવસર પણ અનાયાસે જ આવી મળ્યો. પાંચેક વર્ષથી મારી મોઢ જ્ઞાતિને માટે મારા તરફથી પ્રકટ થતા “મોઢ માર્તિણ” માસિક માટે સામાજિક વાર્તાઓ લખવા મેં તેમને વિનવિ કરી જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધી. ઠંડીને લીધે જમી ગયેલા બરફના ડુંગરો પર સૂર્યનાં ત્ર્યંક ડિરેજો પડવાથી ઓગળી જઈને તે જેમ એકાએક જલપ્રવાહના રૂપમાં ધસારા બંધ વહેવા મંડે છે, તેમ મારા માર્તિણના અનુમોદનથી મારા એ લેખક બંધુની ઠંડી પડી ગયેલી લેખનપ્રવૃત્તિ પણ પ્રવાહ રૂપે વહેવા લાગી; અને એક પછી એક એમ આ સાત વાર્તાઓ તેમણે ટુંક સમયમાંજ મને લખી આપી. જેટલી ત્વરાથી તેઓ મને તેમનું લખાણ આપતા ગયા તેટલીજ ત્વરાથી તેમના ઉત્સાહને અનુમોદન આપવા હું તે પ્રકટ કરતો ગયો. મને જણાવતાં સંતોષ થાય છે કે એક ઉછરતા લેખકને

ઉત્તેજન આપી તેમની લેખનપ્રવૃત્તિને પોષવાની મારી શુભ ધારણાનું આ પ્રમાણે સારું પરિણામ આપ્યું છે; અને માર્તંડક દ્વારા સામાજિક વાર્તાઓનું એ સાહિત્ય મારા શિષ્ટ વાચક વર્ગમાં પરમ આદરને પાત્ર થઇ પડ્યું છે. માત્ર શિક્ષિત પુરુષ વર્ગે જ નહીં, પણ સાધારણ શિક્ષણ લીધેલ એવા સ્ત્રીવર્ગે અને શાળામાં શીખતા વિદ્યાર્થીવર્ગે પણ આ વાર્તાઓ માટે બહુ સારા ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે. જાહેર જનતા તેને કેવો ન્યાય આપે છે તે તો હવે પછી જણાશે.

મારી અન્યાર સુધીની લેખન વાચનની પ્રવૃત્તિથી અને પાંચેક વર્ષના માસિકના તંત્રીપદના અનુભવથી મને એમ જણાયું છે કે હાલની કેળવણી લઇ બહાર પડતા નવા લેખક વર્ગનાં લખાણોમાંનો મોટો ભાગ ઉચ્ચ કોટીનો હોતો નથી. ગુર્જર સાહિત્યના વયોવૃદ્ધ અનુભવી ને પ્રતિભા-શાળી લેખકો એક પછી એક અસ્ત થતા જાય છે, બ્યારે તેમની ખોટ પુરે તેવો નવો લેખકવર્ગ તૈયાર થતો જોવામાં આવતો નથી. હાલના પ્રકટ થતા ગુર્જર સાહિત્યમાં મોટે ભાગે ચર્વિતચર્વણ જેવું, ઇતર ભાષાના ગ્રંથોની છાયારૂપે ઉતારાએકું, ક્ષણભર આનંદ આપનારૂં છીછરૂં, અને ક્ષણિક ઉભરા જેવું સાહિત્ય પ્રકટ થતું જોઇ ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિ માટે તો શોકજ થાય છે. આમ થવામાં કેવળ લેખકોજ દોષપાત્ર છે એમ નથી, પરંતુ આજ કાલની અર્ધદગ્ધ શિક્ષણપદ્ધતિ પણ આવી શૌચનીય સ્થિતિ ઉભી કરવાનું સુખ્ય કારણ છે. સાધારણ લેખકોની વાત બાળુ પર રહેલા દઇએ તોપણ હાલના પદવિધર લેખકોનાં લખાણો પણ કચચિતજ ઉચ્ચ કોટીનાં પ્રકટ થાય છે. શિષ્ટ નામાંકિત લેખકો પોતપોતાના માની લીધેલા આશયો અને વલણ રૂપી વાડા માટે ઝપાઝપી કરી થાકીને હવે શાંત થતા જણાય છે, બ્યારે નવો લેખકવર્ગ ક્ષણભર ચિત્તને વિનોદ આપે તેવાં લખાણો પ્રકટ કરવામાંજ પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યો છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય લખાણોની સ્થિતિ તો એથી એ વિશેષ શૌચનીય થઇ પડી છે. ગુર્જર સાહિત્યની આવી વિષમ પરિસ્થિતિના સમયમાં આ એક નવું પુરતક પ્રકટ થાય છે તેને સાક્ષરવર્ગ કેવો ન્યાય આપે છે તે તો હવે પછી જણાશે.

વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાએલી આ વાર્તાઓના નાનકડા ગુચ્છની ખીલવણીનો હું પ્રકટ કરતા એટલે પોષક હોવાથી યુનીવર્સિટીની યંત્ર-જ્ઞાની કોષ ઉપાધિ નહીં મળવેલા એવા મારા લેખકમિત્રની મારી દૃષ્ટિએ નિદોષ સંસ્કારી અને સાંપ્રત રાષ્ટ્રીય વાતાવરણને અનુરૂપ જણાતી આ કૃતિ માટે મારો અંગત અભિપ્રાય આપી પક્ષપાતી ન બનતાં તેનો યોગ્ય ઇન્સાફ ગુર્જર સાહિત્યના વાચકવર્ગ દ્વારા મેળવવો એજ વિશેષ યોગ્ય છે.

છેવટમાં મારા સન્નિમિત્રનો આ પ્રયાસ તેમની ભવિષ્યની લેખનપ્રવૃત્તિને માટે યજ્ઞદાથી અને પ્રેતસાહજનક બનો એવી શુભાશી: સાથે વિરમીશ.

કાંદાવાડી માધવભુવન
મુ'બ-૪.

}

પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક.
અધિપતિ-મોહ માર્તણ્ડ.

સર્વોત્કૃષ્ટ
ને સોંધું

સૌરાષ્ટ્રનું સુવર્ણમય સચિત્ર સાહિત્ય.

સંગ્રહો!
સંગ્રહો!

શેણી અને વિઝાણુંદ.

સાંધ્વી સતી દમયંતીની પેઠે પ્રેમીની પાછળ વન
વન રજળતી પ્રેમપિપાસુ, વાંઝીયાને હીકરા દેતી,
પાપીઆને પ્રલય કરતી, ચારણ જ્ઞાતિમાં અધાપિ
દેવી તરીકે પૂજાતી, હીર્ણના શહેનશાહ અહીંઉડીને
પણુ અમલકારથી નમસ્કાર કરાવી ભરદરખારમાં નમ-
હીયાને મુછા ઉગારતી. ચોસક જોગણીઆને પ્રસન્ન કરી
દુર્ગાદેવીની બેધારી તલવાર અને ચિતોડની ગાદી
પોતાના ભક્તને અપાવતી, આમરણાન્ત ડોમાર ત્રત
પાળનારી, અને છેવટ પ્રેમીને પરલોકમાં પામવા હીમા-
લયમાં હાડ ગાળનારી

વિશુદ્ધ સતી શેણી

અને પોતાની પ્રેમદા પાછળ પોતાના સર્વસ્વને
અને અંતે આત્માને પણ ભોગ આપનાર, પ્રેમની
ગુમારીમાં મદમગ્ન થયેલ

જંતવાદી વિઝાણુંદ

એ પ્રેમી યુગલની દિલ ઉશ્કેરનારી. સૌરાષ્ટ્રના ગુંદર
સોરઠાની ઝમકથી ભરપુર, દેવીપ્રેમને પાક પડાવતી,
આ મનોહર વાના પ્રેમીઆની વિવિધ મનોદશાનાં

આકર્ષક ચિત્રો સાથે

દુક સમયમાં જ પ્રકટ થશે.

કીંમત રૂ. ૧. પોસ્ટેજ જુદું.

અગાઉથી આહક થનારને પોણી કીંમતે મળશે.

માટે આહક થઇ નામ નોંધાવવા ઉર્તજ નીચેને ડેકાણું

એક પત્ર હમણાં જ લખો.

પુસ્તક મળવાનું ડેકાણું:—

પ્રભા શંકર જયશંકર પાટંક.

અધિપતિ મોહ માર્તંડ મુખ્ય—૪.

સચિત્ર

નવલકથા.

છપાય છે!

પહેલા ત પહેલા, હીલ કરશે તં પરતારશે

છપાય છે!

વાર્તાઓનો

અનુક્રમ.

નામ.

પૃષ્ઠ.

૧ ખાદીની પ્રસાદી ૧

૨ અલિદાન. ૧૯

૩ ચંદ્ર બ્યોત્સના. ૪૯

૪ ઇલકાખનો આશક. ૬૫

૫ ત્યાગ.... ૮૪

૬ અણુસુંદર્યું ફૂલ. ૯૫

૭ હેમલક્ષ્મી વા પ્રેમલક્ષ્મી. ... ૧૩૩

—૧૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

ખાદીની પ્રસાદી.

હાતમાં ગાંધીજીના અસહકાર અને ખાદીપ્રચારના સિદ્ધાંત વિશે લોકમાં ગમે તેવા ભિન્ન ભિન્ન મત હોય (અને આ વિષયમાં કયો સિદ્ધાંત મતભેદ વિનાનો છે વાર ?) પણ મને તો એ સિદ્ધાંત એક રીતે લાભદાયક જ નિવડ્યો. ખાદીના ઉપયોગથી ભણે કોઇની બરબાદી થઇ હોય, પણ ધણાંની આબાદી પણ થઈ છે; અને કેટલાક બહેખાંઓને ખાદીથી ખાદી પણ થઇ હશે ! પણ મને તો મારા (પિતાજી જોડેના) અસહકારથી અને ખાદી જોડેના સહકારથી સાદીની પ્રસાદી મળી એ વાત સિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૯૭૮ અને ઇ. સ. ૧૯૧૧નું વર્ષ અપૂર્વ હતું. રાજકીય અસહકારનું પુર કેટલાક બંધ નોડતું નેશબેર ધસતું હતું. ૧૯૧૯ના રાજકીય સુધારાઓથી નિરાશ થયેલા અસહકારીઓ અસહકાર યોગમાં કમર ઢસી મચી ગયા હતા. તેમ સંવત ૧૯૭૭ના સિંહરથના નિરસ અને સૂકાં વર્ષ પછીના આ વર્ષમાં ખાનપાન અને લગ્નસરાના અભિલાષી સંસારીઓ લગ્નની ધામધુમમાં અને જમણવારની ધમાલમાં ખુબ લચીપચી ગયાં હતાં.

એક આજુ વિદેશી વસ્ત્રોના લાગતો ઉપદેશ અપાતો હતો, અને જુએ મરતાં દેશનાં હજારો દીન બંધુઓ માટે કંડની યાચના થતી હતી, ત્યારે ખીલ આજુએ લગ્નસરામાં પકવાન્નો અને મિથાન્નોમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચાઈ રહ્યા હતા, અને વિદેશી વસ્ત્રોનાં પ્રદર્શન પણ થઇ રહ્યાં હતાં. સભાઓને ખાદીની સાડીથી શોભાવનારી સન્નારીઓ લગ્નમંડપ કે મહાજનવાડીને વિદેશી રંગબેરંગી સાડીઓથી શોભાવી રહેતી હતી. વરધોડામાં યુવાન વર્ગને માથે ખાદીની ટોપાઓ દેખાતી હતી ખરી; પણ વૃદ્ધોને માથે ચઢેલી લાલ પાવડીઓના સોનેરી કસબી તોરાઓનો ચળકાટ અને સ્ત્રીઓના શરીર પર આરંજાદિત થયેલી રેશમી વિદેશી સાડીઓનાં

ભરતકામનો ચક્રચક્રાટ, કીટસન કે વીજળીની લાઈટના પ્રકાશમાં જાણે એ વસ્તુઓ ધારણ કરનારાંઓની દાંભિકતા ઉપર અદૃહાસ્ય કરતાં હોય. એમ જ લાગતું. કેટલાક પ્રસંગોમાં ઉત્સાહી સ્વદેશપ્રેમી વરરાજાઓ ખાદોના પોષાકમાં વરધોડે ચઢ્યા હતા, પણ નવવધૂઓ તો વિદેશી દેશમાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થઈ ખાદીધર વરરાજાને વરમાળ પહેરાવતી હતી.

આમ સ્વદેશી ખડખડા અદ્વરરાજ અને કામળાંગી સુંદર વિદેશી સાઈનિવીનાં લગ્ન સંસારી લોકોમાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવતાં હતાં. અરે ! પણ આમ આત્મકથા કહેતાં લોકકથા પર ક્યાં જઈ ચઢ્યો? પણ આપણે ચે એ લોકમાંજને?

હું સુરતની બાગીચા એક પ્રતિષ્ઠિત ગામનો વતની છું. પણ હાલ (આ વાર્તાના સમયે) સુરતમાં જ રહું છું. મારા પિતા સુરત જીલ્લામાં જાણીતી થયેલી અનાવિલ જ્ઞાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. તેઓ એક ઉંચા કુળવાન અને વતનદાર પણ હતા. અને તે કારણે તેમનો સામાજિક દરજ્જો ઉંચો જ ગણાતો. મારી માતૃશ્રીના અવસાન પછી સુરતમાંજ અમોએ કાયમ મુકામ રાખ્યો હતો. આમ કરવાનો એક હેતુ મારા શિક્ષણની સગવડતા મેળવવાનો હતો. આ સિવાય એક બીજો અર્તગત હેતુ પણ હતો. સુરત જેવા અમારી જ્ઞાતિના મધ્યસ્થ સ્થળમાં અમારા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે અને લગ્નના બજારમાં મારો ભાવચઢે એ એક મારા પિતા-શ્રીનો બહારથી જોણુ પણ અર્તથી પ્રધાન હેતુ હતો.

સિંહસ્થ પછીના આ વર્ષમાં અમારી જ્ઞાતિમાં છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની છત વિશેષ હોવાથી કે કેમ, પણ એટલું તો ખરું કે મુખ્યના શેર બજારની પેઠે અમારી જ્ઞાતિના વાંકડીઆ વરનો બજાર પણ ખુબ તેજ પર હતો. શેર બજાર અને અમારી જ્ઞાતિના લગ્ન બજારમાં ફેર એટલો જ હતો કે 'વરો'નો 'કારનર' કરનાર કોઈ સીન્ડિકેટ ઉભી થઈ ન હતી.

અમો સુરતમાં પ્રથમ રહેવા આવ્યા ત્યારે હું અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં હતો. તે વખતે મારી વય સોળ વર્ષની હશે. તે વખતથી જ

મારી માંગણી થવા લાગી. પણ મારા પિતાશ્રીનો વિચાર એવો હતો કે મને ગ્રેજ્યુએટ કરીને જ પરણાવવો. તમે કદાચ ધારશો કે હું રળતો કમાતો થાઉં ત્યારે જ મને પરણાવવાનો મારા પિતાશ્રીનો વિચાર કેવો પ્રશસ્ત છે ? પણ ‘ખર’ બેતાં તેમ ન હતું. ગ્રેજ્યુએટ થતાં વરની કિંમત અધિક અંકાય છે, તે કોબથી જ મારા પિતાશ્રીએ ઉપલો ઠરાવ ગોઠવી રાખ્યો હતો.

પરંતુ આપણે ક’ંઈ પિતાશ્રીની આશા ફળીભૂત કરીએ તેવું દેખાતું નહિં. અને તેમ છતાં ‘વરોવરી પર વરોવરી’ (વરનાં માગાં માંગણીને અમે વરોવરી કહીએ છીએ.) આવવા માંડી. મારા પિતાશ્રીની ધીરજ દહતા ડોલવા મંડી. અમારા સગા સંબંધીઓમાં કેટલાક વરોના બળબે હજાર આવતા સંભળાયા એટલે મારા પિતાશ્રીએ પોતાના વિચારમાં પિછેહટ કરી. અને જાહેર કરવા માંડ્યું કે “ લોકોને કાકારબાઇના વિવાહ માટે બહુજ આગ્રહ છે તો હવે મેટ્રીક થશે એટલે જરૂર વિવાહ કરી દેશ. પણ બાગ્યવશાત્ આપણે મેટ્રીકમાં પહેલે વર્ષે પાસ થયા નહિ. છતાં તે વર્ષે પણ વરોવરી આવી. પણ પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા હવે ફરી ફરી થોડીજ તૂટે ! મેં અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. બીજે વર્ષેયે આ બાઇએ દેવાળું ન કાઢ્યું ! હું પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયો તેની મને બહુ ચિંતા ન હતી; પણ મારા વડીલશ્રીની પ્રતિજ્ઞા રખેને તૂટે તેની મને બહુ શીકર થઈ. પણ તે વર્ષે વરોવરીઆઓનું બહુ દબાણ ન હતું. અને પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા અખંડ રહી. બંદાએ ત્રીજે વર્ષે પિતાશ્રીની મનોવાંચના સિદ્ધ કરવાનેજ અને નહિ કે પરણવાને લોકો ખબ મહેનત કરી, અને હું મેટ્રીકમાં પાસ થયો.

પણ ત્રણ ત્રણ વર્ષે મહા પ્રથાને મેં મેટ્રીકનું માટલું ફોડ્યું એમાં મેં ક’ંઈ મોટી ધાડ મારી કહેવાય નહિ. અને મારી એટલી હીમતની કિંમત જ્ઞાતિ આંકી ન શકે એટલી તે છેક આંધળી ન હતી. અર્થાત્ આપણે માટે વરોવરી જરા મંદ પડી, અને પિતાશ્રી જરા ગુંચવાયા પણ ખરા. એટલામાં સુરતનાજ એક વતની અને અમારા જેટલીજ પ્રતિષ્ઠાના એક ગ્રહસ્થ જે લાંબી રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક હતા અને જેમને એક પુત્રી હતી

તેના વિવાહ માટે તેમના તરફથી મારી માંગણી થઇ. આ મકનજીભાઇ આસ્તર આર્થિક સ્થિતિએ સાધારણ પ્રતિષ્ઠામાં સારા ગણાતા. એટલે એમને મોટો વાંકડો આપતાં પોષય નહિ અને નીચી પાયરીએ છોકરી દેતાં પરવડે નહિ, આવી એ બિચારાની કઠંગી હાલત હતી. આપણું પોતાનું તેજ જરા જાંખું પડ્યું હતું અને બજારમાં મારો ભાવ બોલાતો ન હતો એટલે એમણે ધાર્યું કે આ લાગ ઠીક સંધારો. આ ધારણાથી તેઓ પોતાના એ ત્રણ રનેહીઓને લઇને મારા પિતાશ્રી કને આવ્યા અને પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી.

“ મારો વિચાર તો ઠાકારને ખી. એ. થયા પછી જ પરણાવવાનો હતો. પણ છોકરીવાળાઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને ! એટલે આ વર્ષ વિવાહ કરવા વિચાર છે ખરો. તમારું ધર કુટુંબ વિગેરે હું બરાબર જાણું છું એટલે તે બદલ કંઈ પૂછપરછ કરવાની જરૂર જોવી નથી. પણ વિવાહ કરવાનો તમારે ચોકસ વિચાર હોય તો અમરું કુળ પ્રતિષ્ઠા ધ્યાનમાં વિચાર કરી આંકડો (વાંકડાનો) કહો એટલે આપણે આગળ વાત કરીયે. ” પિતાશ્રી આમ મૂળ મુદ્દા ઉપર જઇ લાગ્યા.

મકનજીભાઈના મિત્રોએ સરળ દીલથી પોતાની સ્થિતિ હતી તેવી જણાવી દીધી, અને બહીતે બહીતે (૭૦૧) રૂપિયાની ‘ઑફર’ કરી કહ્યું કે “ જુઓને ઘેલા દેશાઈ ! છોકરી ૧૫-૧૬ વર્ષની મ્હોટી છે, દેખાવડી, બહેલી, ડાહી અને વ્યવહાર કુશળ છે. તમારું ધરકામ તરત ઉઠાવી લેશે. માટે હવે તમે આગળ કહી ગયા તેમ છોકરીના આપનો પણ વિચાર કરી “ હા ” પાડો. એમાં બેઉ પક્ષને લાભ છે. છોકરો છોકરી સુખી થાય એજ આપણે તો હવે આપણી ઉત્તરતી અવસ્થાએ ઇચ્છવાનું છે. પૈસા તો આજ છે ને કાલે નથી. છોકરાઓનો સંસાર સુખી રહેશે તો પૈસા બહુ મેળવશે. ”

“ મારે એ બધી વાત સાંભળવી નથી. હું જે બધું જાણું છું સમજ્યા કને દાજીમાઈ ! પણ એમ...વાળાના સાથના વરો રસ્તામાં સરતા નથી પડ્યા ! કંકુને કન્યા લેનારા ધણા મળશે. ન્યાત મોટી પડી

છે. ” આમ કહી મારા પિતાશ્રી તો ચટ દબને ઉઠીને ધરમાં ચાલી ગયા. તેમણે બાણ્યું કે આ સંઘ કાશી જાય એમ નથી. એટલે વાંટાધાટને જગા ન હતી. પૈલા બિચારાઓ મારા પિતાશ્રીના આ ઉત્તર અને વર્તનથી અંબવાણા પડ્યા અને નિરાશ થઇ ઘેર ગયા. અને પછી ? પછી શું ? ગામમાં આ ચર્ચા થઇ રહી. મારા પિતાશ્રીને ઉદ્ધત અને અણુધતો વિવેકહીન ઉત્તર જ્ઞાતિમાં બહુ ચર્ચાને પાત્ર થયો, અને પરિણામે આપણે કારે કુંવારા રહેવાનો વખત આવ્યો.

પિતાશ્રીએ પોતાની ધીરજ ન ખોતાં હામ ભીડી મને ફરમાવ્યું કે “ દીકરા ! કંઈ ચિંતા નહિ. કૉલેજમાં દાખલ થા, બી. એ. થા. વકીલ થા, અથવા ડાક્ટર થા; અને પછી જો કે રૂપિઆ ૨૦૦૦ ને બદલે ૩૦૦૦ આવે છે કે નહિ ? ” કેવું વિરત્વ બધું પ્રોત્સાહન !! આમ નહિ છુટકે ક-મને મારે કૉલેજમાં જવું પડ્યું.

કૉલેજમાં અભ્યાસ ચાલતો હતો, દિવસો એક પછી એક જતાં હતા, પણ આપણે માટે કોઈ વરેવરી આવતી દેખાઈ નહિ. એટલે મને જરા વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. અસ, નથીજ પરણ્યું. હવે તો કોઈ પૂછવા આવે તોયે તેને કે પિતાજીને બધાનેજ ના પાડવી. આવો કંઈક નિરાશા અને કોધજન્ય વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. અને એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં હજી ઉંડા મૂળ નાંખે એટલામાં તો સારા દેશમાં વિદ્યાર્થી આલમમાં “ સરકારી શાળા છોડો, શ્રુલામી શાળા છોડો ” એવા શબ્દોનો ડંકાનાદ ગાજી રહ્યો. તેની સાથે “ નવજીવાનો ! બ્રહ્મચર્ય પાળી દેહસેવા કરવા સ્વયંસેવક સેનામાં ભરતી થાઓ ” એ હાકલ પણ સંભળાવા લાગી. મને તો આ એક હાકલ આવકારદાયક તેમજ મારા નિરાશ અને સંતપ્ત થયેલા દિલને શાંતી દેનારી થઇ પડી.

સેવકે કૉલેજ છોડી, અને સ્વયંસેવક દળમાં દાખલ થયો. પિતાશ્રીના દબાણથી અને કંઈક લગનના અભિલાષથી કૉલેજમાં દાખલ થવું થડ્યું હતું. બાકી અભ્યાસ આગળ ધપાવવાને તો સેવક તદ્દન નિરત્સાહી અને અશક્ત હતો એટલું સત્ય તો આત્મશુદ્ધિના યોગમાં પગરણ માંડતાં કહી દેવાની હિંમત કરે છું;

હું કૌલેજ છોડી સ્વયંસેવક દળમાં દાખલ થઇ ખાદીના તાકા વેચતો, દારૂના પીકાં પર પિકેટીંગ કરતો, કે વણુટ આશ્રમમાં રેડીઓ કાંતતો થયો એ મારા પિતાશ્રી જવા “ઑટોકેટ”ને કાઢ રીતે રૂચે તેમ હતું જ નહિ. પિતાશ્રીની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જ મેં આ પગલું લીધું હતું. છતાં મારા પિતાશ્રી એક ‘ડીપ્લોમેટીક’ પણ છે એવું મેં ત્યારે જ જાણ્યું. તેમણે જોયું કે જમાનો બદલાયો છે અને તેની સાથે કન્યાના માબાપોનો દંછિકાલુ પણ બદલાયો છે એટલે તેમને હવે ડીમીવાળા વરનો મોહ રહ્યો નથી. હવે તો તેમનેયે દેશસેવકની જ અપેક્ષા છે. આથી હવે ઠાકોરભાઇની વરોવરી આવશે એવી તેમની માન્યતા થઇ હતી, અને તેથીજ તેમણે મારાં આ કાર્ય માટે પ્રત્યક્ષ વિરોધ લીધો નહિ.

થોડા વખત પછી તેમની ઉપરોક્ત માન્યતા ખરો પણ પડી. એક ચુસ્ત અસહકારી સ્વદેશીવૃત્ત ધારી અને અમારી જ્ઞાતીના સારી પ્રતિષ્ઠાવાળા ગૃહસ્થ પોતાની કન્યા માટે મારી માંગણી કરી. મજકુર ગૃહસ્થ વર્તમાન રાજકીય શાસનપદ્ધતિ સામે જો કે અસહકાર કરવાની હિંમત કરી હતી પણ તેનામાં જ્ઞાતિની સડી ગયેલી સાશનપદ્ધતિ (રૂઢીઓ) અને જોડકામી સામે લડત ચલાવવાની તાકાત ન હોતી એ જણાઇ આવ્યું. કારણ તેણે તો મારા પિતાશ્રીના માગવા પ્રમાણે પુરતો વાંકડો અને તેની સાથેની બીજી રીતો આપવા ઉદારતા પૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી. વળી સાથે સાથે મારી દેશભક્તિનાં અને આત્મભોગનાં અતિશયોક્તિ ભર્યાં વખાણુ પણ કરવાં માંડ્યાં. પણ એક બાબતુએ આ અયોગ્ય વખાણુ અને બીજી બાબતુએ સંસારની લાલચ, આ બેનો કેમ મેળ બેસાડવે! એ મને તો સ્તુત્યું નહિ. મને આવો વિચાર હમણાં જ આવ્યો. ખરેખર કૌલેજ છોડ્યા પછીના કેટલાક પ્રસંગોને લીધે મારા મનનું કંઈક પરિવર્તન થયેલું મને જણાયું, નહિ તો ઉપરોક્ત વખાણુ અને નગદની કાથળાથી મારી છાતી કેટલી બધી ડુલી જત ! ઉપરોક્ત સદ્ગૃહસ્થ માટે મને કંઈ વિશેષ માન ઉપજ્યું નહિ અને હું મારા વિચારો ફેરવી શક્યો નહિ. મેં તો ચોકખી ના કહી દીધી કે ‘મારે હવે બીલકુલ પરણવું નથી.’

આ નિશ્ચયનું પરિણામ મારે ભોગવવાનું જ હતું. પિતાશ્રી તે રૂવાંધુવાં થઇ ગયા. માળો અને ઠપકાનો વરસાદ વરસી રહ્યો. કુળની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ—અપકીર્તિના મોટા મોટા સરખા ઉપદેશ દેવાવા માંડ્યા. અને આખરે “ લગ્ન કરવાની ‘હા’ પાડ, નહિ તો નિકળ ધર બહાર ! ” આ અલ્ટીમેટમ મળી ચુક્યું. પિતાશ્રી સાથે અસહકાર વિના મારે માટે હવે બીજો રસ્તો જ નહોતો. આપણે તો ધર બહાર નીકળ્યા અને વણાટઆશ્રમમાં ધામો નાંખ્યો. ત્યાં રહી કાંતવાનું, વણવાનું અને સાંજે ખાંધે ખાદીના તાકા લઇ ફળીએ ફળીએ અને પરાંપરાંએ ખાદી વેચવાનું પ્રત લીધું. આમ ક્રેટલોક વખત ચાલ્યું.

અમારા વણાટઆશ્રમમાં સ્વયંસેવક નહિ એવાં સ્ત્રીપુરૂષો તેમજ યુવકો અને કન્યાઓ પણ કાંતવા વણવાનું કામ શીખવા આવતાં હતાં. આશ્રમમાં રહીને હું લગભગ કાંતવા વણવાનું કાર્ય ધણી કુશળતાથી શીખી ગયો હતો. પુસ્તકશાસ્ત્રમાં જેટલું ચિત્ત ચોંટતું નહિ, તેટલું વણાટશાસ્ત્રમાં ચોંટ્યું હતું અને પાવરધું બન્યું હતું. બીજાઓ કરતાં હું ઠીક કામ કરું છું એમ ઉપરી કાર્યકર્તાઓને પણ લાગ્યું હતું, તેથી ધીમે ધીમે નવા શીખવા આવનારને પ્રાથમિક આરંભ કરાવવાની ફરજ મારે માથે ધણીક વખત આવતી.

પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીવર્ગે આ (કંતામણ અને વણાટ) શાસ્ત્ર ખાસ ધ્યાન દઇ વધારે શીખવું જોઇએ એવો મારો અંગત મત હતો. જેમ યુરોપીય મહાન યુદ્ધમાં સિપાઈગીરી કારકુની વિગેરે પુરૂષોનાં કામો દેશસેવા તરીકે સ્ત્રીઓને કરવાની ફરજ પડી હતી તેમ આ હાંદિના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓનું આ સ્વાભાવિક કાર્ય પુરૂષોએ ફરજ રૂપે કરવાનો સિદ્ધાંત હાલ તુર્તને માટે ઠીક છે, પણ એ ધર્મ તો ખરેખર સ્ત્રીજાતિનો જ છે અને ભવિષ્યમાં પણ આ યુદ્ધના વિજયી અંત પછી પણ ‘ ગૃહઉદ્યોગ ’ (Cottage Industry) તરીકે તેમનો જ રહેવાનો. આ કારણથી હું બહુધા કન્યા કે સ્ત્રી ઉમેદવારોને વિશેષ ખત અને ધ્યાનથી શીખવતો. તેમજ ઉપરોક્ત મારી માન્યતાની છાપ પણ તેમના પર પ્રસંગોપાત નાખવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતો. મારા આ ઉપદેશ

અથવા માન્યતા પર ધણી કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ આફરીન થતી, અને રેંટીઆ અને શાળની પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ બની જતી. ધણી સ્ત્રીઓએ એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી કે આ શાસ્ત્રને હવે અમે પાલનું મરવા ન દઈએ.

એક દિવસે હું આશ્રમમાં મારી પથારીપર સુતાં સુતાં એક પુસ્તક વાંચવામાં લીન થયો હતો. એ દિવસ રજાનો હતો, એટલે આશ્રમવાસીઓ ધણાખરા બહાર નીકળી ગયા હતા, અને મારે વ્યવસ્થાપકની આરાથી ખાસ રહેવું પડ્યું હતું. તે વખતે એક કિશોર બાળા મારી ઓરડીના બારણાં આગળ આવીને ઉભી. આ બાળાને હું સાધારણ ઓળખતો હતો. તે આશ્રમમાં શીખવા રોજ એક બે કલાક આવતી હતી. તેનું નામ રૂક્મણી હતું. તે મારા કામમાં તથા મારી વાતોમાં એકચિત્ત બની રસથી ધ્યાન આપતી હતી એ સિવાય એના વિષે હું વિશેષ જાણતો ન હતો. હું સમજ્યો કે આજે રજા છે તેની એને ખબર ન હશે તેથી તે રોજના નિયમ પ્રમાણે આવી લાગે છે, તેથી મેં તેને કહ્યું.

“ રૂક્મણી બહેન ! આજે તો શાળા બંધ છે. એટલે તમોએ નાહક ફેરો ખાધો.”

“ પણ તમો અહીં છો ને ! તો મારો ફેરો છેક ફેંકટ ન જાય !” એમ ઉત્તર દેતાં દેતાં તેણે ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. મેં એને ‘ આવો ’ એટલા શબ્દ પુરતોએ આવકાર ન દીધો તે માટે હું પરતાયો.

“ મારા સરખું કામકાજ હોય તો ખુશાથી ફરમાવો ” મારા ઉત્તરનો કંઈ પણ જવાબ આપે તે અગાઉ રૂક્મણી મારી પથારીની સામેજ જમીન ઉપર બેસી ગઈ. ‘ બેસો ’ એટલો વિવેક પણ મારાથી ન થયો ! અરેરે ! મારું હૃદય કેટલું બધું નિષ્કુર અને વિવેકહીન ! પણ હવે ત્રીજી બુલ થવા ન દીધી. મેં તરતજ મારી પથારી નીચેથી એક સાદી કાઠીને તેને બેસવા આપી.

રૂક્મણી કેટલીક પળ મૌન રહી. એના ધાસોધાસ, નેત્રનો ચમકાર, અને કપોલ ઉપર પડતા શેરડામાં કંઈક બેઢ હતો તે સમજવાને મારું વિવેકહીન (અને રસહીન પણ ખરું) હૃદય તે વખતે તો ખરેખર અશક્ત હતું.

મેં પૂછ્યું “ તમારે માફ થું કામ છે ? ”

“ મારે માત્ર આપ પાસે એક શંકા સમાધાન મેળવવું છે. ધણી વખતથી હું એ પુછવાનો વિચાર કરતી હતી, પણ પ્રસંગ મળ્યો ન હોતો. ”

“ એવી તે શી શંકા છે કે જેના સમાધાન માટે તમે મારી પાસે આવવું યોગ્ય ધાયું ? ”

“ એ તો જેવી વિદ્યા તેવા ગુરુ ! ”

“ એટલે ? ” મેં આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“ એટલે ... એમ કે ... હું ધારું છું કે મારી શંકાનું સમાધાન તમે કરી શકશો. ” રક્ષમણી આગળ થું બોલે છે તે સાંભળવા હું અધીરો બન્યો.

તેણે મુઠ્ઠા સાદે શરૂ કર્યું “ મારી એક મૂખી કુમારિકા સંસાર યાત્રાની કંઈક સમજણથી થયે એક યુવકને વરવા ઇચ્છા રાખતી હતી. તેની ઇચ્છાને આધીન થઈને તેના પિતાએ તે યુવકની વિવાહ માટે માંગણી કરી. યુવક તો આ વિષયમાં તટસ્થ હતોજ એમ અમે ધારીયે છીએ. પણ કરતા કારવતા તેના પિતા હતા. તેણે લગ્નના વિષયમાં ખાસ વિચારવા જેવા પ્રશ્નોનો વિચાર નહિ કરતાં એક વેપારી પ્રશ્નની એટલે પૈસાની દૃષ્ટિથી આ માંગણીનો અનાદર કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ એ કુમારિકાના પિતાને ઉદ્ધત ઉત્તર દીધો. કુમારિએ આ યુવકને નિરખેલો, તેના વિષે કંઈ જાણેલું ખરું, અને તેને પસંદ પણ કરેલો, એટલે મનથી તો તે તેને વરી ચુક્યા જેવીજ હતી. તેના પિતાએ અન્ય સ્થળે તેનાં લગ્ન કરવા ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તેણે ચોક્ખી ના પાડી અને વરવું તો એજ યુવકને વરવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.....”.

રક્ષમણીના આ શબ્દો સાંભળી હું તો આબોજ બન્યો. આ વાતનું યુવક તે જાણે હુંજ ન હોઉં ! અરે, પણ ‘ જાણે ’ શા માટે ! આ મારીજ વાત કેમ ન હોય, અને પેલી કુમારિકા પૈસા મકનજી માસ્તરની પુત્રી તો ન હોય ? મારા દીલમાં સહજ સંદેહ ઉપજ્યો. એના નિરાકરણ

માટે મેં મારા મનમાં કંઈ કંઈ થતા અગમ્ય મનરાટને સમાવી પૂછ્યું “ પણ એ યુવકે તો ખીજે ક્યાંક લગ્ન કર્યાં હશે. તો પછી એ કુમારિકાની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ છે. ”

“ એ યુવકે લગ્ન ક્યું કે કેમ તે ખબર નથી, પણ આ કુમારિકાએ હવે શું કરવું તેના નિર્ણય હું તમારી પાસે માગવા આવી છું. ”

“ મારા વિચાર પ્રમાણે તો એણે અહ્યર્થવ્રત લઈ દેશસેવા કરવી. સંસારનો ખટાટોપ છોડી દેશસેવાના કામમાં પડવું શું ખોટું ? સંસારની ઉપાધિઓ કરતાં આ દેશસેવાનું કાર્ય સહેલું છે. ”

“ તમે સંસારની ઉપાધિથી દુર થવા માટેજ દેશસેવાનું સહેલું કામ કરવા કહ્યો છો, નહિ કે પરમાર્થ દ્રષ્ટિથી અથવા દેશના દુઃખથી. ખરેખર ! સંતૃપ્ત થવાથી, એ તો પુરો સ્વાર્થ થયો, અને ખરેખરી નબળાઈ કહેવાય. છતાં તમે કહ્યો છો તેમ નિરાશામાંથી કે નિર્ભયતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેશભક્તિ કે વૈરાગ્ય શુભ પરિણામી કેમ નિવડશે ? શું તે કુમારિકાને પોતાની આશાની કળીઓ કરમાવી નાંખનાર પેલા યુવકનું વર્તન, તેના પિતાની વ્યાપારી નીતિ, અને સમાજની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ઉપર ક્રોધ તિરસ્કાર કે વૈરભાવ ન ઉપજે ? તેના પોતાના કષ્ટ વાંક વિના સંસારીઓને અને સંસારની રૂઢીઓને તેની આશાઓ આમ છિન્નભિન્ન કરવાનો શો અધિકાર ? અને આવી ભગ્ન હૃદયની સ્થિતિમાં દેશભક્તિની ધગશ તેનામાં ક્યાંથી આવે ? અને એવી ધગશ કે સેવાની લાગણી ન હોય, તો દેશ-સેવક થવાથીએ કેને લાભ થવાનો હતો ? ”

રૂક્મણીના આ દલીલ ભર્યા ઉત્તરનો મારાથી પ્રત્યુત્તર ન દેવાયો. દેશભક્તિનો મારો ઉપદેશ વ્યર્થ ગયો. અરે ઉલ્ટો સ્વાર્થ અને નિર્ભયતા ! હર્ષક ઠયો. અને ખરેખર દીલની નબળાઈના પરિણામેજ મારાથી આવે. ઉત્તર સહજ દેવાઈ જવાયો હતો. મને કોઈ ઉપયુક્ત દલીલ નહીં એટલી મારા હૃદયમાં દેશસેવાનો લાગણીની ઉલ્લુપ હતી એમ મને સહજ લાગી આવ્યું.

પણ આ ચર્ચાએ જુદું રૂપ લીધું એટલે હું સ્વાભાવિક ‘ રૂક્મણી ’ અથવા ‘ પેલી કુમારિકા ’ કોણ હશે અને પેલો યુવક તે હું કે કોણ એ

વાત બૂલીજ ગયો. અને આ એક સામાન્ય વાદવિવાદ થતો હોય અને પ્રતિપક્ષીની દલીલના સામા મુદ્દા ન મળતા હોય ત્યારે જેમ શ્રાવે તેમ જવાબ દેવાય તેવી રીતે મેં ઉત્તર દીધો “ તો પછી એ કુમારિકાએ પોતાનો મનોભાવ પેલા યુવકને જો તે હજી કુંવારો હોય તો જણાવી તેનું મન જીતી લેવું તે સિવાય ખીજે માર્ગ દેખાતો નથી. ”

“મેં એજ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો છે, અને તે માટેજ હું અહીં આપની સમક્ષ આવી છું. ” રૂઢમણીના આ વચને મને એકદમ જાગૃત કર્યો. અધા બેઠનું રફોટન થઇ ગયું. પેલી કુમારિકા તેજ આ રૂઢમણી, અને પેલો યુવક તો હુંજ પોતે. મારો બેદરકાર ઉત્તર મનેજ બારે પડ્યો. મારે હવે સાવધ થઇ ચોક્કસ જવાબ દીધા વિના છુટકો ન હતો.

“તમે અત્યાર સુધી અધી વાર્તા બેદખરી રીતે કરી મારી પરીક્ષા લીધી. હું માનું છું કે તમારી પરીક્ષામાં હું પાસ નહિં જ થાઉં. હું હવે અધું સમજી ગયો. તમે પેલા મકનજીભાઇ માસ્તરનાં પુત્રી થાઓ ખરાં ને ? રૂઢમણી ! તમે કહ્યું તે અધું સત્ય છે. એમાં મારા પિતાજીનો, જે જ્ઞાતિમાં અને જે રૂઢીબદ્ધ સમાજમાં એ ઉછરેલા તે જ્ઞાતિનો, તથા સમાજનો, તથા તેના રિત રિવાજોનો દોષ છે જ. હું જે કે એક રીતે નિર્દોષ છું, પણ તમે જે બળતું દર્શન કરાવ્યું તેટલું બળ મારામાં નહોતું ને નથી જ. એટલે હું ખામીવાળો. હું તમને ઓળખતો ન હતો. આપણી જ્ઞાતિમાં તમારા જેવું છુપું રત્ન હશે એ પણ જાણતો ન હતો. અને જાણ્યું હત તો પણ તમારા જેવું રત્ન મારા જેવાનાં ભાગ્યમાં હોય એ અસંભવિત જ માન્યું હોત. સત્ય કહું તો પરણવાને ખાતર જ બાણનાર, બાણાવવાનું બારે પડતાં દેશસેવામાં પડનાર એવો હું તમારાં જેવાં રત્નને લાયક ક્યાંથી નીવડું ! ” મેં સરળ દિલથી મારી સ્થિતિ વ્યક્ત કરી દીધી.

“તમે મને નહોતા ઓળખતા એ ખરું; પણ હું તમને કંઈક ઓળખતી હતી. અને તમારો વિશેષ પરિચય લેવા જ આ આશ્રમમાં આવી હતી. એક શુદ્ધ સરળ સ્ત્રીહૃદય જેમ પરીક્ષા કરી શકે તેમ મેં તમારી પરીક્ષા કરી, તમને પાસ કર્યા હતા, ઇનામમાં મારું હૃદય અપ્પું હતું. હવે તમારે તે સ્વીકારી લેવાનું આજી છે. તમે નિર્દોષ અને તટસ્થ

છો. માટે જ તમારે ચરણે મારો સ્નેહ-નૈવેદ્ય ધરવા આવી છું. અને હવે તો તમે મને ઓળખશો જ.”

“રૂઢમણી ! આમ ગાંડી જેવી માં થા. હું જો કે શુદ્ધ દેશભક્તિની ધગશથી અહીં આવ્યો ન હતો તે ખરું, પણ મને ખાદીપ્રચાર ઇલાદિ કાર્ય દ્વારા દેશસેવાની લગની લાગી છે. અને તેથી હું સંસારની ઉપાધિમાં ખડવા ઇચ્છતો નથી. હિંદનાં હજારો ગરીબોનાં અંગ ઢાંકવાનાં છે, અને હજારો ભૂખે મરતાંના પેટના ખાડા પૂરવાના છે.”

“સંસારમાં રહીને એ દેશસેવાનાં શુભ અને પરોકારી કામો નહિં થાય ?”

“ક્યાંથી થાય ? સંસારની ઉપાધિઓ ક્યાં ઓછી છે કે ત્યાં દેશસેવાને અવકાશ હોય ?”

“સંસારની ઉપાધિઓ તમને બારે પડતી હોય તો દેશની ઉપાધિઓ તમે કેવી રીતે દૂર કરી શકવાના ? દરેક સંસારીઓ પોતાપોતાનાં સ્વ-પરાક્રમ ને સ્વેચ્છાથી પ્રયત્ન કરે તો દેશનું દળદર વહેતું રીંદે એમ માઈ માનવું છે. તમે બહુ તો બાપણુ આપશો, કોઈની પાસે જમને બે વાત સમજાવશો, થોડીક ખાદી વણશો, તેથી તમે કેટલાંકનાં અંગ ઢાંકવાના, અને કેટલાંના પેટના ખાડા પૂરી શકવાના ? તમારો એ એકચક્રીય રથ કોઈ દિવસ નહિં ચાલે. તમે એકલા લોકોને રેંટીયો કાંતવા કે સ્વદેશસેવાનાં બીજાં કામ કરવા ઉપદેશો, તેનાં કરતાં આપણે બન્ને એ ઉપદેશને પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકી ઉપદેશ કરશું તો હું ધારું છું કે ખાદીપ્રચાર વધારે થશે. ખાદી એ સ્વાશ્રયનું ચિહ્ન છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ સ્વાશ્રય જ છે. એ ઉભય સ્વાશ્રયનો માર્ગ અહણુ કરતાં આપણાં કુટુંબનો બાર તો દેશને ઓછો થશે જ. સંસાર પણ એક વણાટશાળા જ છે. દાંપત્યજીવન પણ એક વણાટશાળા જ છે. જાત જાતનાં સુતરો (સૂત્રો)ના વણાટાણા ઝોલવવાના છે. ગૂંચવાયલા સૂત્રોનો ઉકેલ કરવાનો છે. દાંપત્યજીવનનાં સૂત્રો તમે ઉકેલી નહિં શકો તો દેશનાં વધુ ગૂંચવાયલાં સૂત્રોનો ઉકેલ તમે કેમ કરી શકશો ? માટે જ હું કહું છું કે આપણે એકને બદલે બે વણાટશાળા ચલાવીશું. હું રેંટીઓ કાંપીશ, અને ગૂંચવાયલા સૂતરનો

ઉકેલ કરીશ. તમે વાણાતાણા ગોઠવી શાળ પર બેસજો. તમારી ખાદીમાં હું રનેહ—રસની કાંઠા પૂરીશ. એ રીતે આપણે ખાદી પ્રચાર કરીશું. તમારી ખાદી પ્રચારની લગનીને હું મંદ નહિ કરીશ પણ તેને હમેશ સતેજ રાખીશ, એ મારી પહેલી પ્રતિજ્ઞા થઈ કંઈ ? ”

રૂક્મણી મંદહાસ્ય કરી આતુર નયને મારા તરફ જોઈ રહી.

રૂક્મણીના આ વાક્યાતુર્યથી હું મ્હાત થયો. મને લાગ્યું કે આટલીથી કુમારિકામાં આટલી બધી ચતુરાઈ અને બુદ્ધિ ક્યાંથી ? જાણે કોઈએ પાઠ બજાવીને જ મોકલી હોય ને ? હું તો જાણ્યા વ્યામોહમાં પડ્યો. રૂક્મણીને જવાબ શો દેવો ? મેં જોયું કે રૂક્મણી કહે છે તેમ યાવતજીવન અલ્પાયર્ પાળી સ્વેચ્છસેવાનું મત લેવું મારા જેવાને માટે મિથ્યા દંભ અને નિષ્ફળ પ્રયત્ન હતો. કૌટુંબિક કે આહસ્થયધર્મ સંરક્ષણથી અદા કર્યા વિના સ્વદેશસેવાનો ધર્મ મારે માટે વ્યર્થ હતો. દેશને એક રીતે તો હું ભારરૂપ આહિં એમ જ હતું. તો પછી દાંપત્યધર્મ અંગીકાર કરી યથાવિધિ શ્રદ્ધસ્થધર્મ પાળી, અને પછી સ્વદેશસેવા કરવી સારી. અને એ ફરજ બળવતાં બળવતાં એનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો ત્યારે એ ત્યાગ સહેલો નહિં તોપણ સફળ થવાનો સંભવ ખરો જ. આ વિચાર મારા મગજમાં તત્કાળ પ્રવેશ પામ્યા. પણ હજી રનેહરસનો સ્વાદ હું પચાવી શક્યો ન હતો. અને તેથી મારું હૃદય હજી તરબોળ થયું ન હતું. હું મારા મનથી રૂક્મણી આગળ લૂખો દેખાતો હતો; પણ તે તો મને રસપૂર્ણ રસરાજ માનતી હતી, એમ તેનાં વાણીપ્રવાહ અને નયનોના ચમકારાથી સમજાતું હતું.

પણ મારે શો જવાબ દેવો તે હું હજી નકી કરી શક્યો નહિં. હું ન “હા” કહી શક્યો, કે નહિં “ના” કહેવાની હિંમત ચાલી. હું તો કોટલીક પળ નિઃશબ્દ બેસી રહ્યો. રૂક્મણી પણ અવાક બેસી રહી. પણ તેના ગાલ પરના શેરડા, તેના અધિરા ઘાસોઘાસ, અને આંખોમાં લગ્નની કાંઈક છાયા ધત્યાદિ કેટલાંક બાહ્ય ચિન્હો તેનાં હૃદયની સ્થિતિ સૂચવતાં હતાં. તે મારા ઉત્તરની અધિરાઈથી રાહ જોઈ રહી હતી. આ સર્વ નિરૂપતાં મનન

કરતાં મારા હૃદયમાં કંઈક રસ સંચાર થવા લાગ્યો, આ સામે એટલી રનેહમથી સૂતિને હું તો હૃદયથી :વંદન કરી રહ્યો. પણ એને એમ અધીર ક્યાં સુધી રાખવી ? મેં આખરે ઉત્તર શોધી કાઢ્યો “ ઠીક, પેલી સખીને કહેજે કે તેનો મનોમય યુવક તેના હૃદયને નિરાશ નહિ કરે એમ હું પ્રયત્ન કરીશ.” મારાથી સહજ હસાઇ જવાયું. રક્ષમણીએ પણ રનેહપૂર્ણ મંદ મંદ હાસ્યથી જ ઉત્તર દીધો; અને જાણે તેના દિલનો ભાર ઓછો થઇ ગયો હોય એમ એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી તરત ઉઠી હરણીની પેઠે ત્વરિત ગતિથી ગુપચૂપ મારી ઓરડીમાંથી ચાલી ગઇ.

આખરે રક્ષમણીની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઇ. અમારાં લગ્ન કોઇ જાતના લૌકિક આચાર કે દબદબા વિનાં ફક્ત ધાર્મિક ક્રિયાથી થયાં. કોઇ પક્ષને ઝાઝું ખર્ચ થયું નહિં. વણાટજાળામાં અમે એકેએ અમારાં લગ્નનાં કપડાં હાથે વણીને તૈયાર કર્યાં હતાં. એટલે અમે સ્વાશ્રયનો પાઠ લગ્નના મંગળાચરણમાંથી જ શરૂ કર્યો હતો. રક્ષમણીનાં માથાપનાં આનંદનો પાર ન હતો. કારણ કે તેમને તો ઇચ્છેલો જમાઇ પ્રાપ્ત થયો, અને કોઇ જાતનું અયોગ્ય ખર્ચ પણ થયું નહિં.

પણ મારા પિતાશ્રીની સ્થિતિ જુદી હતી. લોકમાં જ્યારે અમારાં આ ગાંધર્વલગ્નની વાતો ચર્ચાવા લાગી. અને કોઇ દીખણીઓરે મારા પિતાશ્રીને જઇને કહ્યું કે “ધેલા કાકા ! પેલા મકનજી મારતરની છોકરી “કંકુ ને કન્યા”એ પરણી ગઇ તે જાણ્યું કે ?” ત્યારે મારા પિતાશ્રીને પિતો બહુજ ઉછળી રહ્યો હતો એવી મને ખબર થઇ. એટલે હું લગ્ન અગાઉ તેમની કને જઇ બધી વિગત કહેવાની હિંમત કરી શક્યો નહિં. પણ જ્યારે મારાં લગ્ન થઇ ગયાં, એટલે હવે તેમનો ક્રોધ નકમો હતો એમ તેમને જણાયું. અને હવે જમાનો બદલાતો ચાલ્યો છે એટલે જુની આંખે નવાં કૌતુક જોવામાં આવવાનાં જ એવી પણ તેમને ખાત્રી થવાથી તેઓ શાંત થયા હતા. અમે ઘેર આવીએ એમ ઇચ્છતા હતા એવી ખબર મને મળી હતી છતાં તેમનો આગળનો સ્વભાવ જોતાં મારી હિંમત ચાલી નહિં; પણ રક્ષમણીએ મને પ્રેતસાહન આપ્યું અને કહ્યું કે “લગ્ન પછી પિતાશ્રીને પ્રથમ પાથે લાગવું એ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે. અને તે

આપણે હિંમતથી પળવો જોઈએ.” અમો તો હિંમત કરી મારે ઘેર ગયાં. પિતાશ્રી આરામપુરશીમાં આડા પડ્યા હતા, ત્યાં હું અને રૂક્મણી સામે જઈ ઉભાં. માઈ મન પિતાશ્રીને વંદન કરતાં બેસીતું હતું. પણ રૂક્મણીએ તો તેમને નમન કરી તેમનાં ચરણરૂપર્શ કરી બોલી “પિતાશ્રી ! આપનાં આજીવ આપનો અમર આશીર્વાદ માંગે છે.” મેં પણ તરત જ પિતાશ્રીને થગે લાગી ગદ્ગદ કણ્ઠે યાચના કરી “પિતાશ્રી ! આપનો આશીર્વાદ ઈચ્છું છું. અને મારો વાંક દરગુજર કરી ક્ષમા આપવા માંગણી કરું છું.”

પિતાશ્રીની આંખોમાં તરત આસુ આવી ગયાં. અને પુરશીમાંથી બેઠા થઈ અમારા બેઠેલા માથા પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધા કે “દીકરાં ! દીકરાંયુઃ થજો, અને મારો વંશરૂક્ષ ખુબ ક્ષાલજો.”

આ આશીર્વાદ વચનથી મારા દાસનો બધો જીવ એકદમ ભાગી ગયો. તેમનો પૈસાનો લોભ હવે ક્ષીણ થયેલો દેખાયો અને પોતાના એકના એક પુત્રને વિવાહિત થયેલ જોવાની તેમની કેટલાએ કાળની ઇચ્છા ફલીભૂત થયેલી જોતાં તેમને અત્યાનંદ થયો. કહેવત છે કે “વારેલા ન વળે તે હારેલા વળે” તે ખોટી નથી.

અમે અમારા ગ્રહમાં સ્વસ્થ થયાં. અમે અમારું કાંતવા વણવાનું કાર્ય અમારા ગ્રહસ્થાશ્રમના બીજા વ્યવસાય સાથે ચાલુ રાખ્યું. એ કાર્યને અમે અમારા ગ્રહસ્થાશ્રમના બીજાં કાર્યો સાથે ઓતપોત કરી દીધું હતું એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નથી. અમારું જોઈને-દેખા દેખીના નિયમે-આગુઆગુનાં બીજાં ધણાં કુટુંબોએ પોતાના ઘરમાં કાંતવા વણવાનું શરૂ કરી દીધું. આ પ્રમાણે રૂક્મણીના વચનો સિદ્ધ થતાં દેખાયાં.

ફળીઆમાંનાં ધણાંખરાં લોકો રોજ કાંતવા વણવાને લગતી બાબત વિશે કંઈને કંઈ પૂછવા અમારે ઘેર આવતાં. રૂક્મણીની સખીઓ ધણી-ખરી તો નગરાશની વખતે અમારે ઘેરજ આવી રેડીઓ કાંતતી, સાથે વાતો ચલાવતી અને ગીતો ગાતી. આમ અમારું ઘર એક નાની સરખી વણાટશાળાજ થઈ રહ્યું.

મારા પિતાશ્રીની અવસ્થા જર્જરિત થવા આવી હતી અને તેથી હવે તેમનાથી ગૃહવ્યવસ્થાનો તેમજ ગામડાની અમારી ખેતીનાડીનો અદોષસ્ત થઇ શકતો ન હતો, એટલે એ કામગીરી મારે માથે આવી પડી. હું જ્યારે ખેતીના કામ પ્રસંગે ગામડે જતો ત્યારે મારે કામસર એ પાંચ દીવસ ત્યાં રહેવું પડતું હતું. રૂઢમણી ધણી વખત મારી સાથે ગામડે આવતી. તેમ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ ગામડાંમાં ખેડુનોના ઘેર રેડીઓ અને શાળ દાખલ કરવાનો હતો. તેની આ પ્રેરણાથી અમે ખેડુતોને રેડીઆ તથા શાળો પુરાં પાડતાં અને તેનો લાભ સમજાવી કાંતવા વજુ-વાનું શીખવી અનાજની સાથે વસ્ત્ર પ્રાપ્તિ માટે પણ તેમને સ્વાશ્રયી થવાનો માર્ગ બતાવતાં.

આમ યથાર્થકૃત અમે ખાદી પ્રચારનું કાર્ય કરતાં, અને રૂઢમણીના ઝળંદામાં કહું તો અમારા ગૃહસ્થાશ્રમના સૂત્રોનો ઉદ્દેશ કરી તેનાં વાણ્યતાણુ પણ સાથે સાથે નિયમપૂર્વક ગોઠવતાં. રૂઢમણી તેમાં સ્નેહ-રસની કાંછ પાતી અને અમારી ગૃહસ્થાશ્રમની ખાદી સંપૂર્ણ સુખકારક બણાતી.

ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રવૃત્તિ સાથે દેશસેવાની થોડી ધણી બાહ્યપ્રવૃત્તિ કુટલી બધી સુખકર છે એનો મને ખરેખરો અનુભવ હવેજ થયો. જેને દેશસેવા કે લોકસેવા કરવીજ હોય તેને ગૃહસ્થાશ્રમ કોઇ રીતે બાધકારક નથી. હા, સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવી તેની પીઠ પાછળ હોવી જોઇએ. નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે નહીં નબે, અને લોક કલ્યાણની તો પછી વાત ક્યાંથી? પુર્વના તેમજ હાલના ધણા દેશનાયકોની પીઠ પાછળ તેમનાં સારથી રૂપે સ્નેહ અને પ્રેરણા દેવીઓ હતી, અને છે. અને એ દેવીઓનાં સારથીપણાંથી જ તેઓ આત્યુત્તમ કામ કરી શક્યા છે. પણ જો એવા સારથીમાં સ્નેહ અને પ્રેરણાનું પ્રાબલ્ય નહિં હોય, પણ તેનો આભાસ માત્ર જ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ કોઇ રીતે લોકકલ્યાણકર નહિં થાય. પણ ઉલટું સ્વાર્થ ચેતનાશ્ર અને તાજા-અ અનેક ઉપાધિઓમાં જ જકડાઇ રહેવાય. એવાં 'સ્નેહ અને પ્રેરણા'—હિન ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જ કહી શકે કે તેમને સંસારની ઉપાધિમાં દેશ કે લોકસેવા માટે અવકાશ નથી.

હું આવા વિચારમાં મગ્ન બની મારા ઘરની અગાશીમાં એક ચાંદની રાતે વાળુ કરીને નિરાંતે આડો પડ્યો હતો; તે વખતે રક્ષમણી પોતાના કામથી પરવારીને મારી પાછળ આવી મુપચૂપ ઉભી. અને સ્નેહપૂર્વક પોતાના કોમળ કરપલ્લવથી મારી આંખો દબાવી રહી. મેં આ હસ્તસ્પર્શના આહ્વાદનો પ્રેમપૂર્વક અનુભવ લીધો. પણ હું કશુંએ બોલ્યો નહિં. આખરે રક્ષમણી વ્યક્ત થઇ બોલી કે:—

● “શા વિચારમાં પડ્યા છો ? સંસારની ઉપાધિથી કંટાળ્યા તો નથી ને ?”

મેં રક્ષમણીનો હાથ પકડી નેને મારી પાસે બેસાડી ઉત્તર દીધો કે “બહાલી ! જ્યાં તારા જોવી સારથી હોય, ત્યાં સંસારનો રથ અટકી પડવાનો કાંઈ પણ સંભવ નથી, તો પછી નેના પર કંટાળો તો આવે જ ક્યાંથી ? હું હમણાં એવી સારથી રૂપ સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવીએનો જ વિચાર કરતો હતો. રક્ષમણી ! તું પણ મારી સ્નેહ અને પ્રેરણાની દેવી જ છો. જ્યાં સુધી તારા હૃદયનો પ્રેમનો ઝરો અને પ્રેરણાનો બંડાર ખાલી ન થાય ત્યાં સુધી આપણે સંસાર સદા સુખી અને વૃદ્ધિમત રહેશે. રક્ષમણી ! ખાસ ધન્યવાદ તો તારાં માતાપિતાને ધટે છે, કારણ કે તેમણે પોતાની પુત્રીને સારી કેળવણી આપી એક આદર્શ ગૃહિણીને યોગ્ય બનાવી. બધી કન્યાઓનાં માબાપ એવાં હોય તો કેવું ? વળી તું મને પ્રાપ્ત થઇ તે આ બધા ખાદોના જ પ્રતાપ છે હાં ! તે ભુલીશ નહિં. તું અને તારી સાથેના મારો સુખી અને સંતોષી સંસાર એ મારે મન તો “ખાદોની પ્રસાદો” જ છે. જો હું સ્વયંસેવક ન થાત તો મને મારા પિતાશ્રી પોતાનો મરણ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરજાવી દેત, તેથી પિતાજીની એક વાંછના ફલીભૂત થાત પણ તેના ફળમાં મારે નસીએ કુટુંબ-કલેશ, ધસુરપક્ષ સાથેના અનેક ઠંઠા, અને પરિણામે દુઃખી અસંતોષી અને સ્નેહહીન સંસાર રહેત. વળી સ્વયંસેવક થઇને આશ્રમમાં ન દાખલ થાત તો તારો અને મારો પરિચય પણ ક્યાંથી થાત !”

“અને મેં તમને સ્નેહ રસના કુંટડા ન પાયા હતા તો ?”
રૂક્મણી સ્નેહના અભિયન પૂર્વક બોલી.

“અરેઅર, અર્જુન આગળ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ગીતા ગાઇને
તેને જોમ યુદ્ધ ધર્મમાં પ્રેર્યો, તેમ તે મારી આગળ સ્નેહગીતા ગાઈ
મને દાંપત્ય ધર્મમાં પ્રેર્યો. અને મેં પણ એજ શ્રીકૃષ્ણની પેઠે ‘રૂક્મણી
હરણ’ કર્યું. કેમ ખરું કે નહિ ?” મેં પ્રત્યુત્તર દીધો.

“મારું હરણ તમે કર્યું ? નહિ. નહિ, એ તો સાવ ખોટું. ખરું પુછો.
તો મેં તમારું હરણ કર્યું છે :” અમે બેઉ હસ્યાં અને.....

ત્યારે વાચકવર્ગ તમે કેમ કહેશો કે મેં રૂક્મણીનું હરણ કર્યું, કે
રૂક્મણીએ મારું હરણ કર્યું ? ઇતિ ઐઃપૂ

અલિદાન.

પણ તમે વજીરામની દીકરી માટે સાત હજાર દેવા તો તૈયાર હતા ને ! તો પછી આ ભવાન ભટ્ટની બાણી સાટે દશ હજાર દેવા શું ખોટા ! પેલી છોકરી અગીઆર વર્ષની છે. બહુ તો બારની હશે ! પણ આ તો પુરા પંદર વર્ષની છે. દેખાવડી પણ સારી છે. અને તે આબેયી તમારું ઘર શોભશે અને ચાલશે પણ ખરું. સમજ્યાને, નરભેરાબાઈ !”

“પણ દશ હજાર તો વધારે પડે લખુભટ્ટ ! કંઈએ ઓછું ન થાય ?”

“હવે એમાં કાંઈ ઓછું વધતું થાય એમ નથી. આ તો મારે ને તમારે માટે સંબંધ અને પછે ભવાન ભટ્ટ જોડે પણ કંઈક સંબંધ, એટલે આટલી હદે લાગ્યો. સમજ્યાને ! બાકી ભટ્ટ તો બારની અંદર પણ મૂકવાજ ના પાડતા હતા. તમારી લગભગ પીરતાળીશ વર્ષની ઉંમર, અને છોકરીની પંદર વર્ષની વય જોતાં આ એકડા પર ચાર મીડાં બહુ નથી. સમજ્યાને ! જતાં તમારું બહું દબાણ છે તો હું આપણા સંબંધને લીધે ફક્ત એકજ હજાર લખશ. બાકી આ કામ એટલાથી ન પડે. સમજ્યાને ? તમે સાંભળ્યું તો હશે કે પેલા લોભીરામ ત્રવાડીએ પોતાની નવ વર્ષની દીકરીના પેલા કૃપણુશંકર પંડ્યા પાસેથી રૂપિયા બાર હજાર લીધા, અને ત્રણથી ચાર હજાર દલાલીઆઓએ ખાધા હશે તે તો ગુલા. તે જોતાં આ સાડું સારામાં સધાય છે. સમજ્યાને ? વળી ભવાન ભટ્ટ તમારો આગલો પાછલો ઇતિહાસ નથી જાણતા. નહિ તો એનોએ બરોસો નહિ ! માટે બહુ ચવેણું નહિ કરતાં કપુલ થઈ જાએને મારાબાઈ !”

લખમીરામ ઢીફે લખુભટ્ટે મુક્તિસર દબાણ કર્યું.

“મારી ના ક્યાં છે ! તમારા જેવા મિત્ર છે તો મારું કામ સીધું ઉતરે છે.”

“ત્યારે મને હબણાં છ હજાર રૂપિયા આપો. તેમાંથી પાંચ હજાર

હું ભટ્ટને આપું એટલે લગ્નની તૈયારી કરવાનો આરંભ થાય; સમ-
ન્યાને.” લખમીરામે માંગણી કરી.

નરભેરામ ઉઠ્યો, અને પોતાની જનોઇએ બાંધેલી ચાવી હાથમાં
લઇ કઘાટ ઉઘાડી તેમાંથી એક નોટનો ચોડો લઇ આપ્યો. રૂપિઆ
છ હજાર લખમીરામને ગણી આપ્યા. લખમીરામ તે લઇ જો ગોપાળ
કહી ચાલતો થયો.

આમ એક નિર્દોષ બાળાના વિક્રમનું સાદું થયું. નરભેરામ ત્યાંથી
હી પોતાનો કઘાટ બંધ કરી આવ્યો; અને કંઈ વિચાર કરતો આમ
તેમ ફેરા ફરવા લાગ્યો. ધડીકમાં ઉંચે જોતો, ધડીકમાં નીચે જોતો.
સાટાના બીયાનાના રૂપિઆ દીધા પછી તેનું મન કોઈ વિચાર વમળમાં
પડ્યું. પણ તે પોતાની મનની સ્થિતિ બરાબર સમજી શક્યો નહિ.
એટલામાં તેની દષ્ટિ દીવાલ પર લટકતા એક ફોટા ઉપર ગઈ. તે ફોટા
તરફ તે કેટલીક પણ અનિમિષ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તેની આંખમાં
ઝળઝળાયાં આવ્યાં. પછી તેની દષ્ટિ પાસેની એક ખીજી છબી પર પડી.
તરતજ તેનાં અશ્રુઓ ઝુકાઈ ગયાં. તેની આંખો કોણથી લાલચોળ બની,
તે આ ખીજી છબી તરફ કંઈક તિરસ્કાર દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. આમ
તેના દીલમાં વિરોધાત્મક લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરનાર આ એકે છબીઓ
કોની હશે? એ જાણવા માટે એ છબી તરફ દષ્ટિ કરનાર નરભેરામ માઈન.
પૂર્વ ઇતિહાસ તરફ આપણે નજર નાખવી પડશે.

(૨)

લીલા નદીના કિનારા પર આવેલા ચંડપુર નામના એક સાધારણ
કસબામાં નરભેરામ રહેતો હતો. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની
વય હાલ લગભગ પીસ્તાળીશની હશે. એના પૂર્વજે એને માટે યજ્ઞમાન-
વૃત્તિ ઉપરાંત સારા નખળા અનેક પ્રકારના ધંધા કરી સારો પૈસો
ઝુકી ગયા હતા. અને એ પણ અનેક પ્રકારના આડા અવળા રસ્તે
એ પૈસાનો ઉપયોગ કરી પિતૃ ઋણમાંથી મુક્તિ મેળવતો હતો.
નરભેરામે યજ્ઞમાનવૃત્તિ સાચવી રાખવાના કારણે કર્મકાંડી

બ્રાહ્મણને યોગ્ય વિદ્યા મેળવી હતી, તેમજ એક 'ગોર' તરીકે તેની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, છતાં નાનાવિધના દુર્ગુણોમાં પડવાને નરભેરામ જરાયે ખંચાતો નહિ. પરંતુ એ કર્મો બહુધા બ્રાહ્મણપણના પ્રમાણપત્રથી અને એની રક્ષાની માળા અને ચંદનના લેપથી ઢંકાયેલાં રહેતાં.

એની રપ—૨૭ વર્ષની ઉમરે એનાં લગ્ન થયાં હતાં. એની સ્ત્રી રૂપાળી, સુશીલ તથા સદ્ગુણી હતી. છતાં તેના ઉપર એને ખીલકુલ પ્રેમ આવ ન હતો. સ્વછંદી હૃદયમાં શુદ્ધ પ્રેમને સ્થાન ક્યાંથી હોય ?

નરભેરામે વાક્યાતુર્ય, અષ્ટમ પદ્યમ સમજની દેવાની શક્તિ, જ્યોતિષ વિદ્યા જાણવાનો ઢોંગ, ઇત્યાદિ ઠીક કેળવ્યાં હતાં; અને આ બધી શક્તિના પ્રતાપે બેળી સ્ત્રીઓને ડગવાનો ઠીક લાગ મળતો. એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગ મળ્યે તેમનાં વિત્ત હરણની સાથે શીયળની પણ લુંટ ચલાવતો. આમ કેટલોક સમય સુધી ચાલ્યું.

એની સ્ત્રી સવિતા એક સાધવી અને પતિપરાયણ સ્ત્રી હતી. તેને પોતાના પતિના દુર્ગુણો જ્ઞાત હતા. પણ જ્યાં સુધી તેના સાસરા છાવતા હતા ત્યાં સુધી તે કોઈ રીતે નરભેરામ પર દબાણ ભર્યા ઉપચાર કરી શકતી નહિ. તેને એ કુમાર્ગથી વાળવાને તેણે પોતાથી બનતા અનેક પ્રયત્ન કર્યા. તેની સાથે પૂર્ણ સ્નેહભાવ અને પતિ ભક્તિથી વર્તતી. છતાં નરભેરામ એક પત્નીવ્રત પાળી શક્યો નહિ. સવિતાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા હતાં તે છેક નિરાશ ન બની. તેણે એમ મન મનાવ્યું કે ઇશ્વર સંતાન આપશે ત્યારે તેની જોખમદારી વધશે, અને સંતાન પ્રાપ્તિથી તેનામાં વાત્સલ્યભાવ સાથે કૌટુંબિક લાગણી જન્મશે. અને ત્યારે તે પોતાના કુકર્મથી નિવૃત્ત થશે. સવિતાની આ માન્યતા પૂર્ણ સિદ્ધ ન થઈ. તેમને ત્યાં એક પુત્રીતું આગમન થયું. અને તેને બીજેજ વર્ષે તેના ઘસુર નરભેરામના પિતા દેવલોક પામ્યા. આથી નરભેરામને માથે કુટુંબની બેવડી જવાબદારી આવી પડી. સવિતાને લાગ્યું કે હવે તે જરૂર સીધે માર્ગે ચાલશે. પોતાની પુત્રી તારા તેબેઝને સ્નેહસંબંધ થયેરજી રાખવા અંશિરૂપ બની રહેશે. પણ નરભેરામ એવા બંધનમાં છેક બંધાઈ જાય એવો કાચર ન હતો ! તે જો કે સવિતાના મનને મનાવી લેવાને દંભથી તેના તરફ પ્રેમ-

બાવ તથા તારા તરફ વાતસલ્ય બાવ રાખતો. લુગડે લતે, પૈસે ટકે તેમની દરેક ધુચ્છાઓ સંતોષતો; પણ પોતાની સ્વછંદતામાંથી એક ડગલું પાછળ હટતો નહિ. થોડાક વખત તો સવિતા તેના આ દંભથી છેતરપટ્ટી હતી, પણ તે તરતજ ચેતી. હવે તે તેના ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખવા લાગી. તે ધરના આવક જવકના હિસાબની પુછપરછ કરતી, તથા ધસુર જતાં પોતાના પતિના ઉપર તેના સિવાય અન્ય કોઈ દાખ રાખનાર નથી એમ ધારી પ્રસંગ પડ્યે તેના ઉપર કેટલીક વખત નૈતિક દબાણ પણ કરતી હતી. આ બધું નરભેરામથી સહન થઈ શક્યું નહિ એટલે પોતાનો દંભ છોડી સવિતાને તેના પોતાના કાર્યમાં આડે આવવાનો શો હક્ક છે ? મને દબાવનાર એ કોણ ? એવી જોહુકમી સત્તાથી તેણે હવે સવિતાને સતાવવાનું શરૂ કર્યું.

ધણી ધણી પગવણી છતાં સવિતા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સંસારની જોખમ-દારીઓ દુરાચરણના અનેક ખુરાં પરિણામો વિગેરે વિગેરે બાળતોની નરભેરામને સમજાવવા પ્રેમાળ વચનોથી, તેમજ કરણ રૂદ્ધનથી પ્રયત્ન કરતી; પણ નરભેરામના નઠોર નિર્ભજ અને વજ્રસમ હૃદયપર એ કશાની અસર થતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હવે નરભેરામે સવિતા સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તવા માંડ્યું. તે તેને ગાળો દેતો, મારતો, અને ધરમાં વખતો વખત ખોટાં તોફાનો કરતો. એ પણ જાણે હજી ઓછું હોય એમ ચોર કોટવાળને દડે તેમ નરભેરામ સવિતાની નીતિ અને ચારિત્ર્યપર આરોપ મૂકવા લાગ્યો. શુદ્ધ હૃદયની સવિતાથી આ કેમ સહન કર્યું જાય ! સવિતા પોતાના આ નિષ્ફળ પ્રયત્નમાં સ્વાભાવિક મંદ પડી. તેણે નરભેરામને ઠેકાણે બાવવાના સર્વ પ્રયત્ન નિરૂપાયે છોડી દીધા. નરભેરામ પુલાયો કે “ મેં ઠીક યુક્તિ શોધી કાઢી ! રાંડ રોજ સતાવતી હતી, તે હવે કેવી શાંત પડી ! ”

સવિતાનું હૃદય નિરસ બન્યું. તેના પર વૈરાગ્યની છાયા છવાઈ. તેના શરીરનાં લોહી માંસ સુકાતાં ગયાં. કંતિ ઉડી ગઈ, અને આંખો નિસ્તેજ બની, તેનું મગજ કંઈક સ્થિર સાવધ રહ્યું હતું અને તે જે જીવી રહી હતી તે માત્ર તેની એક પુરી પ્રિય પુત્રી તારા માટેજ.

(૨૩)

(૩)

તારા લગભગ અઢી ત્રણ વર્ષની થઇ હતી, હમણાં હમણાં તે ટચ મચુ ચાલતાં શીખી હતી. એક દીવસે રાત્રે વાળુ ક્યાં પછી લગભગ નવ દશ વાગે નરભેરામ તથા તેના એક બે મિત્રો ઝોટલા ઉપર ખીડીઓ ડુંકતા બેઠા હતા. અનેક જાતના ગામ ગપાટા અને લોક-નીંદાની વાતો ચાલી રહી હતી. તે વખતે તારા ત્યાં રમતી રમતી જઈ પહોંચી. નરભેરામે તેને પોતાની પાસે બેસાડી, તેના એક મિત્ર તેને રમાડવા લાગ્યો તથા કંઈ કંઈ ગમ્મત ખાતર પુછવા લાગ્યો. દરમ્યાન એક મિત્રે સલાહ કર્યો:—

“ નરભેરામભાઈ ! તારા હવે મોટી થતી ચાલી હો ! સગપણની કંઈ વાતો થાય છે કે કેમ ? ”

“ અરે અત્યારમાં સગપણની વાતો કેવી ! હજુ તો ખહુ વખત છે. ” નરભેરામે સહજ જવાબ આપ્યો.

“ પણ પછી પરતાવું ન પડે ! અમારા મામાની છોકરીના સગપણની વાત ચાલતી હતી ત્યારે અમારા મામા જરા ભારે થતા હતા. પછી તેના વિચાર થયો એટલે છોકરી ગિચારી ગુજરી ગઇ, અને મામા હાથ ધસતા રહ્યા. ” પેલા મિત્રે દૃષ્ટાંત સાથે સલાહ આપી.

“ પણ તારા તો લાંબા આયુષ્યવાળો છે એટલે હરકત નહિ. ” ખીજાએ તારાના હાથ ભેઇ બંધી કહ્યું.

“ એને વર કેવો મળશે તે ચે ત્યારે સાથે સાથે જુઓને ! ” પહેલાયે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કોઇ શ્રીમંતના ઘરમાં જવાની છે એમાં શંકા નથી. ” પેલા કહેવાતા ભેળીએ ઉત્તર દીધો.

“ ત્યારે તો નરભેરામભાઈને ઠીક તડકો પડશે હો ! ”

“ પણ નરભેરામ ભાઈને ક્યાં પૈસાની પરવા છે જે ! ” ખીજાએ નરભેરામનું મન જોવા માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો.

(૨૪)

“ભાષ, પૈસા તો આજે છે ને કાલે નથી, છતાં પૈસો વહાલો કાને નથી? વળી ન્યાતના શિવાજ પડ્યા એટલે એ વખત આવે ત્યારે ના થોડીક પડાય! જુઓને, એની માને માટેજ અમારે પાંચ હજાર દેવા પડ્યા હતાને!” નરભેરામે પોતાનો આંતરિક ભાવ દર્શાવી દીધો.

“તો તમારે હવે ચક્રવર્તિ વાજ સાથે તારા સાટે દશ હજાર તેં ઝાઝામાં ઝાઝા લેવાજ જાઉં.”

“એ તો વખત આવે વાત.” નરભેરામે આડકતરી રીતે અનુમોદન આપ્યું.

આજ વખતે સવિતા આગલી પરજાળમાં પથારી કરતી હતી. તેના કાનના પડાપર ઉપરનાં વાક્યો અથડાયાં, તે સાંભળતાંજ તે ચમકી.

ઉપલી મિત્ર ત્રિપુટીની સ્વાર્થી અને અધમ ચર્ચા સાંભળી સવિતાનું મગજ ભમવા લાગ્યું. તેને ઉપરા ઉપરી અનેક જાતના તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. તે તારાને સોડમાં લઇ મુતી. માયાથી તેના શરીર પર કોમળ હાથ ફેરવતી અને કોઇ ગુદ વિચારને કારણે આંખમાંથી અશ્રુઓ સારતી, જે તારાના મુંઢર સોનેરી કેશજીથમાં સમાઇ જતાં. તારા, નિર્દોષ તારા તો માતાની પ્રેમાળ હૃદયી નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. પણ સવિતાનું હૈયું જોસભેર ધબકતું હતું. તેને કેમે કરી નિદ્રા ન આવી. ક્યાંથી આવે! આ ક્ષણિક નિદ્રાની તેને હવે પરવા નથી. તે ધચ્છે છે અનંત મહા નિદ્રા!

(૪)

લીલા નદીનો જળ પ્રવાહ ખળખળ કરતો સમુદ્ર પ્રતિ વહયો જતો હતો. રાત્રિની નિઃશબ્દતામાં અને ચંદ્રના રૂપેરી પ્રકાશમાં સ્વામીનાથને મળવા જતાં લીલા જાણે આનંદી અને મદમસ્ત બની હોય તેમ તેને જળપ્રવાહ આનંદ કલ્લોલ કરતો હાસ્ય પૂર્ણ નાચ નાચતો ગમન કરી રહ્યો હતો.

પણ આવાં આનંદ અને હાસ્ય ચિર કાળ કોઇનાં ટક્યાં છે? પછી તે ચેતનનાં હો, વા જડનાં હો!

રાત્રીના ત્રીજા પ્રહર પુરે થઈ ગયો હતો. નદીમાં પાણી જેમ જેમ ઓછાં થયાં તેમ તેમ તેનો શિલાઓ સાથેનો ખળખળાટ વધતો ગયો અને તે રાત્રિની નિઃશબ્દતામાં ભંગ કરતો. ચંદ્ર પ્રકાશ પણ ધીમે ધીમે નિસ્તેજ થતો ગયો. અને તેની સાથે લીલાનાં આનંદ અને હાસ્ય પણ અંતર્ધાન થયાં.

આ સમયે રાત્રિની આ અર્ધ નિઃશબ્દતામાં અને ચંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં એક યુવતી કેડે એક નિદ્રાધીન બાળકને લઈને ધીમે ધીમે ડગ ભરતી લીલાને તટે આવી ઉભી.

એ યુવતીનાં કેશો છુટા હોઇને પવનથી ઉડી રહ્યા હતા. તેના આસોઆસ વેગભરે ચાલી રહ્યા હતા, જે તેના દિલની અગમ્ય મનોબળના સૂચવતા હતા. હૈયાના ધગધગતા દુઃખ અંગારથી લોહીનું પાણી થઈ ઉઠાં ઉઠાં અશ્રુઓ રૂપે તેની આંખોમાંથી ઝરતું હતું. તે સજળ નયને આમ તેમ ભેટી. જાણે કોઈ હરણીની પાછળ શિકારી પડ્યો હોય તેમ આકુળ વ્યાકુળ થયેલી તે દેખાતી હતી.

તે યુવતી કેટલીક પણ નિઃશબ્દ ચંદ્ર તરફ જોઈ રહી. ચંદ્રના તેજમાં તેનું મોં ઓળખાયું. તે સવિતા હતી. તેના વક્ષસ્થળ પર નિદ્રા લેતી નિર્દોષ તારા જગૃત થઈ, અને આ એકાંત શાંત સ્થાન નિરખી અને પોતાની માતાનું નહિ જોયેલું એવું સ્વરૂપ નિહાળી તે સ્વાભાવિક રીતે રડી પડી.

સવિતા બાળક પરની એક મોટી શિલા પર બેઠી અને તારાને શાંત પાડતી તેને ઉદ્દેશી ગદગદ કંઠે બોલવા લાગી:—

“ તારા ! મારી રાંક તારા ! તારી ખાતરજ હું આજ સુધી જીવી, નહિ તો મારે કોને માટે જીવવાનું હતું ? જેને માટે મારે જીવવું હતું, મારે જીવવું જોઈએ, તે તો મારા ન થયા, તેણે મને તેની પોતાની ન ગણી. તોપણ તારા ! હું તારે માટે જ જીવી. પણ ઓ મારી નિર્દોષ બાલિકા ! તારું ભવિષ્ય મને મારાથીયે અધિક ભયંકર દીસે છે. અરેરે ! શું હું વેચાઈશ ! દશ હજાર રૂપિઆથી ! ના, ના, તારા તને કાણુ વેચે ? કોની

મગદુર છે કે મારી તારાને વેચે ! તું વેચાય અને આ નીચ-કર સંસારની હોળીમાં હોમાય તેના કરતાં તું આજે આ લીલાને અપેક્ષુ થાય તે બહેતર છે ! ચાલ, દીકરી ! ચાલ, આપણે બન્ને આ લીલાને ખોળે એસી પ્રભુના દરબારમાં આપણી દાદ ચાહીયે. તે સિવાય આપણે માટે બીજો માર્ગ મને નથી જડતો. ચાલ, દીકરી ! સાવધ થા. ડરીશ નહિ. રડીશ નહિ. પ્રભુને ઘેર જતાં કાયર થઇશ નહિ ! તે તો આપણું અંતનું વિશ્રામસ્થાન છે. ત્યાં શાંતિ છે, સુખ છે, અરે બધું છે.”

સવિતા તારાને લઇને ઉઠી અને ગાંડી જેવી દોડતી દોડતી લીલા નદીના જળમાં પગ સંચાર કર્યો. તે લગભગ પાગલ બની ગઇ હતી. અને તારાને નદીમાં ફેંકતી હતી, પણ તારા તેના જુનપાશમાંથી છુટે તે અગાઉ તેના હૃદયમાં માતૃપ્રેમની એક ઉમીં ઉછળી આવી, અને તેણે તારાને પોતાની જાતી સરસી દાખી. તેના કામળ શુભાખી ગાલ તથા અધરોષ પર ચુંબનનો વર્ષાવ કરવા લાગી.

“ નહિ, નહિ, મારી વહાલી દીકરી ! મારી જાતે હું તારો ધાત ન કરું ! તને મરેલી જોઇ મારો જીવ શાંતિથી નહિ જાય ! બહે, તારું આયુષ્ય હશે તો તું જીવીશ. હું તો મરતાં મરતાં તને આ સંસારના જળમાંથી મુક્ત કરીને-મથર અને કુદરતને આશરે છોડી જાઉં છું. એજ મારો છેવટનો દિલાસો. દીકરી ! તારું આયુષ્ય હોય તો તને એટલોજ આશીર્વાદ છે કે કોઈ એવા સારા-ઉદાર માણસના આશ્રયમાં તું જજે કે જે તને-એક અનાથ બાળકને-દયાથી વાતસલ્યભાવથી અને પ્રેમથી ઉછેરે, અને તારો સંસાર સુખી રહે તેમ કરે. દીકરી વેચીને પેટ ભરનાર પિતા કરતાં દીકરી કનેથી પ્રમાણિક, નીતિ બધું વૈતરું કરાવી પેટ ભરનાર પિતાની તું પાલ્યપુત્રી થાય તો હું સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં-જ્યાં હઇશ ત્યાંથી જોઇ ટાઢી પડીશ. તારા ! જો, આવ, પછે પેણું હોડકું કેવું મળનું દેખાય છે ! આવ. તને એમાંએસાકું. જો, આ હોડકું ! એમાં નિરાંતે બેસ ! એ તો વિશુના ધરનું વિમાન છે હો ! એ હોડકું તારા ભાવિનો માર્ગ બતાવશે. બહેન ! એમાં બેસ. જુઓ, મારી તારા

કેવી હસે છે! એને હોડકું કેવું ગમે છે ? તારા ! હવે આજ તારી દુનીયા, આ હોડકું તને તારશે કે હુઆડશે ! એનેજ આશરે તું છે ! માટે એને હીક ઝાલી રહેજે. બહેન ! ગભરાઇશ નહિ. એ હોડકું તને તારે નિર્મિત ઠેકાણે લઇ જશે. એનો સુકાની પેલો અગોચર ભગવાન છે ! તેને જ હવે યાદ કરજે. તે તને જ્યાં ઉતારે ત્યાં ઉતરજે.”

જાણે કોઇ મોટી વયનું માણસ દેશાવર મુસાફરીએ જતું હોય અને તેને વિદાય કરતાં જે હર્ષ-શોકની લાગણી થાય તેમ સવિતાને થતું હતું. તારાને તો હોડકામાં ગમ્મત પડી. હોડકું ડોલે તેમ તે પણ ડોલતી અને હસતી. હોડકું લાંગરેલું હતું. સવિતાએ લંગર છોડ્યું, અને હોડકાંને નદીમાં તરતું કીધું. “ બહેન! આશીષ હો ! હવે સુખેથી સિધાવ !” એમ કહી સવિતાએ હોડકાને ધક્કેલું અને હોડકું સમુદ્ર તદ્દ પ્રયાણ કરતાં પાણીના પ્રવાહ સાથે તારાને લઇને તરતું ચાલ્યું. સવિતા અનિમિષ દૃષ્ટિથી તે જોઇ રહી.

“ હે ! દીનાનાથ, મારા નિર્દોષ બાળકને મેં તારે, બોલે ધ્યુ” છે ! હવે એનો આશ્રયદાતા તું જ છે. જો તારે એને જીવાડવી હોય તો જીવાડજે; પણ જો મોત કરતાંએ ભુકું એવું જીવન એને માટે સરખ્યું હોય તો હે ! દીનદયાળ, તને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે તેને તું આજને આજ તારા દરબારમાં તેડી લઇ, ત્યાં મને પાછી સોંપજે.” સવિતાએ એક મોટે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તારાતું હોડકું દૃષ્ટિમર્યાદામાં હતું ત્યાં સુધી સવિતા તે પ્રતિ જોઇ રહી અને પાણીના પ્રવાહમાં નિર્જાનિત આગળ ચાલતી ગઇ; જે પહે તારાતું હોડકું દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર અંતર્ધાન થયું તેજ પહે સવિતા મૂર્છાવશ થઇ, પાણીમાં ઢળી પડી અને હુમ્મી ગઇ. તેનો આત્મા પ્રભુના દરબારમાં દાદ લેવા જઇ પહોંચ્યો. સુકાની વિનાતું દેહ રૂપ હોડકું અથડાતું અથડાતું ધણે આગળ જઇ નદી કિનારે લાક્યું !

૫

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે નરભેરામના ઘર આગળ હોહાકાર થઇ રહ્યો. ફળીઆનાં ઓપુરપો ત્યાં એકત્ર થયાં. સવિતા અને તારા ગુમ થયાના

સમાચાર ગામમાં પસરી ગયા. દરેક માણસ જુદી જુદી શંકાઓ કરવા લાગ્યાં. કોઇ કહેતું “બિચારી બહુ દુઃખી હતી. નરભેરામે એને બહુ ત્રાસ આપ્યો હતો, તેણે જરૂર ક્યાંઈ આપધાત કયો હશે. કુવા તળાવ અથવા નદી તરફ તપાસ કરો. જે હશે તે જણાશે.” કોઈ દીક્ષસોજ દીલે કહેતું “ગમે ત્યાં ગઇ હશે પણ આ પિશાચના પાસમાંથી તો બિચારી છુટી!” કોઇ વળી એમ પણ ડહાપણુ ડહોળતું કે—“એ તે માણસ કે ડોર ! આઠલા દુઃખમાં આપધાત કેવો ?” એનું દુઃખ તે શું હિસાબમાં હતું ? માંડી, નહિ તો બીજું શું ?”

નરભેરામ તો તદ્દન અવાચક બની ગયો હતો. શું થયું, શું કરવું, શું બોલવું, ઇલાદિ તેને તાકાળ કંઈજ સૂઝયું નહિ. તેનાથી ન બોલાયું કે ન રોવાયું. તેનું હૃદય તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયું. પુરુષ વર્ગમાંનાં એક જણે કંઈક યુક્તિ ચલાવી. તેણે સવિતાને કંઈ પતો મળે એવી કોઈ નિશાની કદાચ મળી આવે તે માટે ધરમાં જઈ તેની પથારીમાં તથા આજુબાજુ તપાસ કરી. તપાસ કરતાં એક કાગળની નાની કાપલી મળી આવી. તેમાં એટલુંજ લખ્યું હતું કે “મારી શોધ કરશે નહિ. તમને અંતરાય રૂપ થતી હું દુર થાઉં છું. તમે હવે તમારી સ્વચ્છતા નિરંકુશ ચલાવજો. પણ તમારી એ સ્વચ્છતાની વેદી પર મારી તારાનું બલિદાન દેવા ન દઉં. અને તેથી તારાને મારી સાથે તેડી જાઉં છું.” પણ આથી એ બેઠે માઠીકરીની હાલ શી સ્થિતિ છે તે ચોક્કસ સમજાતું ન હતું. ગામ લોકોએ નદી, કુવા, તથા તળાવ તરફ તપાસ કરી પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. જતા આવતા લોકોને પૂછ્યું તો તેમના તરફથી પણ કંઈ માહિતી મળી નહિ. આમ તપાસ કરતાં મધ્યાહ્ન થઇ ગયો.

નદીમાં ભરતી આવવા માંડી અને તેની સાથે ધણે દુર કિનારે લાંબેલું સવિતાનું શબ ભરતીના પાણી સાથે પાછું આ તરફ આવતું હતું. તે નદી પર જતા આવતા લોકોના જોવામાં આવ્યું. ગામ લોકોને તેની ખબર થઇ. તે શબ અટકળથી ઓળખાયું અને તેને પાણી બહાર કાઢ્યું. સરકારમાં ખબર થઇ અને પોલીસ અધિકારી પંચનામું કરી તેના

નોંધ લેવા આવી પહોંચે. સવિતાએ આપઘાત કર્યો છે એવી કેટલાકોએ કહ્યુંના કરી હતી, પણ નરભેરામ તેમાં સંડોવાશે અને જો સવિતાનાં છેલ્લા કામગીરી હકીકત બહાર પડે તો નરભેરામ પુરો ફસાશે એમ લાગવાથી નરભેરામના ખાસ મિત્રો કામગીરી વાત દબાવી દેવાના પ્રયત્નમાં સફળ થયા. અને “પ્રાતઃકાળે સવિતા દરરોજ પાણી ભરવા કે સ્નાન કરવા જતી હતી અને આજે પણ નિયમ પ્રમાણે મઠ હશે અને તારાને સાથે લાવી હશે. સ્નાન કરતાં કોઈ અકસ્માત કારણથી બેઠે મા. દીકરી નદીમાં પડી કુખી ગયાં હશે. તારાનું શબ દરિયામાં ખેંચાઈ ગયું” અને સવિતાનું શબ રસ્તે કોઈ ઠેકાણે અટકીને ભરતીના પાણી સાથે પાછું આવ્યું.” અત્રે નિર્ણય કરી પંચ ઉડી, સવિતાના શબને અગ્નિદાહ કરી ગામ લોક વિખેરાયા.

દિવસો જતાં થીમે થીમે સવિતાના આપઘાતની ચર્ચા ઓઠી થતી મઠ, અને સાથે સવિતા અને તારાનું સ્મરણ પણ ઓછું થતું : ગયું. એટલું જ નહિ પણ નરભેરામને ફરીથી લગ્ન કરવાની પણ સલાહ આપવા લાગી.

નરભેરામ લોકશાળથી તુરત લગ્ન કરવાની ‘હા’ પાડી શકે એમ ન હતું. તેમ તેના જેવા સ્વચ્છંદી પુરુષને હવે લગ્ન એ બેડી રૂપ લાગતું હતું. તે લૌકિક દૃષ્ટિથી શોકનો દર્શ રાખતો હતો પણ અંતરથી તો તેને પુરતું આત્માસન મળ્યું હતું. તેની સ્વતંત્રતા અરે સ્વચ્છંદતા પરનો અકુશ આમ વિના પ્રયત્ને દુર થયો અને તેની સાથે સંસારની જોખમદારી પણ ટળી ગઈ, તે જોઈ તેના હૈયાને ટાઢક વળી હતી.

લૌકિક નજરે ‘શોક’ પાળવાના સમયનો અંત આવતાં નરભેરામ છુટે દોર ફરવા મંડ્યો. હવે તેની નાથ તુડી હતી એટલે તેને સ્વચ્છંદતામાં વિહરવાનું સુગમ પડ્યું, અને તેની સ્વચ્છંદતા પણ હવે કુદાવતી ચાલી.

સવિતા અને તારાની હયાતીમાં ધણી વખત તેને ‘લોકશાળ’ અને સંસારની ભવિષ્યની જોખમદારીનો વિચાર આવતો, અને તેથી પણ તેની

સ્વછંદતા હદમાં રહેતી. પણ હવે હદમાં રહે એમ ન હતું. હવે તો લોક-
લાજ, લોકાપવાદ, કે લોકનિંદાની પણ દરકાર વિના તે ફાવે તેમ ખેલતો.

એક બે વખતે તેના મિત્રોએ તેને લગ્ન કરવાની સલાહ આપી.
અને અનેક જાતની દલીલો કરી સમજાવ્યો. આ મિત્રોની દલીલો ન્યારે
તેને ગળે કંઈક ઉતરતી ચારે લગ્ન કરવાને થતા ખર્ચના વિચારે તે
દલીલો પચી શકતી નહિ. અને તે ઉલટી દલીલ કરતો કે “ ઓછામાં
ઓછા દસથી બાર હજાર રૂપિયા આપ્યા વિના મને હવે કોઈ કન્યા આપે
એમ છે નહિ. તો એટલા રૂપિયા આપીને વળી પાછી ટળેલી ઉપાધીમાં
પડયેથી શું લાભ ? રૂપિયાના રૂપિયા જાય, ને પાછી આપણી સ્વતંત્રતા
પર કાપ મુકાય ! ધરતો ખર્ચ અને જોખમદારી વધે. અને લોકો દોઢ-
ગ્રહયા થઈને આપણી વાતો કરે તે તો જુદું. જુઓ, દશ કે બાર હજાર
રૂપિયા આમ ખર્ચુ તેના કરતાં એટલા રૂપિયામાં ચેનખાજી ઉડાવું
તોયે ઓછામાં ઓછાં દશ પંદર વર્ષ તો નષ્ટુ જાય, પછી જીવશું તો
આમળ જોઈ લાઇશું.”

આ દલીલ પાયા વિનાની કેમ કહેવાશે ! ફટલાયે ધન વિનાના
યુવાનો કે ન્યાયિકતા અધમ રિવાજના કારણે લગ્નના લઠાવાથી વંચિત
રહી સ્વછંદતાના વ્યભિચારના ખાડામાં ઉતરી પડ્યા છે. તેમણે નરભેરા-
મની પેઠે નિર્ભજતા અને નિર્ભયતાથી ઉપરોક્ત દલીલ અથવા
તેની પેઠે પોતાના મિત્રો સમક્ષ આ બે માર્ગના ખર્ચનું બજેટ મુકી
સ્પષ્ટ રીતે તુલના નહિ કરી હોય ! તથાપિ એ બે માર્ગમાં પૈસાની
દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં નરભેરામે લીધેલો માર્ગ તેમની નજરે સ્વાભાવિક
અતુકુળ પડે તેમાં શી નવાઈ ! નીતિની દ્રષ્ટિથી એ ઉભય માર્ગની અધમ-
તાને પિછાણનારા કોઈ વિરલજ હોય ! અને તેમણે જાતિને ખાતર પોતાનાં
દેહનાં અને દિલનાં બલિદાન દીધાં હશે. તથાપિ એ નીતિને નહિ સમજ-
નારી સમાજને તેનું બાન ક્યાંથી હોય !

જે સમાજમાં કન્યાવિકૃત્ય જેવા રિવાજે ચાલુ છે, ત્યાં સ્વાભાવિક
રતેહ, શાંતિ, નીતિ કે સમાજવ્યવસ્થાને સ્થાન નથી, હાં જડ લક્ષ્મીની

દિ'મત છે, ચેતન લક્ષ્મીની કદર નથી ! ત્યાં લગ્ન માત્ર આભાસ છે. સ્વછંદતા-વ્યભિચારને નિર્બંધ ગતિ મળી શકે છે ! એવા સમાજમાં નરભેરામ જેના પુરુષને છુટે દોર મ્હાલવાનું અનુકુળ થઇ પડ્યું.

(૬)

આ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુને અવધિ હોય છે. તેમ સ્વછંદતાને પણ અવધિ હોયજ. પાપ માર્ગે જતાં ધણીને ઠોકર વાગી છે. એ ઠોકરનો આઘાત ન સહન થતાં તેમણે શ્રીમદ્ભુને સંભાર્યા હશેજ. અને કોઇ બાળ્ય-હિનનામાં એ પતિતપાવનને સંભારવાની સંસ્કારિતા ન હોય તો પોતે ખોટે માર્ગે જાય છે એટલું જાન તો ગમે તે કાળે તેને થાયછે જ.

આજ નિયમે નરભેરામની સ્વછંદતાની અવધિ આવી. તેણે કહ્યું હતું તેમ તેણે દશ બાર વર્ષે દીક્ર ચેત્યાજી ઉડાવી. દશ બાર હનર બચાવેલા રૂપિયા (ફરી લગ્ન ન કર્યું એટલે તેના હિસાબે તો બચાવેલા જને !) નું પાણી ક્યું. તેની કોથળીમાંના કલદારની હજી અવધિ આવી ન હતી, અને તેટલા પુસ્તોજ તેના હૃદયનો હજી પુરો પહોંચે થયો ન હતો. છતાં તેની સ્વછંદી પ્રવૃત્તિની તો અવધિ આવીજ.

મનુષ્ય સ્વભાવજ એવો છે કે એકને એક સારી કે નરસી પ્રવૃત્તિમાં તેને લાંબો કાળ ગોઠવું નથી. અને પતંગીયાંની પેઠે એક પછી બીજી પ્રવૃત્તિમાં તે પડે છે. નરભેરામને હવે સ્વછંદી જાંદગી પર કંટાળો આવ્યો. હવે એને એની ઉત્તરાવસ્થાના વિચારો આવવા માંડ્યા. જાજ સુધી એને પોતાની સ્વછંદી પ્રવૃત્તિમાં “ મ્હારું કોણુ ? હું કોનો ? એવા વિચારો કદી આવ્યા ન હોતા. પણ હવે સ્વાભાવિક રીતે તેને “આ જગતમાં મારું કોણુ છે ? વૃદ્ધાવસ્થામાં મારું કોણુ રક્ષણુ કરશે ? ” ઇત્યાદિ વિચારો એક પછી એક આવવા લાગ્યા. એને કોઇ ‘ પોતાનું ’ ન જડ્યું. પતિતો દોર ભગવાનને ‘ પોતાના ’ કરી લેવા જેટલી સંસ્કારિતા તેનામાં આવી ન હતી. પણ તે પુનઃ સંસારને શરણે આવ્યો. સમાજનો તેણે ભારે અંપા રાખ કીધો હતો તેનું તેને હવે પુરેપુરું જાન થયું. એ જાન થતાં તેને ધણી પશ્ચાત્તાપ થયો, અને પોતાની સંધળી સ્વછંદતાને તેણે એક સામટી તિલાંજલી આપી.

નરભેરામ હવે અનેક રીતે ગામમાં તેમજ જ્ઞાતિમાં ધીમે ધીમે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા લાગ્યો. બાપદાદાની પુંજ હજી ઠીક જમા હતી. તેનાથી એની સ્વચ્છતા આજ સુધી નહીં. અને હવે પાછી પ્રતિષ્ઠા થે પોષાવા લાગી, પૈસાને પૂજનારી સમાજમાં નરભેરામ જેવા સ્વચ્છદી પુરુષની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ જામે તેમાં કંઈજ આશ્ચર્ય નથી. જર ચાહે સો કરે એ કહેવત નરભેરામે ખરેખર સિદ્ધ કરી બતાવી. એના મિત્રવર્ગમાં નરભેરામની મનોવાંછના જાહેર થઇ. અને એના ઇષ્ટ મિત્રો એને માટે કન્યાની શોધ કરવા લાગ્યા. એક બે સંદા આવ્યા, પણ તે કંઈ ને કંઈ વાંધાથી નક્કી ન થયા. છેવટે લખમીરામ નામનો એનો એક ભાઇ-બંધ પોતાના પ્રયાતનમાં ફલીભૂત થયો. અને આ સાદું કેવી રીતે નક્કી થયું તે આપણે અગાઉની હકીકતથી જાણીએ છીએ.

લખમીરામના ગયા પછી નરભેરામ એકલો પોતાના ઘરમાં તેનાથી પણ ન સમજાય એવા કોઇ વિચારમાં લીન થઇ આંટા મારતો હતો, તે વખતે તારાની છાત્રી પર તેની દ્રષ્ટિ પડી. તારાની સ્મૃતિ તાજી થઇ આવી, તેની નિર્દોષ હસતી મુખમુદ્રા જોઇ તેનું દિલ પીગાયું. વાત્સલ્યભાવ ઉછળ્યો અને તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. પોતાના ઘરમાંથી તારાના અદૃશ્ય થવાને આજ બારેક વર્ષ થયાં હતાં. તે દરમિયાન તેને માટે જો કંઈ તેણે અશ્રુ સાચાં હોય તો તે આજેજ. તેને ધડીભર એવી કલ્પના થઇ આવી કે આજે તારા જીવતી હોત તો પરણવા લાયક થઇ હોત. અને આજે મારે ઘેર કેવો મજાનો ઉત્સવ થઇ રહ્યો હોત ! પછી તરતજ તેની નજર પાસેની સવિતાની છાત્રી પર પડી. પણ તેને જોતાંજ તેના દિલમાં ક્રોધની જવાળા ભડકી ઉઠી, પોતાના સંસારને ખારો બનાવનાર સવિતા છે એમજ તે માનતો, પણ પોતાના સંસારના નાશનું મૂળ તે જરા આગળ નજર નાંખી જોઇ શક્યો નહિં. હજી તેનું હૃદય સવિતાના નિર્મળ પતિપરાયણ હૃદયને જોળખી શક્યું ન હતું. તેના પ્રતિ કરેલા પોતાના અનેક અપરાધનું હજી તેને જ્ઞાન થયું ન હતું. અરે ! તેની જડ આકૃતિ સામે મિથ્યા ક્રોધ કરવા જોઈતું તે હજી જડ જ રહ્યું હતું. હજી એ હૃદયનો પુરો પક્ષટો થયો ન હતો.

લખમીરામ મારફતે કરેલાં સાટાં પ્રમાણે નરભેરામના ત્રિવાહ ચંડ-
પુસ્થી થોડાક કોષ પર આવેલાં બામણગામ (બ્રાહ્મણગામ) નામના
એક નાના ગામના વતની ભવાનીશંકર ભટ્ટની અનાથ બાણેજ લીલાવતી
જેડે નકી થયા હતા. ભવાનીશંકર એક સાધારણ સ્થિતિનો બ્રાહ્મણ
હતો. તેનો ઉદરનિર્વાહ આજીવ્યાજીવના ગામોના કોળી માછી ઇત્યાદિ શુદ્ધ
વર્ગની યજમાન વૃત્તિ પર નભતો હતો. તેનામાં વિદ્યા નહિ જોડી જ હતી.
જેમી શ્રદ્ધાળુ અને અજ્ઞાન લોકો પાસેથી સમજાવી છેતરીને દક્ષિણ
દાન ઇત્યાદિ મેળવવા જેટલું બાંધ્યું તુટ્યું સંસ્કૃત ભણતરનું ભંડોળ તેણે
પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એટલે તેનામાં કોઈ પણ સારા સંસ્કાર કે ઉચ્ચ વૃત્તિ
સંભવેજ નહિ. બાણેજનો વિક્રય કરી સારી સરખી પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાને
લોકો તેણે લીલાવતીને નાનપણથી પોતાનો શકિત પ્રમાણે કેળવણી તથા
ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. લોકો એમ કહેતા કે પોતાના દીકરા
કરતાં આ બાણેજની એ સારી રીતે અરદાસ્ત કરનો તેવું કારણ તેનો
લોભ હતો, અને એ લોકવાણી ખરી પડી.

લીલાવતીના લગ્ન પ્રસંગ માટે ભવાન ભટ્ટે ચંડપુર ખાતેજ પોતાનો
મુકામ રાખ્યો હતો. અને ત્યાંજ લગ્નની બધી વ્યવસ્થા કરી હતી.

નરભેરામના મિત્રવર્ગ તથા સગાંસંબંધીઓમાં તેના લગ્ન પ્રસંગે
પૂણ્ય ઉત્સાહ અને આનંદ હતાં. તેઓ સર્વ નરભેરામનું પૂર્વવૃત્તાત
વિસરી ગયાં હતાં. તેમના દેશમાં તો જાણે આજે પોતાના ધરનેજ “જ્યા
વર ઘોડીએ ચઢે છે” એવી લાગણી સાથે ઉમંગ ઉછળી રહ્યો હતો.
પરંતુ કોણ જાણે કેમ પણ નરભેરામના મુખપર કંઈ પણ આનંદસૂચક
ચિન્હ જણાતું ન હતું. તે તો પોતાના મિત્ર તથા સંબંધીઓ જેમ કહે
તેમ જડ ચંત્રવત્ પોતાનું કામ કરતો. તેની બધી વૃત્તિઓ લગભગ બહેર
મારી ગઈ હતી. તેના મગજમાં નહોતા સ્વર્ગસ્થ સવિતા સંબંધી કોઈ
જાતના વિચાર, નહોતી રમતી તેના મગજમાં નાનકડી તારા, કે નહોતી
અણુદીઠી લીલાવતીની કલ્પિત મૂર્તિ ! ભારે શું ? પ્રલયકાળ પૂર્વે થતા
ગાઠ અંધકાર જેવો અંધકાર તેના હૃદયમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો.

આવી અધિકારમય મનોદશામાં કંઈ પુષ્પમાળા ધારણુ કરી, બે હાથમાં શ્રીફળ લઈ, જાણે કંઈ અને હસ્તદ્વયે બેડી પહેરાવેલા કેદીવત્ તે ઓપુરપોના સાજના સાથે લગ્નમંડપ પ્રતિ ચાલ્યો. વરધોડો (!) મંડપ નજીક આવી પહોંચ્યો. સ્ત્રી પુરુષોએ પોતપોતાની જગ્યા લીધી. નરભેરામભાઈને (મામી) સાસુએ વિધિસર પોંચ્યો અને તેનો છેડો પકડી બાજઈ પર બેસાડ્યો.

લગ્નવિધિ શરૂ થઈ. લીલાવતીને માંબરાંમાં લાવવામાં આવી હસ્તમેળાપ થયો. અંતરપટ ખસ્યો, અને ઉભયે એક બીજાનાં દર્શન કર્યો. આ દર્શન થતાં વેંતજ નરભેરામની વૃદ્ધાવસ્થાના સિમાડામાં પ્રવેશ કરતી કરચલીવાળી આંખી મુખાકૃતિ, સ્વેત વાળ, તેજહીન આંખો, અને પોતાના હાથમાં પડેલો અનાયાસે ધ્રુજતો શીતળ હાથ ભેઈ અનુભવી લીલાવતીના મુખચંદ્રનું સૌન્દર્ય, નયનોનું તેજ અને ચાપલ્ય, શરીરનું રથૈર્થ અને મનનું દ્વૈર્થ જ્ઞેત જ્ઞેતામાં ઉડી ગયાં. તેનું અંતઃકરણ ચિરાયુ, આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા લાગ્યાં, ગાત્રો સઘળાં શિથિલ થયાં. હાથમાંથી હાથ છુટ્યો !

લીલાવતીના દિલના ને દેહના આ પરિવર્તને નરભેરામના મનપરના અધિકારનાં આવરણુ એકદમ દૂર કર્યો. ત્યાં પ્રકાશના કિરણુ પથરાયાં; અને તે લીલાવતીના મનોવ્યાપારની તરતજ આંખી કરી શક્યો. તે ક્યાં છે ? શું કરે છે ? અહીં શા માટે બેઠો છે ? તેને અહીં આવી લીલાવતીનો હાથ પકડવાને શો હકક છે ? ખલાદિ પ્રશ્નોની પરંપરા તેના મગજમાં ચાલી આવી. આ બધા મનોગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ તેનાથી ન થયો. રૂઢિચઢ સમાજના કેદીથી તેનો ઉકેલ થાય એમ હતુંજ નહિ. પણ મનની આ મગમથલમાં તેના રમૂતિપટ પર તેની પુત્રી તારા ખડી થઈ.

તેને એક જાગ્રત સ્વપ્ન લાગ્યું. જાણે તેણે તારાને બણાવી ગણાવી મોટી કરી છે. રૂપીયા દશ હજાર લઈ તે એક નિરસ જર્જર પણ ધનવાન પ્રતિ સાથે તેનો વિવાહ કરે છે. સન્નિતા તેને તેમ ન કરવા બહુએ કાઠાવાલા કરે છે પણ તે માનતો નથી. તારા આ બધા વ્યાપારથી તદ્દન અજાત છે. દશ

હબારની થેલી લઈ તે પોતે તો લગ્નની વ્યવસ્થામાં ખુબ મશગુલ છે. પછી તારા અને પેલા વૃદ્ધપતિના હસ્તમેલાપ થાય છે. તારા પતિના પ્રથમ દર્શનેજ મૂર્છાવશ થાય છે. તે જોઈ સવિતાનું હૈયું ફાટે છે અને ત્યાંજ તેનો આત્મા દેહત્યાગ કરે છે, આથી લગ્નમંડપમાં હોહાકાર અને ગબરાટ ફેલાઈ રહે છે. ખુદો વરરાજા ગબરાય છે. તારાનો હાથ છોડી ઉડી જાય છે. આ બધું દ્રશ્ય જોઈ નરભેરામને પણ વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. તેનું વજ્ર જેવું હૃદય પણ આ આઘાતથી ટુંડું ટુંડું થઈ રહે છે.

અને ખરેખર આ જાગૃત-સ્વપ્નના દ્રશ્યના આઘાતથી નરભેરામ ત્યાં ઢળી પડતો હતો, એટલામાં પાસે એઠેલા એક યુવાન બ્રહ્મણે હથેલાજો છુટી ગયેલો જોઈ, લીલાવતી અને નરભેરામનો હાથ લઈ બોલ્યો:--

“ બહેન, હથેલાજો બરાબર પકડી રાખો. અને નરભેરામ કાકા ! તમે ય કાંઈ નવાજ છો શું ! હાથ બરાબર પકડો, નહીં તો કોઈ જોશે અને ફજેત થશે.” આ શબ્દો નરભેરામના કાન પર પડ્યા અને તુર્તજ તે જાગૃત થયો.

તેનું સ્વપ્ન ઉડી ગયું. પણ પોતાની સામે પોતાની સ્વપ્નની તારા એઠેલી છે એમ તેને લાગ્યું. તારા ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે તેણે તેને છેલ્લી જોયેલી, એટલે તેના સ્વપ્ન સંસારમાં લીલાવતીનીજ આબેહુબ મૂર્તિ તારાને સ્થાને દ્રશ્યમાન થતી હતી. નરભેરામ જાગૃત થતાં લીલાવતી અને તારાનો આ બેદ તે સહસા કળી શક્યો નહિ.

ફજેતીની બીકે કે પોતાના મનની સ્થિતિ કોઈ રીતે સમજી ન શકવાથી નરભેરામે લીલાવતીનો હાથ બ્રાહ્મણે કહ્યું તેમ પુનઃ પકડ્યો. બ્રાહ્મણે બધી જાગ વિધિઓ કરી ગયા ખરા, પણ તે સાંભળવાને કે સમજવાને આ બેમાંના કોઈનાં કાન કે મનને જરાયે નવરાશ ન હતી. આજ તેમના હાથ અને પગ પરવશ બની તેમની આજ્ઞા પાળતા હતા.

નરભેરામને જ્ઞાન તો થયું ખરું કે તેણે એક અજ્ઞાન નિદોષ અને રંક બાળાને બવ બગાડ્યો છે. પણ હવે તેને માટે તેની પાસે કંઈ ઇલાજ ન હતો. હવે તેને લાગ્યું કે તે સવિતાને ખરે રનેહ આપી શક્યો નહિ, તેને કોઇ રીતે સુખી કરી નહિ, પોતાની બેપરવાઇ અને અનીતિથી ત્રાસીને તેણે આત્મઘાત કર્યો, તારા પણ તેની પાછળ મર્ધ. આ બધું યાદ આવતાં તેને બહુજ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. આજે એ બેહ માદીકરી જીવતાં હોત તો ! સવિતાને દરેક રીતે સુખી કરત, તેના મનની દરેક અભિલાષા ફલીભૂત કરત, પોતાની કૌટુંબિક ફરજો યથાર્થ બજાવીને તારાને કોઇ લાયક વિદ્વાન રસીક વર જોડે પરણાવત, ઇલાદિ કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. પણ તે માત્ર કલ્પનાઓજ હતી. રાંડયા પછાતું ડહાપણ હતું.

આમ જતાં તેના મગજમાંથી તારા ખરો નહિ. ધડાકમાં ત્રણ વર્ષની તારા રમતી રમતી તેની પાસે આવતી; ધડાકમાં તેની સ્વપ્ન ધટનાની મોટી તારા તેની સમીપ સ્વરમાળ વદને આવી ઉભી રહેતી.

સગાં સંબંધી તથા આડોશીપાડોશી મારફતે લીલાવતીએ સવિતા અને તારા સંબંધી બધી હકીકત જાણી લીધી હતી. " સવિતાએ ગાંડા-ઇથી આપઘાત કર્યો અને છોકરીને નદીમાં ફેંકી દીધી; કેટલી બધી મૂરખ ! બિચારા નરભેરામને કંઈયે સુખ ન આપ્યું " એવી એવી વાતો કરી નરભેરામનું કલંકિત ચારિત્ર્ય લીલાવતીથી છુપું રાખવા તેનાં સગાંઓ યુક્તિપુર્વક પ્રયત્ન કરતાં. સંસારપ્રપંચથી અજ્ઞાન આ જોણું પંખી આ બધાં વાક્યાતુર્યનાં ઉડાણમાં ઉતરવા પ્રયત્ન કરતું નહિ. પણ સવિતા અને તારાની જખીઓ તેણે જોઈ હતી અને તેનું દિલ અનાયાસે એ બેહ માદીકરીની પ્રભાવશાળી મુખાકૃતિ પર આકર્ષાતું. તેમનું કંઈજ વૃત્તાંત સંભારી તેનું દિલ ધણું બરાઇ આવતું. અને તેમની કંઈજ ધટના માટે નરભેરામનેજ દોષ આપ્યા વિના તેનાથી રહેવાતું નહિ.

લીલાવતી સાસરે આવી ને બીજે દિવસે સાંજરે લગ્નોત્સવ મહાલવા

આવેલાં સગાં સંબંધીઓ ઝૂં પોતપોતાને ઘેર વિદાય થયાં, અને લીલાવતી એકલી પડી. આ એકલબાઈ સ્થિતિમાં એને ઘરમાં ક્યાંઈ અમ્યું નહિ. ઘરની દરેક વસ્તુ તેને પરાઈ લાગી. કોઈ પણ ચીજમાં તે પોતાપણું આરોપી શકી નહિ. માત્ર તારા અને સવિતાની જખીઓ તરફ તેની સદૃશતા ગઈ. મનનાં ઉદ્વેગ અને મુંઝવણને શમાવવાને આ એક જખીઓ દીવાલેથી ઉતારી પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ, અને તેમની સાથે જાણે આખી કે દૃશ્યથી વાતો કરતી હોય એવી ચેષ્ટા કરવા લાગી.

તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, અને તે તેના બોળામાં પડેલી જખીઓના કાચ ઉપર રેલાતી હતી. લીલાવતી ધડીક તે બંને જખીઓને પોતાના કરકમળથી પંખાળતી તો ધડીકમાં તેમને સુખન દેતી, અને તેની સાથે વાત કરતી.

“સવિતા ! શું તું મારી શોક્ય થાય ? નહિ, નહિ. મને તારી શોક્ય જેવી ગણીશ માં, ” હું તો આ તારી તારા જેવીજ છું. નિર્દોષ છું. તારે સ્થાને હું લાયક નથી. અને આ સ્થાન મને પ્રિય નથી. હું છૂં છું તારી કંને આવવા. અને તારી માફી માંગવા. શું તું મને નહિ તેડે ? તારી તારાને તેડી ગઈ તો મને કેમ નહિ તેડે ?

“હું મા બાપ વિનાની, વનવગડાના પશુ જેવી ! જ્યાં મને હાંકી મૂકી ત્યાં હંકાઈ આવી ! એમાં મારો શો હોય ! અરે ! મારે કોઈ આ નથી ! પણ તેની મને કંઈયે ઝંખના થતી નથી ! પણ કોણ જાણે કેમ પણ આ સવિતા ! માફ દિલ તારી તરફ ખેંચાય છે. મારે ભાઈ નથી, બહેન નથી, પણ આ તારા જાણે જીવતો હોય તેમ એને રમાડવાડું યુચીઓ દેવાતું મન થઈ આવે છે. ”

“બોલ, બોલ, સવિતા ! તને શું દુઃખ પડ્યું હતું ? તેં કેમ આત્મ-
હાત કીધો ? વળી આ મધુરી તારાનેયે તેં નદીમાં કેમ ફેંકી દીધી ?

બિચારી એણે તે શું પાપ કર્યાં હતાં ? એનેયે શું દુઃખ હતું ? કહે, કહે, સવિતા । ” આમ ઉન્માદી અને લીલાવતી બકતી હતી.

આબુના ઓરડામાં નરભેરામ હીંચકાપર એકલોજ બેઠો હતો. તેનાં કર્ણુપટ પર લીલાવતીનો આ એકાંતિક સંવાદ જઈ અથડાયો. પળવાર પછી કંઈ ધ્રુટયાનો અવાજ સંભળાયો. તે ચમક્યો. ઉઠીને લીલાવતીના ઓરડાના દ્વાર નજીક જઈ ઉભો. જુએ છે તો લીલાવતી સવિતા તથા તારાની જખીઓની ટ્રેમો ભાંગીને તેમને પોતાના ઓષ્ઠામૃતથી નહવડાવી રહી હતી. આ દૃશ્યે નરભેરામને આશ્ચર્યમૂઠ કર્યો.

લીલાવતી પુનઃ એ એક જખીઓને પોતાના હાથમાં ઉઘે ધરીને અનિમિષ નયને નિરખી રહી અને તેમની સાથે હાસ્ય કરી રહી.

સવિતા તારા અને લીલાવતીની મુખમુદ્રાઓ પ્રતિ નરભેરામની દષ્ટિ અકસ્માત પડતાં તેને એ મુખત્રયીમાં કંઈ સાદૃશ્ય જણાયું. લીલાવતીનો એકાંતિક સંવાદ તેના મસ્તિષ્કમાં હજી ગુંજી રહ્યો હતો. એટલામાં આ મુખત્રયીનું સાદૃશ્ય અનુભવી તેના હૃદયનું અગમ્ય મંથન શરૂ થયું.

તે દિગ્મૂઠ જેવો પોતાના ઓરડામાં પાછો આવ્યો, અને પથારીમાં હળી પડ્યો. લગ્નમંડપમાં બનેલી સત્ય તેમજ સ્વપ્નમય ઘટના તેના સ્મૃતિપટ પર ચિતરાવા લાગી. સત્ય ઘટનાની લીલાવતી, અને સ્વપ્નમય ઘટનાની તારા, એ એકનું સાદૃશ્ય, લીલાવતીની જખીઓ સાથેની ચેષ્ટા, તેનો એકાંત સંવાદ, ઇત્યાદિ પરંપરા ફરી ફરી તેના મગજમાં પ્રવેશી તેના હૃદયને વલોવી નાંખતી હતી.

આ દૃશ્ય અલોપ થયું. અને તેની જગ્યા નદી કિનારે પડેલું સવિતાનું શયન અને ગામ લોકની પંચ એ ભૂતકાળની બુદ્ધાવલી ઘટનાઓ લીધી.

સવિતાની નિર્જીવ કાયા જાગ્રત સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભૂત થતાં નરભે-
રામખરેખર દૃઢયક્ષાટ રૂદન કરવા લાગ્યો. સવિતા માટે આટલે વર્ષ તેનું
દૃઢય પીગલ્યું સવિતાના શીત શય સાથે તે વળગી પડેલો હોય તેમ
પથારીમાં પડેલા ઓશીકાંઓ સાથે બાથ બીડતો, એટલામાં તારા યાદ
આવી ! તેના મગજપર ઘેલછા પુરેપુરી વ્યાપી ગઇ હતી. તે જાણે
પત્નિને સંબોધીને કહેતો હોય તેમ બોલવા લાગ્યો કે:—

“ ના. ના. મારી તારી મરી ગઇ નહિ હોય, તે જીવતીજ હશે.
આમ તેમ નદી કાંઠે રમતી હશે. હું તેને હમણું શોધી લાવું છું. સવિતા
તેને નદીમાં ફેંકી દે એવી નિષ્કુર ન હતી. તે જીવતીજ હશે. પેલી
દેખાય છે ! હું આ હમણાંજ લઇ આવું છું. ” આમ ઉન્માદાવસ્થામાં
બકતો બકતો પહેરેલાં ધોતીયાં તથા પહેરણ સાથેજ ધરનાં બારણાં ઉઘાડી
તે બહાર નીકળ્યો, અને અંધારી રાત્રિમાં લાંબી લાંબી શળો ભરતો
તે નદી તરફ ચાલ્યો.

બીજે પ્રાતઃકાળે નરભેરામ ધરમાં નહતાં. તેની પથારી અસ્તવ્યસ્ત
પડેલી જોઇ લીલાવતીને કંઈક શંકા ગઈ, પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં તે કંઈએ
રસ લેતી નહોતી એટલે આ શંકા તેના મગજમાં વધુ વખત રહી નહિ.
નરભેરામ રાત્રે ઉન્માદાવસ્થામાં ચાલી નીકળ્યો હતો તેની પણ લીલાવતીને
ખબર નહતી.

આઠ નવ વાગવા આવ્યા પણ નરભેરામ જણાયો નહિ. તેના કેટ
લાક મિત્રો તથા બીજાઓ કામ પ્રસંગે તેને મળવા આવ્યા પણ લીલાવતી
તેમને ચોક્કસ જવાબ આપી શકી નહિ. મિત્રોએ જાણ્યું કે તે બહાર કામે
નીકળી ગયો હશે, પણ પાછડી અંગરખો તો ખોટીએજ પડ્યાં હતાં અને
પગરખાં પણ પરશાળમાંજ હતાં. એટલે તેમની એ ધારણા પણ ખોટી
હતી એમ તેમને તરત જણાયું. એટલામાં ભવાનીશંકર ભટ્ટ કંઈક
ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં લાં આવ્યો. લીલાવતીની ખબર પૂછી અને નર

બેરામ સંબંધી પૃચ્છા કરી. પણ લીલાવતીએ એ બંનેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મળવા આવેલા મિત્રો તથા ભવાનીશંકર કેટલોક વખત નરબેરામની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા ચુપચાપ એટલે બેઠા.

ભવાનીશંકરના મગજમાં કોઈ વિચારના તરંગો ઉઠતા હતા એમ તેની ચિંતાગ્રસ્ત અને બેબાકળી મુખાકૃતિ અને ઉંડા ઝડપી શ્વાસોચ્છવાસથી દુલતાં મોઠાં પ્હેળાં નરબેરાં ઉપરથી સમજાતું હતું. એક પછી એક લોકો સહજ લાં એકઠા થતા ગયા. સામેના ઘરની એક વૃદ્ધ બાઈએ પૂછ્યું કે “ કેમ, હજી નરબેરાં નથી આવ્યો ? ક્યાં ગયો હશે એ ! રાતના મેં એનાં બારણાંને ખડખડાટ એક બે વખત સાંભળ્યો હતો ખરો. એજ બહાર ગયો હશે ? પાછો પરત્વો તોયે મુઓ. હજી જંદ છોડતો નથી તો ! ” આમ કુશંકા લાવી, મેં મરડાવી ડોશી પોતાનાં ઘરમાં ચાલી ગઈ.

એટલામાં રાતના ‘ રોન ’ (રાઉન્ડ) ફરતો એક સિપાઈ કંઈ નરબેરામવાળા ફળીયામાં થઈને જતો હતો. તે ઉપરોક્ત ડોશીના શબ્દોથી સમજ્યો કે નરબેરામની શોધ થાય છે. એટલે તેણે કહ્યું—“ નરબેરામ-બાઈ નથી ? રાતના બે એક વાગે મેં તેમને પેલા બટ ફળીયાના એક ઘરમાંથી નીકળતા જોયા હતા. માથે કાંઈ હતું નથી. મેં એમને પૂછ્યું પણ હતું કે ‘ કોણ નરબેરામજાય કે ? આટલી રાતે આં કાંથી ? ’ ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે ‘ જરા કામસર. ’ સિપાઈએ જાણ્યો હતો એટલું બહુજ એકદમ કહી દીધું.

“ પછી એ ત્યાંથી ગયો ક્યાં ? ” એક પુરૂષે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા હમજવા પ્રમાણે તે ઘણું કરીને આ ફરીયામાંજ પાછા દાખલ થીયા તા. ” એટલું કહી તે ચાલતો ગયો.

“ બટ ફળીયામાં તો ભવાનીશંકર તમે રહેછોને ? ત્યારે નરબેરામ તમારે ત્યાં આવેલા હતા ? ” એક માણસે ભવાનીશંકરને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

ભવાનીશંકર કંઈક ગુચવાયો, તેના શાસાચ્છવાસ રૂંધાયા પશ્ચુ-
 હિંમત લાવી બોલ્યો કે “ ના રે ભાઈ ! મારે ત્યાં અંધારી રાતે શું કામ
 આવે ? અને આવ્યા હોય તો હું કહું નહિ ! હું તો...આજે...આમણુ-
 ગામ જવાનો હતો....એટલે બટુણ તથા લીલાવતીને અમરતો મલી જવા
 આવ્યો હતો. હું ગામમાં નરભેરામની તપાસ કરું છું. આટલામાંજ હશે,
 જાય ક્યાં ! ” એમ કહી ભવાનીશંકર ત્યાંથી સફાળો ઉઠી ચાલતો થયો.

આમ નરભેરામની બાળ લાગી ન લગી. ફેટલાકાને ડોરીના
 માર્મિક શબ્દોમાં સત્ય લાગ્યું, અને નરભેરામ વિશે કુશંકા કરવા લાગ્યા.
 તેમાં વળી પેલા સિપાઈની સાક્ષીએ તેમની શંકાને કંઈક મજબુત કરી.
 વળી એજ સિપાઈના શબ્દો ઉપરથી ફેટલાકાને એવી પશ્ચુ શંકા ગમ કે
 ભવાનભટ્ટ નરભેરામ સંબંધી કંઈક જાણે છે અને એ વાતમાં કંઈક ભેદ
 હોવો જોઈએ. નરભેરામ જરૂર રાતરે તેને ત્યાં ગયેલો હોવો જોઈએ.

“ હું પેલા સિપાઈને પૂછીને નરભેરામ ક્યા ઘરમાંથી નીકળ્યા હતા
 તેનો તપાસ કરી આવું. ” એમ કહી એક યુવાન ચાલ્યો. “ જે હશે તે
 જણાશે. આટલામાંજ હશે તો જમતી વખતમાં તો આવી રહેશે. ” એમ
 વિચારી બાકીના સર્વ લોક વેરાયા.

લીલાવતીએ જાણે તેને આ સંસારનું કંઈયે લેખન નથી, તે સંસાર
 પિંજરમાં પુરાયલી છેજ નહિ, એવી વિરક્ત ભાવનાથી બહાર શું ચર્ચા
 ચાલે છે તે જાણવાની પશ્ચુ દરકાર કરી નહિ. તે પોતાના ખંડમાં જઈ
 પોતાના મનોબ્યાપારમાંજ તલલીન બની હતી.

મધ્યાહ્ન થયો. જે યુવક પેલા સિપાઈ કનેથી પુરી ખાતમી મેળવવા
 ગયો હતો તે સમાચાર જાણ્યો કે “ નરભેરામ રાત્રે ભવાનભટ્ટના ઘર-
 માંથીજ નીકળ્યા હતા એની હું ખાતરી કરી આવ્યો છું. ” પશ્ચુ ભવાન-
 ભટ્ટ તો આપણી પાસેથી ઉઠી ગયા કે તરતજ પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાને
 ગામ પલાયન કરી ગયો છે. જરૂર દાળમાં કાંઈ કાળું છે. ” આ સાંભળી

(૪૨)

કેટલાંક સ્ત્રી પ્રરૂપે નરભેરામ ઘેર આવ્યો કે નહિ, અને નહિ આવ્યો હોય તે: લીલાવતી આ ઉંડા ભેદ સંબંધી કાંઈ જાણે છે કે કેમ એની તપાસ કરવા ત્યાં પાછાં આવ્યાં. ઘરમાં જઈ જાયું તો કોઈ જણાયું નહિ. સર્વત્ર શાંતિ હતી. લીલાવતી દેખાઈ નહિ. સ્ત્રીઓ ઘરના દરેક ખંડમાં તપાસ કરતી કરતી લીલાવતીના ખંડમાં આવી જુએ છે તો લીલાવતીની નિશ્ચેષ્ટ નિર્જીવ કાયા પથારીમાં ચતોપાટ પડી હતી તેના વક્ષઃસ્થળ પર પડેલા એક હાથની મુદ્રિમાંથી મ્હોટ કાળા અક્ષરે લખેલો એક લાંબો પત્ર ફરફર કરતો ઉડી જવા મથતો હતો.

(૧૦)

નરભેરામનો રાહ જોતા ગામ લોકો જ્યારે બહાર ઓટલે બેસી ચલ્યા કરતા હતા ત્યારે લીલાવતી પોતાના ઓરડામાં સવિતા અને તારાની છબીઓ સાથે આગલી રાતના જીવીજ ચોષ્ટા કરી રહી હતી. આ સંસારમાં આ બે નિર્જીવ છાયાકૃતિ સિવાય તેનું અન્ય કોઈ રનેડીજન નહતું એમજ તે માનતી હતી અને તેથી બહાર થું ચાલે છે તેનું તેને ખાન પશુ નહતું.

ઘડીકમાં તે આ છબીઓ સાથે વાત કરતી હસતો અને એ છબીઓને પણ હસતી અનુભવતી. ઘડીકમાં તે શોકાર્દ્ર થઈ રડતો અને છબીઓ પણ રડતી હોય એમ તેને લાગતું. ઘડીકમાં તારાની છબીને રમાડતો અને ચુમીઓ દેતી. આવી ચોષ્ટા કરતાં કરતાં તેની દષ્ટિ તેના બિચાના પગ આગળ પડેલા એક કાગળના પાકીટ પર પડી. તેણે ઉત્કંઠાથી તે હાથમાં લીધું. પાકીટ પર લખેલા અક્ષર વાંચ્યા:—“ સ્ત્રી તારા ઉર્ફે લીલાવતી.”

આ શબ્દો વાંચતાંજ લીલાવતી ચમકી. તેના હાથ ધ્રુજવા લાગ્યા, તેનું વક્ષઃસ્થળ ધમકી રહ્યું, રોમાંચ ખડાં થયાં, પગ જમીન પર ટકી ન શક્યા અને તે પથારી પર પડી. “ સ્ત્રી તારા ઉર્ફે લીલાવતી ” આ શબ્દો તેના હૃદયનું અજાત મંથન કરી રહ્યા, થોડીક પળ પછી લીલાવતી

મનને કંઈક સાવધ કરી બેઠી થઈ. ક્રુણને હાથે તે પાકીટ ફેંડ્યું. પત્ર ઉઘાડ્યો. અધીર નયનોથી અને ધમકતે હૃદયે નીચે મુજબ તે પત્ર મનોગત વાંચવા લાગી:—

મારી પ્રિય પુત્રી !

આજ સુધી મેં એમજ માન્યું હતું કે મારી પુત્રી આ પૃથ્વીપટ પર નથી. અને તું પણ એમજ જાણુની કે તારો પિતા જીવતો નથી. હા ! તારી માતા તને આ વિચિત્ર સંસારનું વિચિત્ર જીવન અનુભવવા જીવતી મૂકી ગઇ. અને તારા ભોગે મારો આત્મોદ્ધાર કરતી ગઇ. તેના આત્મ-ધાતનો હુંજ દોષિત છું. અને તારા જીવનનેયે ધૂળ કરનાર પણ હુંજ તારો પાપી પિતા છું. લોકદષ્ટિએ તારું જીવન કલંકિત થયું કહેવાશે પણ પરમાત્માએ તારું જીવન પવિત્ર રાખવાનો સંકેતજ કર્યો હતો. નહિ તો જીંદગીભર પાપાગારમાં સખડતા આ કીડાને પાપકર્મની હદ ઓળંગતાં ઓળંગતાં એ ગાઢ અંધકારમાં એક વિજળીના ઝમ્કારા પેઠે પોતાના કુકર્મનું ભાન ક્યાંથી થાય ? લીલાવતી ! નહિ, નહિ, મારી પુત્રી તારા! તું તારા છે, લીલાવતી નથી, ભવાનભટ્ટની બાણી નથી, પણ નીચ નરભે-રામની અને સદ્ગુણી સવિતાની પવિત્ર પુત્રી છે. આ ભેદ જાણી તું ચમકીશ નહિ. ગભરાઇશ નહિ. પણ દૈર્યથી તારા પાપી પણ પોતાના અંતકાળે પરિતાપ કરતા પિતાને સાંભળી લેજે.

મારાં આગલાં જીવનનાં કાળાં કૃત્યોપર તો હું પડદોજ નાંખીશ. તે યાદ કરતાં મારું હૈયું હવે તો ચીરાઇ જાય છે. તે તારે જાણવું હોય તો જગત તને ખુશીથી કહેશે.

ધૈર્યનો સંકેત હતો અને છે કે તને પૂર્ણ પવિત્ર રાખીને અને આ અકલ્પ્ય, અસંખ્ય પરિસ્થિતિમાં મૂકીને મારી તેમજ મારા જેવા આ સંસારના અનેક—પુત્રીતુલ્ય નિર્દોષ બાળાઓના ભવ બગાડનારા—અંધ સંસારિઓની શુદ્ધબુદ્ધ ઠેકાણે લાવતી. આ ઇશ્વર? સંકેતથીજ મારા સ્વચ્છંદી જીવનના અંતે મારી માનસિક સ્થિતિનું અગમ્ય પરિવર્તન થવા

માંડ્યું. મારા મનોરાજ્યની અવ્યવસ્થામાં પ્રપંચી સંસારીઓએ સ્વાર્થ સાધ્યો. ખુનામરફીમાં તારા જેવી નિર્દોષ આળાનો ભોગ લેવાયો. અને અધિકારમાં હું મારું વ્યક્તિત્વ જૂલી ગયો.

પવિત્ર અને નિર્દોષ જનોના ભોગથી અને વ્યક્તિત્વના વિરમરણથી પ્રભાપીડક અને કૂર મહારાજ્યોનો પણ ક્રાન્તિના કાળ પછી ઉદ્ધાર થાય છે એમ મેં ધણી વાર સાંભળ્યું છે, તો મારી મનોવૃત્તિનો ઉદ્ધાર નહિ થાય ?

મારા આ ગાઠ અધિકારમાં લગ્નની વેદી પર તારું અભિદાન દેવાતું બેઠું મારી તારા તારી મદદે આવી. અરે ! તું તારી મદદે આવી. તું મારી તારા હતી, એટલે સ્વાભાવિક તારી માતાનાં મુખદર્શન થતાં તારા હૃદયમાં માતૃપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી. તારા ઘરેલું તારી મુર્તિ મને ચેતાવવા આવી તોયે હું પુરેપુરો ચેત્યો ન હતો. હજી અધિકારનો ધટ દૂર નહોતો થયો.

પણ એટલામાં એ અધિકારમાં તારી સદ્ગત માતા બેઠેની તારા હારચર્ય વીજળી જલ્પુકી અને તમારી મુખાકૃતિનું સાદર્ય નિહાળી મારું મન શંકિત બન્યું, સત્ય શોધવા મથી રહ્યું. મારા અધિકારમય હૃદયમાં કાશમાં હું ફક્ત તારાજ બેતો હતો. એ તારાને શોધવા સતોરાત હું બહાર નીકળી પડ્યો. તારા પાછળ હું ઉન્મત્ત બન્યો હતો. નદી કાંઠે જઈ તારાને હાંકે મારી, પણ તારા ક્યાંએ બોલી નહિ કે દેખાઈ નહિ. શીતળ પવનના સ્પર્શથી મગજ કંઈક સાંત થયું. “ શું લીલાવતી તેજ તારા ન હોય ? ભવાનભટ્ટને તે અનાથ સ્થિતિમાં મળી આવી હોય અને પૈસા ખાવાના લોભે એ પાપીએ બધું છુપું રાખ્યું હોય ” એવી શંકા આવતાં હું ઉન્માદાવસ્થામાં જ અવાનીશ કરને ઘેર દોડ્યો. તેને ઉધમાંથી ઢાંકી, સમજાવી, સતાવી, દમ બીડાવી સત્ય કહેવાની ફરજ પાડી. તેણે માની દીધું. “ મને કોઈ બહેન છે નહિ, તેમ લીલાવતી કોની છોકરી છે તે પણ હું જાણતો નથી. પણ તે ત્રણેક વર્ષની હતી તે વખતે એક સવારે તેના ગામને એક માછી એ છોકરીને મારી કને લઈ આવ્યો.

માછીએ કહ્યું કે તે માછલાં પકડવા જળ નાંખી નદીમાં ઉભો હતો. ત્યારે એક હોડકું ત્યાં તરતું તરતું આવી તેની જળમાં ભરાયું. હોડકામાં કોઈ જોવામાં ન આવ્યું. તે માછી તે હોડકાં પાસે ગયો. ત્યાં જઈ જાયું તો એક છોકરી તેમાં ઊંધતી સુતી હતી. માછીએ એ છોકરીને જાગૃત કરી અને બહાર કાઢી. આ છોકરીને બચાવી તો ખરી પણ હવે તેનું થું કરવું તે સંબંધી માછી મુંઝાયો. તેના રૂપ ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે તે કોઈ ઉચ્ચ ન્યાતની હોવી જોઈએ. તેમ ધારી તેને તે મારી પાસે લઈ આવ્યો અને આ બંધી વાત કરી.

હું તો પહેલો નહોતો રાખતો. પણ પછી છોકરી દેખાવડી તેમજ દિલ્લ હરનારી જોઈ એટલે મેં માછીને થોડાક પૈસા આપી આ વાત છુપી રાખવાનું વચન લીધું. પછી મેં એને બાણી તરીકે મારા ઘરમાં રાખી, ઉછેરી બણાવી ગણાવી અને પરણાવી. ” ભવાનમદના કહેવાનો આ સાર હતો. હું તરત પામી ગયો કે લીલાવતી તેજ તારા, અને તારા ને તુંજ. સવિતાએ નદીમાં પ્રાણાર્પણ કરતાં અગાઉ તને હોડકામાં એસાડી હશે, અથવા તમે બેઉ સાથે હોડકામાં એસી આગળ ગયાં હશે અને સવિં તાએ નદીમાં—તને હોડકામાં રાખી—નંખાવી દીધું હશે એમ સદજ અનુમાન થઈ શકે છે. એ રીતે સંસારનું મત્સ્ય માછીની જળમાં સપડાઈ પાછું સંસારમાં આવ્યું.

હું ત્યાંથી નીકળ્યો. પણ મારે જવું ક્યાં ? આ સંસારમાં માફક સ્થાન ક્યાં છે ? તારા જેવી પવિત્ર નિર્દોષ પુત્રી આગળ જીવતો જામતો છતો થવાનો મને અધિકાર નથીજ. હું તારા પિતાનો દાવો કરી શકતો નથી; પણ તારો એક મહાન અપરાધી છું. તારો, તારી સ્વર્ગસ્થ માતાનો, સંસારનો, પ્રભુનો, અરે સર્વનો અપરાધી મહા અપરાધી એવો હું, આ દુનિયામાં તેમજ બીજી દુનિયામાં સ્થાનભ્રષ્ટ થયો છું.

પરંતુ અંતકાળે દિલ્લનો એકરાર કરવા પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ પુરો પ્રજાગરા, અને તારી પવિત્રતા તથા નિર્દોષતા જગત સમક્ષ સિદ્ધ કરવા

બહીતે બહીતે ચોરની પેઠે, છેલ્લી વાર ધરમાં દાખલ થયો અને આ પત્ર લખ્યો તારાં ચરણે ધરવા.

અને મારું આ છેવટનું વસીયતનામું. તું મારી પ્રિય પુત્રી તારા ! આ ધરની દોષતની માલીક તુંજ છે એમાં મારું કંઈ નથી. મેં તો મેળવ્યું તેના કરતાં ઘોયુ વધારે. એની વ્યવસ્થા તથા ઉપયોગનો સર્વ આધિકાર તારો-સવિતાના નિર્દોષ પુત્રીનો.

હવે હું બહુ છું તારી માતાની પાછળ-એજ લીલા નદીને માર્ગે. આ જગતમાં મારે મારે સ્થાન નથી. હું જોતો જોતો અપરાધી છું તે સર્વની ક્ષમા યાચતાં મારાં પાપ ધોત્રાય એમ નથી. ન્યાયી પ્રભુ પાસે ન્યાય માંગવાનો હક રહ્યો નથી. પણ લીલા અને સવિતા ઉભયનાં દિલ વિશાળ છે ત્યાં તો મને સ્થાન મળશેજ, અસ્તુ.

પાપી અને અપરાધી પિતાના આશીરવાદ પહોંચતા હોય તો
નરભેરામના આશીરવાદ.

પત્ર વાંચી રહેતાં લીલાવતી—તારાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આ ક્ષપનાતીત પણ સય સ્થિત્યતર અનુભવી તે દિગ્ભૂદ બની. તેની દૃષ્ટિ પત્ર પર સ્થિર ચોટી રહી. તે મનોગતજ બોલવા લાગી:—

“ લોકની નજરે પંતિ તરોકે ગણાતા નરભેરામ મારા પિતા ? શું ત્યારે આ મધુરો સવિતા મારી માતા ? અને આ પત્ર નરભેરામે—મારા પિતાએ લખ્યો છે ? ત્યારે શું તે ગયાજ ! કહે, કહે, સરિતા ! ” તે ઉડી અને સવિતાની જામી હાથમાં લઈ બોલવા લાગી “ શું તું મારી ખરે-ખરી જનેતાજ ! અને આ અચુકડી તારા તે હુંજ ! ત્યારે શું હું પેલા ભવાનભટ્ટની ભાણેજ નહિ ! હું તેની ભાણેજ નહિ તો નરભેરામની પત્ની પણ નહિ ! હું તારી પુત્રી ! નરભેરામની પુત્રી ! કહે, કહે, મારી વહાલી મા ! કહે, સાચું શું છે ! મને કંઈ સમજ નથી પડતી. પિતા

સાચા કે જગત સાચું ! તું તો ગર્ભજ છે ! પિતાએ ગયા ! ત્યારે હું અહીં કેને આશરે ? એ ! આ ભુંડા જગતને આશરે ? જે જગતે તને આશરે ન આપ્યો, પિતાને સન્માર્ગ ન અતાવ્યો, તે જગત મને કેમ નિભાવશે ? પણ, અરે ! હું જગતનો દોષ શા માટે કાઢું ! દોષ મારા ભાગ્યનો ! ” આમ બોલી થોડીક પળ તારા વળી શાંત રહી, તેના મનમાં અનેક વિચાર-તરંગો ઉછળી રહ્યા. સત્ય શું, આ તે જાગૃત કે સ્વપ્ન, એની ધડભાંગમાં એનું મન હચમચી રહ્યું. “ જગત પિતાનો આ એકરાર નહિ કયુએ. જગતની નજરે હું લીલાવતીજ રહેવાની ! તારા તો કે દિની લીલા કરી ગઇ. લોકને તારા કે લીલાવતીની પરવા નથી. તેમને તો દીકરી વેચી આપને પરણાવવી છે ! જગત પવિત્ર હો કે પાપી હો ! પણ, લીલાવતી ! તારા, તમારે માટે ત્યાં સ્થાન નથી. લીલાવતી-નરભેરામની વિધવા ! તારા-પાપી સ્વચ્છંદી પિતાની પુત્રી ! જગત તમને નહિ સધરે ! અહા, આ અસહ્ય સ્થિતિ ! આ અસહ્ય જીવન ! એ મારી મા ! એ નહિ નિભાય ! એ મારા પ્રભુ ! હવે ન જીવાય ! ” તાર. એકદમ પથારી પર ઢળી પડી. તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. મગજ ભમવા લાગ્યું. શરીર કંપવા મંડ્યું. હાથમાં રહેલા પત્ર સાથેજ તેની મુઠ્ઠકે આ વળી. એક કંપ આવતાં તે બેભાન થઇ. આ બેભાન સ્થિતિમાંજ “ એ, મા ! એ, પ્રભુ ! ” કહેતી કહેતી તેની મુકુમાર દેહ ઉછળી, પાછી પથારીમાં પડી. તેનું ચૈતન્ય ઉડી ગયું, ઉપ્સુતા શ્વમી ગઇ, આત્મા વિસર્જન થયો. ધર્ત એમ

+ + + +

આ વાર્તાનું વસ્તુ માત્ર કલ્પનાજનક છે. અને કન્યાવિકૃત્યનો કુર દિવાળ મનુષ્યને અમુક સંજોગોમાં કેના અધમ માર્ગે બેચી જાય છે એ બતાવવાનો માત્ર હેતુ છે. તથાપ જ્યારે આ સંકળના કલ્પના પટપર રમતી હતી ત્યારે એવું માનવામાં નહોતું આવતું કે આવી અધમ પ્રસંગ આ હિંદુ સંસારમાં ક્યાંક બન્યો હશે.

પણ કેટલાક વખત પર વર્તમાનપત્રોમાં એક એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા કે મારવાડમાં એક ગૃહસ્થ મા વિનાની પોતાની એકની એક

પુત્રીને તેના મામાના આગ્રહે સુઝીને ધંધાથે' વિદેશ ગયો. ત્યાં ઘણું વર્ષ રહ્યો. દરમ્યાન છોકરીના મામાએ પોતાની બાણેજ મરી ગયાના ખોટા સમાચાર પોતાના અનેવી એટલે તે કન્યાના આપને આપ્યા.

પતિ તથા પુત્રી સ્વર્ગવાસ થતાં પેલા ગૃહસ્થનો સંસાર શુન્ય થયો એટલે તેણે કેટલાક વખત પછી સ્વદેશ પાછા આવી ફરીથી પરણવાનો વિચાર કર્યો. અને એ વિચાર પોતાના સાળાને જણાવ્યો. તેણે પોતાની બાણેજને અસુક ગૃહસ્થની છોકરી તરીકે ઓળખાવી અને એક મોટી રકમ લઈને તે કન્યાને તેના આપ સાથેજ પરણાવી દીધી. આ ભેદ પાછળથી કુટુંબો અને ખટલો કોટી' ગયો, પણ પછીથી શું થયું તે સમાચાર જાણ્યામાં નથી આ સમાચાર ખરા હોવા ખોટા હોવા, પણ એવા પ્રસંગો બનવા અસંભવિત નથી. ધરડે ધડપણ પરણવાની લાલસા અને પૈસાનો અનીતિમય લોભ, અને એ લાલસા તથા લોભને પોષણ આપનાર વિકૃત જેવા રિવાજો સમાજને અધમ માર્ગે ખેંચી જાય છે તેનું આ એક હૃદયદ્રાવક દષ્ટાંત છે. શું આ અધમ લાલસા, આ નીચ લોભ, અને આવા કૂર રિવાજોથી સમાજ હજી એ મુકત નહિ થાય ?

ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના.

(૧)

જરાતના હવાખાવાના સ્થાનોમાંના એક. ભીમપુર-કુમસના સમુદ્ર કિનારે ગ્રીષ્મ ઋતુના સંધ્યાકાળે શીતળવાયુ ત્વરિત ગતિથી વાહ રહ્યો છે. ભગવાન સૂર્યનારાયણ ધીમે ધીમે અસ્તાચળ પ્રતિ ગમન કરે છે. સમુદ્રનાં મોળાઓ જાણે કિનારે ટોળે થયેલા જનસમૂહને યુદ્ધ કરવાનું આઠ્ઠાહન દેતાં હોય એમ જોસભેર ઉજાળા મારતાં કિનારા તરફ આગળ ધસ્યાં આવે છે. પ્રવૃત્તિમાંથી અલ્પકાળ માટે નિવૃત્તિ લેવા, રોજોથી મુકત થવા, અથવા ઉન્હાળાની છુટી આનંદથી ભોગવવા આવેલાં, દુરદુરનાં પ્રવાસીજનો એક પછી એક સમુદ્ર કિનારે એકત્ર થતાં જાય છે.

પ્રવાસી જનોમાં સ્થાનિક નવાજ સાહેબના કેટલાક મિત્રરાજાઓ, મુંબઈ અમદાવાદ વિગેરેના વેપારીઓ, કૌલેજના પ્રૌફેસરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ, હિંદુ, પારસી, જૈન, મુસલમાન, વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના, મિત્ર મિત્ર વર્ણના અને જુદા જુદા ધંધાવાળા નજરે પડે છે. વાંકડા ઉપર સ્ત્રી પુરુષોનાં કેટલાંક યુથ વાયુની શીતળ લહરીમાં હાર્યમય ગ્રાહિ કરતાં બેઠાં છે, જ્યારે કેટલાંક સમુદ્ર કિનારે ફરતાં જણાય છે. જીવાન છોકરાઓ આટાપાટા, ડુટબોલ ઇત્યાદિ રમતો રમે છે, અને નાનાં બાળકો પોતાને મનમમતી રમતો રેતીમાં રમી રહ્યાં છે. એ બાળકોના મૂથમાં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા, હાસ્યમય વદન અને ચક્રોર નયનથી સર્વની દૃષ્ટિને આકર્ષતા, રાજવંશી પોષાકમાં, સંધ્યાકાળના સુવર્ણ સૂર્યોત્થાની વિશેષ શોભતા, નાનકડા નવાજઝાદાઓની ત્રિપુટી ધણ જળ તરંગ સાથે ખેલ કરતી દેખાય છે.

પ્રવાસીજનોના મનરંજનાર્થે સંસ્થાન નરેશ સચીનના નામદાર નવાજ સાહેબ તરફથી આવેલું 'રેડ બેન્ડ' મધુર સરોદ સંભળાવી રહ્યું

છે. તે સાથે જળનીધિનું આલ્હાદ્ધનકે ગંભીર ગાન પણ સંભળાય છે. આમ મનુષ્યકૃત અને પ્રશ્નકૃત માનની સંગમ સરિતા પ્રવાસીજનોના હૃદય પર વહી રહી છે.

ભીમપુર-કુમસની ચોપાટી પર સહેક કરનાર સુઅંધગરાને આસ-પાસ નિહાળતાં સ્વાભાવિક રીતે જણાશે કે તે જાણે સુઅંધની ચોપાટીની એક નાની ગ્રામ્ય બહેનની મુલાકાતે આવ્યો હોયતો !

ખરેખર એમજ છે. જમણી બાજુએ ભગવા અને હજીરાનો કિનારો મલબાર પોર્ટ અને વાલકેરનું ઝાંખુ બાન કરાવે છે; ત્યારે સામી બાજુએ ગાયકવાડનું ઉમરાઠ ગામ કાલાબા રૂપે કોર્મક તાદ્રશ થાય છે. માત્ર દીવાદાંડી એ બાજુને બહલે સામી બાજુએ ભગવા ગામ આગળ છે. કુમસ અને ભીમપુરનો દરિયો કિનારો, સુઅંધની ચોપાટી, કેનેડી સી-ફેસ, અને બેન્ડ રેન્જનું નાતું ગામડીયું રૂપ હોય એમ લાગે છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે અહીં સુઅંધના જેવા પાકા આંધ્રીયા ધુટપાથ અને બતીએ નથી, તેમ અહીં નથી વેચાતી મેન્જમનની ઘોટી અને રોગોત્પાદક વસ્તુઓ. અહીં સુઅંધ નગરીનો વૈભવ કે ચનચનાટ નથી. પણ શાંતિ અને સંતોષ છે. અહીં હાય હાય પોકારતી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ શાંતિપાઠ પઢાવતી નિવૃત્તિ છે. અહીં પાથર કે લોખંડનાં મહાલયો તેમજ મોટર ગાડીઓ નથી, પણ ગ્રામ્યજીવનને સુલભ એવાં કુદરતનાં-ધર ધીલાનાં ‘સૌન્દર્ય’ અને ‘આનંદ’ સાહજ ગ્રામ્ય છે.

આવા રમણીય સમુદ્ર કિનારે ઠંડા વાયુ વાહ રહ્યો છે. તેની શાંતિનો ઉપભોગ કરતો એક વીસેક વર્ષની વયનો યુવક મોટી ચોપાટી ઉપરથી નાની ચોપાટી તરફ ધીમે પગલે એકલો ચાલ્યો આવતો હતો. તેણે એક સાદું ‘ઝીણું’ ધોતીયું અને કાળો કોટ પહેર્યો હતાં. પગમાં મેન્જ અને બુટ ધારણ કર્યાં હતાં તેના એક હાથમાં એક પાતળી લાકડી હતી, અને બીજા હાથમાં પવનથી ઊડી જતી ટોપી ઝાલી રાખી હતી. એ યુવકનું શરીર ધડ વર્ણનું, મધ્યમ આંધાનું અને સારી રીતે તંદુરસ્ત હતું. તે વિચારમાં લીન થયો હતો. ધ્યાનના હાથમાંની લાકડી આમ તેમ ફેરવતો અને ધડીકમાં જમીન સાથે પછડતો હતો.

સામેથી કેટલીક હિંદુ તેમજ પારસી યુવતીઓ રંગબેરંગી સાડીઓ ફરકાવતી આવતી હતી. પવનથી તેમનાં વસ્ત્ર આમ તેમ ફિટાં હતાં, જેથી તેમને ધડી ધડીએ પોતાના વસ્ત્રને ઠીક કરવા પોતાના કામળ હસ્તને મ્રમ આપવો પડતો હતો. સંઘાકાળ થયો હતો. એટલે પવન ઠંડો વાતો હતો તેથી કામળાંગીઓ પોતાને ઠંડી ન લાગે તે માટે પોતાની સાડીની સોડ હરધડીએ સમારતી હતી.

આ સ્ત્રીમંડળ પેલા યુવકની બાજુમાંથી પસાર થયું, એટલે તેમનાં વસ્ત્ર અને વાયુના યુદ્ધનું દ્રશ્ય તેના જોવામાં આવ્યું. યુવકે સહજ સ્મિત કયું. તે થોડેક દુર જઈ અટક્યો, ત્યાં ઉભો, પ્રનઃ પેલી યુવતીઓ તરફ નજર નાંખી અને કંઈક વ્યક્ત કરી ગાવા માંડ્યું. થોડીક પળ વિચારમગ્ન રહી તેણે સમુદ્રના મોજાંઓથી સ્વચ્છ સ્લેટ જેવી બનેલી રેતીવળી ભૂમિ-પર પોતાની લાકડીના છેડાવતી લખવા માંડ્યું:—

(તોટક)

અલકાવતીના મધુરા મુખથી,
ઉચ્ચારાવી કળે કરી સીત્કૃતિને,
કરતો ઝટ સુખન પ્રેમ થકી,
મીઠું પ્રમદાજન ગાલ પરે;
વળી કંચુકી વિહીન પુષ્ટ સ્તનો
પર ઉભી કરી પુલકાવલીને,
થથરાવી વળી ઉર વસ્ત્ર ફેડું,
જધનો પરનું પથુ દુર કરે.

આ પદ્યરચના ભર્તૃહરીના એક શૃંગાર શ્લોકનો અપૂર્ણપથુ શીઘ્ર અનુવાદ હતો. કંઈક મેળ ન આવવાથી કે કોઈ બીજાં કારણે એની વિચારમાળા અટકી; અને તે એ પદ્ય અધુરું રાખી સીધો સમુદ્રના ઉછળતાં મોજાં નજીક જઈ ઉભો.

(૨)

આ યુવક જે વખતે ઉપરનું પદ્ય લખતો હતો તે વખતે એક મુઠ્ઠા

(૫૨)

તે તરફ ફરતી ફરતી ચાલી આવતી હતી. પવનના વેગથી તેના વસ્ત્રના હાલ પહોં ઉપર વહ્યુંવ્યા તેવાજ થતા હતા. એ મુઠાનું વય લગભગ ૧૫-૧૬ વર્ષનું હતું. તેનું મુખ અતિ પ્રકૃષ્ઠ અને શોભીતું હતું. લલાટ વિશાળ હતું, નેત્રો ચક્રાર અને તેજદાર હતાં. કપોલ પર ગુલાબી લાલી ઝવાઇ રહી હતી. શરીર ગૌર, ભરાઉ અને પુષ્ટ હતું. તેણે વાદળી રંગની સાધારણ સાડી અને આખી બાંધેલો રેશમી પોલકો પહેર્યાં હતાં. પવનથી માથા ઉપરની સાડીને ઉડી જતી અટકાવવા ગળે એક રેશમી રુમાલ બાંધી રાખ્યો હતો.

પેલા યુવકે જ્યાં પેહું પદ લખ્યું હતું ત્યાં આવી તે ઉભી, અને તે પદ નજરે પડતાં તે વાંચવા લાગી, પ્રાતઃકાળના સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ કમળ પાંખડીઓ ખીણે તેમ તેના અધર ઓઘનો પટ પહોળો થયો. પદ વાંચતાં વાંચતાં તે હસતી હતી. તેણે પેલા યુવક તરફ દ્રષ્ટિ કરી. પુનઃ એકવાર ફરીથી તે પદ વાંચ્યું અને તેણે ત્યાં બેસી પોતાની રૂપેરી કલમ જેવી અશુદ્ધી વડે પદનો અધુરો રહેલો અર્થ પાદપૂર્તિ રૂપે પૂર્ણ કર્યો.

આ દ્રશ્ય પેલો યુવક પોતે ઉભો હતો ત્યાંથી કુતૂહલ પૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. પેલી સુંદરી ત્યાંથી ઉઠી બાગળ ચાલી. એક અસાત બાળાએ પોતાની કવિતા નીચે એ શું લખ્યું છે તે જાણવાની ઉત્કંઠાથી તે ત્યાં આવ્યો. આવી જુએ છે તો નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ સુંદર અક્ષરે લખાયેલી હતી:—

અનુમાન કરે સુજ દિલ વિષે,
તરલાતનતાપનિષાવન એ,
બ્યભિચારીની માફક સંચરતો,
ઋતુ શ્રીખમ તણો શઠ વાયુ હશે.

આ પાદપૂર્તિ ઉપરોક્ત યોજના અંતિમ ભાગનો ભાગ્યર્થજ હતો, પણ તેમાં શિશિરના શીતવાયુને બદલે શ્રીખમનો શઠ વાયુ કદબ્યો હતો એ અનુકુળ અને બુદ્ધિપૂર્વકનો ફેરફાર જોઈ યુવકે તો આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઇ ગયો.

પેલી મુઘ્ધ બાળિકા આગળ ચાલી જતી હતી. પણ યુવક પોતાની પાદપૂર્તિ વાંચે છે એ તેણે વક્રદષ્ટિથી જોઈ લીધું. આથી તેના હૃદયમાં કોઈ નૂતન પ્રકારની લાગણી સ્ફુરાયમાન થઈ. તેના શરીરે રોમાંચ થયો. કપાળપર તેમજ ગાલપર પ્રસ્વેદનાં ઝરણુ પુટી નીકળ્યાં. એ પ્રસ્વેદ લુછી નાંખવા માટે ગળેથી રેશમી રૂમાલ છોડ્યો, પણ તેના હાથ જરા કંપ્યા, અને પવનના સપાટાથી રૂમાલ હાથમાંથી છુટી પવન સાથે ઉડ્યો. રૂમાલ લેવા તેનાથી લગ્ન છોડી દોરી શકાયું નહિ; તે જાવરી બની લાંબા ઉભી.

રૂમાલ ઉડતો ઉડતો યુવાનના પગ સાથે ભરાયો, તેણે તે ઉંચકી લીધો અને તેના માલીકને આપવા આગળ ચાલ્યો.

“ આ રૂમાલ આપનો છે ? ” યુવકે તેની સમીપ જતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી, આપનો બહુ ઉપકાર થયો. ” કાકીલ કંઠમાંથી શરમભર્યો પણ મધુર ઉત્તર નીકળ્યો.

“ ત્યારે મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આપના હાથમાંથી તે છુટી ગયો, છતાં આપે તે લેવાનો ખીલકુલ પ્રયત્ન પણ ન કર્યો ? ”

“ મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે આપે આવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો ! ” મુઘ્ધાએ સિનચ્ચ સ્મિત કર્યું. યુવક આ પ્રશ્નથી ગુંચવાયો.

“ ત્યાં આગળ પેલી પાદપૂર્તિ આપેજ કરી છે ને ? ” યુવકે વાત ફેરવી.

“ હા. પણ તે સાથે આપના પ્રથમ પ્રશ્નને કંઈ સંબંધ છે ? ” હાજર જવાબી બાળાએ આ પ્રશ્નથી યુવકને ફરીથી નિસ્તર અને આશ્ચર્ય-ચકિત કર્યો.

“ આપ બહુ વાચાળ વિદ્વાન અને ચતુર લાગે છે. ” યુવકે થોડી વાર મૌન રહ્યા પછી કહ્યું.

“ માફ કરશો; મને એ ખોટું માન ન આપશો. ”

“ ના, સત્ય છે. એક અપરિચિત જોડે આપ ખુલ્લા મનથી વાત કરો છો એ આપની વાચાળતા સૂચવે છે. પેલી પાદપૂર્તિ આપની વિદ્વાતાની સાક્ષી પુરે છે; અને આ રૂમાલ...”

“ ક્ષમા કરશો, એમાં મેં કંઈ ચતુરાઈ ચલાવી નથી. તમારી શ્રેષ્ઠ નિર્માણ છે. પ્રસ્વેદ લુછવા રૂમાલ લેવા ગઈ એટલે તે પવનના વેગે હાથમાંથી ઉડી ગયો, આપને જોખને લાગ્યાનું બની તે લેવા દોડી શકી નહિ. ”

“ સ્વેદનો આપનો અનુવાદ જોખને આપની વિદ્વતાપર મારી મમતા થઈ. હું પણ કંઈક જાણું છું. તેની કસોટી કરવા ખાતર એ અધુરો અનુવાદ પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે. ” બાળાએ શરમ ભરી વાણીથી આગલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

“ એક બાળમુખમાં આટલી બધી વિદ્યા ભરી છે એ જાણી મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. આપે વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં સુધી કર્યો છે? આપ કોઈ વિદ્વાનનાં પુત્રી હોવાં જોઈએ. ”

“ હું કંઈ અહુ જાણી નથી; તેમ હું કોઈ મોટા વિદ્વાનની પુત્રી પણ નથી. ”

“ તો પણ આપનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ વિશેષ છે. ”

“ હું એક સાધારણ પિતાની પુત્રી છું. મારા પિતા એક શાળાનાં સંસ્કૃત શિક્ષક હતા. તેમને સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યનો સાધારણ સારો અભ્યાસ હતો. તેમની હું એકની એક પુત્રી હોવાથી તેમના સમાજમાં વિશેષ રહેતી એથી હું કંઈક સંસ્કૃત જાણું છું, અને તેથીજ આપ કહો છો તેમ વાચાળતાનો અવશુભ મારામાં ઉતર્યો છે. ”

“ માફ કરશો; વાચાળતાને મેં અવશુભ નથી કહ્યો. ”

“ જો હોય તો. મેં આપની સાથે બોલવાની આટલી છુટ લીધી તેનું કારણ એ કે હું રોજ પ્રાતઃકાળે તેમજ સંધ્યાકાળે બાગમાં પુસ્તક લઈ ફરતા આપને જોતી, એટલે હું આપને અપરિચિત સમજતી ન હતી. આપ કોઈ વિદ્વાન છો. એમ તો હું ધારતીજ હતી, પણ આ સ્વેદ વાંચવાથી આપની વિદ્વતા મારે મને વિશેષ માન ઉપજ્યું. ”

“ શું ત્યારે આપ પણ ‘ દયાકાર આરોગ્યલુપ્ત ’ માંજ રહો છો ? ”

“ હા જી. હું મારા મામા તથા મામી સાથે બોંયતળીએ રહું છું. મારા મામાની પ્રકૃતિ જરા નરમ છે તેથી તેઓ હવાફેર મારે અહીં આન્યા છે. મામી એક હું પણ આવી છું. ”

“ મારે પણ મારી માતાના અસ્વસ્થ શરીરને લીધે અહીં આવવું પડ્યું છે. ”

“ સાથે ખીજી કોઈ છે કે ? ”

“ સાથે મારા મોટાં બહેન છે. તમારે નેમની ભેડે ઝોળખાણ થશે ”

“ તે સિવાય ખીજું કોઈ નથી ? ”

“ ના જી, મેં હજી લગ્ન કયું નથી. ”

“ મેં એવો ઉત્તર ક્યાં માગ્યો હતો ? ” બાળા જરા શરમાઈ.

“ પણ તમારો ભાવ હું સમજ્યો. ”

“ આપ શી ન્યાતાના છો ? ”

“ હું જ્ઞાતિએ... બ્રાહ્મણ છું. આપની જ્ઞાતિ જણાવવાને કંઈ ત્રાસો છે ? ”

“ કંઈ નહીં; હું પણ એજ જ્ઞાતિની છું. ”

“ ઓ હો! વખત ધણો ગયો; હવે ઘેરે જઈશું ” ઘડીઆળમાં ભેટાં ભેટાં યુવકે કહ્યું.

“ ઉભા ઉભા પગ થાકી ગયા છે. થોડીવાર એમને આરામ તો આપો. ” બાળાએ થોડીવાર એસવાના ઇચ્છા દર્શાવી.

રેતી ઉપર બેઠાં બેઠાં લીધી. આ વખતે ધણી પ્રવાસીઓ ઘેર ચાલી ગયા હતા. સૂર્ય પણ ક્યારનો અસ્ત થઈ ગયો હતો, અને ચંદ્રનાં શાંત સુધામય કિરણો પૃથ્વીપર ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

“ આપ વિદ્યાર્થી જણાઓ છો ? શું અભ્યાસ કરો છો ? ” બાળાએ પુનઃ પ્રશ્નોત્તરી શરૂ કરી.

“ મેં હમણાંજ ખી. એ. ની પરીક્ષા આપી છે. ”

“ પાસ થયે આગળ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર છે કે અહરથાગ્રમ માંડવા વિચાર રાખ્યો છે ? ”

યુવકે આ પ્રશ્નથી ચક્રીત થયો. તેણે તેના મુખપર દુષ્ટિપાત કર્યો. મુખના ચક્રો નયન અને કામળ મુખમુદા ઉપર તેના પ્રશ્નનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજતો હતો. યુવકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં ખીજા પ્રશ્ન કહેઃ—
“ તમે પણ કુમારીકાળ છોને ? ”

“ હા જી. ”

“ ત્યારે તમને એવો પ્રશ્ન પુછવાને કંઈ અધિકાર ખરો ! ”

“ કુમારીકાનેજ એવા અધિકાર હોય. ” બાળાએ તુર્ત જવાબ વાળ્યો.

યુવક આ ઉત્તરનો કંઈક ભાવ સમજ્યો, પણ તેણે જુદેજ પ્રશ્ન ક્યો. “ તમે કોઈ પરીક્ષા આપી છે કે ? ”

“ આપ પરીક્ષક થાઓ તો હું પરીક્ષા આપું. ”

યુવક પુનઃ જવાબ્યો. મુગ્ધાના ગૂઢ પ્રશ્નોત્તરમાં તે ઉઠેા ઉતરી વિચાર કરવા માગતો ન હતો, પણ મુગ્ધા તેને પોતાના દરેક પ્રશ્ને અને દરેક ઉત્તરે ઉઠેા ઉતારતી હતો.

“ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં હું ખરેખર મ્હાત થાઉં છું, તમારું બુદ્ધિચાતુર્ય ભક્ષભક્ષા ગેજ્યુએટોને પાણી ભરાવે એવું છે. ”

“ પણ આપને થોડુંક પાણી ભરવું છે ? ”

“ વિદુષી બાળા ! તમે મને બાંધી લેવાની યુક્તિ રચો છો પણ—”

“ પણ આપ બંધાવ એવા નથી એમને ! ” બાળાએ વળી ટકોર કરી. ઉભયનાં હૃદયો અનાયાસે લોકલજ્જનાનાં બંધન તોડી પ્રેમ પ્રવાહમાં તણાતાંજ ગયાં.

“ તે ન કહી શકું. જ્યારે ત્યારે બંધન તો આવશ્યજ; પણ એ બંધન સર્વ સંબંધીઓની સંમતિથી થાય તો ઠીક. ”

“ એટલે કંઈ વાંધો પડે તો સગાઓને માથે દોષનો ટોપલો નાંખવો ઠીક થઈ પડે ! ” મુગ્ધા મનમાં હતી.

“ એમ નહિ, પણ વિચારપૂર્વક અને બંધાની સલાહથી. ”

“ થોડા પરિચયનું બંધન હિતાવહ કે પ્રેમરૂપ નહિ નીવડે એમ માનતા હશે ! ”

“ લગ્ન સંબંધ હિતાવહ કે પ્રેમરૂપ નીવડે તેનો આધાર દંપતિના આચાર, વિચાર, બુદ્ધિ, અને લાગણી ઉપર છે. બાળલગ્ન, સ્વયંવર, કે કોઈ બીજા પ્રકારના લગ્ન પણ થોડા કાળના પરિચયથીજ થાય છે. છતાં તે બંધાંજ દુઃખમય કે સુખમય હોતાં નથી. અમુક કાળ પરિચયમાં

આખ્યા પછી કરવામાં આવતાં યુરોપ કે અમેરીકાના ‘ સ્નેહ-લગ્ન ’ પશ્ચ કંઈ ઉચી કોટીનાં ગણ્યશે નહિ, તે ત્યાંની ‘ ડાર્વિનિસમ ’-છુટા છોડાની કોર-ટોની સંખ્યા સાક્ષી પુરે છે. દંપતિદ્વય એક બીજાને અનુકુળ અને પ્રેમમય થવા માટે ગ્રહસ્થાશ્રમમાં ખાસ યુદ્ધિ અને કેળવણીનેા સદુપયોગ થવો જોઈએ. તેથી યુદ્ધિની પરીક્ષા આવશ્યક છે, અને કુટુંબીજનોના પરિચયથી યુદ્ધિ, કેળવણી, અને સંસ્કાર વિષે કંઈક સમજી શકાય- માટેજ સ્નેહી સંબંધીઓની સૂચના ને સલાહ આવશ્યક છે.”

“ તો બહે: એ વાત રહી અહીં. આપનું નામ કહેશો ? ” કંઈક નિરાશ થતાં મુખ્યાએ વાત ફેરવી.

મુખ્યાને કંઈક નિરાશ થયેલી જોતાં તેન. મનરંજન અને યુદ્ધિ વિલાસ માટે યુવકે ઉત્તર દીધો:—“ મારા નામાક્ષર તમારે શોધવા પડે એમ નથી. એ તમારી દષ્ટિ સમક્ષ છે. જુઓ, આ સમુદ્રની ઉર્મીઓ તેના જોરે નાચી રહી છે, કંઈ કેટલાં પુષ્પો અને સરોવરનાં કુમુદો એના દર્શનથી તૃપ્ત થઈ પ્રકુલ થઈ રહ્યાં હશે. કવિઓ તમારી જી જાતિની મુખમુદ્રાને ધણી વાર એ નામની ઉપમા આપે છે. સારે માફ નામ શોધી કાઢશો, અને આપનું નામ કહેશો ? ”

“ એ તો બહુ સુંદર અને અનુકુળ છે. માફ નામ પશુ મુલબ્ધ છે. જુઓ, તમારા વિના માફ અસ્તિત્વ નથી; મારા વિના તમારી કીર્તિ ગવાતી નથી. તમારા ધજાંખરાં કાર્યો લોકો ધણી વખત મારા તરીકે પશુ ગણે છે; પશુ હું તેનો દાવો કરતી નથી. જો કે મારી સહા-અશીજ એ કાર્યો થઈ શકે છે. હું વિનયી અને લજ્જાશીલ છું. દિવસે જ્યારે આપ આપના પિતા (સૂર્ય) સહ વિચરો છો ત્યારે હું શરમથી બહાર નીકળતી નથી. પશુ રાત્રે આપણે એઉ આનંદથી રમીએ છીએ, અને જગતને રમીડીએ છીએ.” આટલું કહેતાં મુખ્યાએ સહજ હાસ્ય કર્યું. તેનું મુખકમળ પુનઃ વિકસ્યું:—

“ મધુરો પ્રિય ચંદ્ર-કાન્તા,
નિરખું હું ઉચે.

આ તમારું નામ. ”

“ પ્રિય પતિની કૃતિરૂપ,
જ્યોત્સ્નાય નીચે.

ત્યારે આ રથું તમારું નામ ” યુવકે ઉતર દીધો.

ઉભય એક બીજાનાં મુખ સામે જોઈ રહ્યાં. એકના મોં પર શરમના શેરડા પડ્યા. શરમથી નીચે ઉંચે જોવા લાગ્યાં. ડુંડો પવન વાનો હતો છતાં તેમના ગાલ પર પ્રસ્વેદ ધુટી નીકળ્યો. તેમનાં હૃદયમાં શ્રાપ અલૌકિક જ્ઞાગણીનો જ્ઞેસદાર થનથનાટ થઈ રહ્યો. તેમનાં મન કંઈક સમજ્યાં, કંઈક સમજતાં શરમાયાં, અને કંઈક ન પણ સમજ્યાં. જ્યોત્સ્નાના શરીરને કંપ થયો, અને “ વખત બહુ થઈ ગયો. ” એવું ગદ્ગદ કંઈક બોલી ન્યાંથી ઉઠી તેણે ચંદ્રપ્રકાશમાં ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

ચંદ્ર પણ “ આ બાળમુઝાએ તો કમાલ કરી ” એવું કંઈક વિચારતો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. જ્યોત્સ્ના સહજજ બની ધીમી ગતિથી માર્ગ કાપતી હતી. ચંદ્રની દૃષ્ટિ તેના ઉપર હતી. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં, જ્યોત્સ્નાને નિહાળતાં નિહાળતાં અને હમણાંજ અનેલા પ્રસંગનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, ચંદ્રના કંઈકમાંથી નીચેની કળીઓ વાયુની મંદ લહરી પેઠે વ્યક્ત થતી હતી:—

“ અણુ સુદ્યાં પુષ્પ જેવું,
ન છેદાયલું નવપલ્લવ,
અણુવિદ્યું રત્ન એ છે,
અણુ ચામુ એ મધુ નવ.

૩૫ કુમારીકાનું એવું,
બોક્તા એનો કોણ હશે ?
પુણ્યદળનો ભંડાર છે,
ન જાણું વીધિ કોને દેશે ” x

x અનાદ્યાતં પુણ્યં એ ભર્તૃહરીના જ્ઞોકનો અનુવાદ.

(૫૯)

(૩)

જ્યોત્સ્નાનાં માતપિતા એએક વર્ષ પર થોડા થોડા સમયને અંતરે મહામારીના ભોગ થઈ પડ્યાં હતાં. તેને અન્ય ભાઈ કે બહેન ન હતાં. તે જાતે એકની એક પુત્રી હતી એટલે પિતાના લાડમાં એક પુત્ર જેટલો ઉછરી હતી. એના પિતા વિદ્વાન અને સંસ્કારી હતા. તેના સંસ્કાર પુત્રીમાં ઉતર્યા હતા. માતપિતાના સ્વર્ગવાસ પછી તે પોતાના મામાને આશ્રયે રહી હતી. તેના મામા વિનોદરાય મુંબઈમાં એક વેપારી પેઢીમાં સારી નોકરીએ હતા. તેને એક છોકરો તથા છોકરી છે. તેઓ બેઉ સંસારી હતાં. એટલે વિનોદરાયને જ્યોત્સ્ના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ધણો વાતસલ્યભાવ હતો.

વિનોદરાયનો પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી હવાફેર મારે કુમસ આગ્યા હતા. પોતાની મામી સાથે જ્યોત્સ્ના પણ આવી હતી.

જ્યોત્સ્નાનો વિવાહ કરવાનો વિચાર તેના મામાના દિલમાં વખનો-વખત આવતો પણ તેની વારંવાર બચડતી પ્રકૃતિને કીધે તે મુશ્કેલી રાખતો પડતો. આવા અણધાર્યા સંજોગોને કીધે તેમજ વિનોદરાયના વિચાર જરા સુધરેલા હોવાથી જ્યોત્સ્નાના લગ્નનો સમય ચૂકી જવાનો તેને ભય ન હતો.

ચંદ્રકાંતના રનેહીએ તો એને ચંદ્રના ટુંકા નામથીજ યોલાવતા. ચંદ્રના પિતા પણ ધણું વર્ષ થયાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા; પણ તેની માતા ધનગૌરી પાસે કંઈક સંપત્તિ હતી તેમજ તેને પોતાના એકના એક પુત્રને વધારે ભણાવવાની ઇચ્છા હતી તેથી જાત મહેનત કરીને ધરનો અને પુત્રને ભણાવવાનો બધો ખર્ચ નિભાવતી હતી. બી. એ. થયા પછી અને જાતે કમાતા થયેજ લગ્ન કરવાં એવા ચંદ્રકાંતના વિચારને તેની માતાનો પણ ટેકો હતો.

દિનરાત એકલે હાથે ધરકામ કરવાથી ધનગૌરીને જીર્ણીજ્વર લાગ્યું પડ્યો. મરમીની રળનો સમય હતો તેનો લાભ લઈ માતાને હવાફેર કરાવવા ચંદ્રકાંત પોતાની બહેન તારાગૌરીને યોલાવીને કુમસ આગ્યો.

હતો. તારા ચંદ્રકાંતથી મોટી હતી. તેનાં ઘગ્ન તેના પિતાના વખતમાં થયાં હતાં, અને તે ઘણે ભાવે પોતાને સાસરેજ રહેતી.

ધીમે ધીમે જ્યોત્સ્નાની મામી ચંપકગૌરી અને ધનગૌરીને તથા તારા અને જ્યોત્સ્નાને જોળખાણુ થઇ, અને થોડા દિવસમાં તે જોળખાણુ 'પહેનપણાનું' રૂપ લીધું. તેઓ એક બીજાને દિવસમાં અનેક વાર મળતાં, એક બીજાને કામમાં મદદ કરતાં, તેમજ એક બીજા કનેથી વસ્તુઓની આપ લે કરતાં. તારા અને જ્યોત્સ્ના વચ્ચે 'દૃઢ સહીઆર' બંધાયું. બપોરે જ્યારે બધાં આરામ લેવા સુષ્પ જતાં ત્યારે તેઓ કંઈ કંઈ શિષ્ટ અને હાસ્યપૂર્ણ વાતો કરતાં, પુસ્તકો વાંચી વાતાંલાપ કરતાં અથવા ચોપાટ ખેલતાં.

આ દરમ્યાન ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાનું માત્ર તારામૈત્રકજ્ઞ થતું. તેમના મનની લાગણી મિત્રભાવ કરતાં પણ વિશેષ છે એમ તે બેઉને લાગતું. તેઓ સાધારણ વાતમાં પણ એક બીજાની હાજરીમાં પોતાની જામ બાગેજ ઉપાડી શકતાં. તેમજ દરિયા કિનારે ચોપાટીપર એકાંત મેલાપ કરતાં પણ તેમને સંકોચ થતો.

જ્યોત્સ્નાના ગાદ પરિચયથી તારાને તો એમજ થતું કે "આ મારી બાબી થાય તો કેવું મળતું !" ધનગવરીને પણ હવે દીકરો બી. એ. થશે એ વિચારથી 'વહુ મળે તો આવીજ મળજો' એવો લોભ થવા લાગ્યો. સદબાગ્યે જ્યોત્સ્નાનાં મામી મામાના હૃદયકાશમાં જ્યોત્સ્નાના પતિરૂપે ચંદ્રજ દષ્ટિ સમક્ષ જણાયો. પરંતુ પ્રસંગ વિના કોઈ એક બીજા આગળ પોતાનાં દીલ ખોલી શક્યાં નહિં.

આમ કેટલાક દિવસ વહી ગયા, અને યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું. ચંદ્રકાંત માન સાથે ઉંચે નંબરે પાસ થયો. આ સમાચારથી સંધળા કુટુંબીજનોનાં મન આનંદથી ઉછળી રહ્યાં. જ્યોત્સ્નાના અતઃકરણમાં આ વખતે આનંદ સાથે અધિરાષ્ટ્ર પણ દેખાઈ.

ધનગવરીએ સૈનીટરીયમમાં રહેતાં સર્વ લોકોને ચાહપાણી કર્યાં. પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રી મંડળ બેઉ બે ખંડમાં બહેંચાઈ ગયાં હતાં. ચાહપાણી

મુરા થયાં અને પાનસોપારી લઈ બહુાંખરાં સ્ત્રી પુરુષો ઉઠી ગયાં. સ્ત્રી મંડળમાં ચંપકગવરી, જ્યોત્સ્ના અને એક પાડોશમાંની ડોશી એટલાંજ રહ્યાં હતાં. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ ચંપકગવરીએ પ્રશ્ન કર્યો “ધનગવરી ખેન ! ચંદ્રબાઈ ખી. એ. થયા. હવે તમારે તમારી ફરજમાંથી ચુકવું ન જોઈએ. સારી ભણેલી અને હુશીયાર વહુ લઈ આવો.”

ધનગવરી આ પ્રશ્નથી રાજ થઈ, પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. તારાથી તો યોલાઈ જવાતું હતું કે ‘તમારી જ્યોત્સ્ના સાથેજ વિવાહ કરી નાંખોને !’ પણ વિવેક મર્યાદાને લીધે જીમને જેમ તેમ વાળી રાખી. પણ વૃદ્ધ ડોશી કે જે એ એક કુટુંબની સારી માહિતગાર હતી તેણે કહ્યું:— “ચંપકગવરી ! એમાં ધનખેનને શું કહેવાનું ! તમે ધારો તો આજે તમે કહો છો એવીજ વહુ આવે !”

“કેવી રીતે ?”—ચંપકગવરી કંઈક સમજી પણ આવો ઉત્તર દીધો.

“મારા વિચાર પ્રમાણે ચંદ્ર—જ્યોત્સ્નાનું જોડું રામ—સીતાના જોડા પેઠે સુખી, પ્રીતિવાળું, અને સંસારને દીપાવનાર નીવડશે.”

“એમ થાય તો ડોશીમા તમારા મોંમાં સાકર.” તારાથી આખરે યોલાયા વિના ન રહેવાયું.

ચંપકગવરીએ જ્યોત્સ્ના તરફ જોયું. તે શરમ ભરી દ્રષ્ટિથી નીચું જોઈ રહી. તેના મનોભાવ સહજ સમજાતા હતા. તેના શાસોજીવાસ જોરથી યાદતા હતા જે તેના હૃદયની આનંદોર્મિનું માપ સમજાવતા. ચંપકગવરીએ ઉત્તર દીધો “વિધિએ લખ્યું” હશે તો તેમ પણ થશે.”

એ દિવસે તો એ વાત એટલેથીજ અટકી. પણ છેવટે એ વાર્તા-લાપતું ફળ ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાના વિવાહ રૂપે આવ્યું. તેજ દિવસે ચંપકગવરીએ વિનોદરાયને બધી વાત કરી, એટલાં મન એકમત થયાં, ખીજે દિવસે ધનગવરીને યોલાવી અને તેની જોડે એ વિવાહસંબંધી વાત કરી, ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાની સંમતિ લેવાઈ, અને વિવાહ સંબંધ નક્કી કર્યો. આમસે દિવસે ચંદ્રને લાંબા પાણી થયાં હતાં, આજે જ્યોત્સ્નાને લાંબા પાણી થયાં થયાં, તેમજ સાકર વહેંચાઈ. તારાએ સાકરની એક મુઠી ભરી પેલી ડોશીમાના મોંમાં મુકી કહ્યું—“માજી ! આ મારું કલનું”

(૬૨)

વચન.” બધાં ખડખડ હસ્યાં. જ્યોત્સ્નાનું મુખ ગંભીર દેખાતું, પણ
હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જતું હતું. એ આનંદથી અમીધારાનયન વાટે
બહાર જવા મથતી. બધાંમાં માત્ર ચંદ્રજ આ સમજી શક્યો.

(૪)

વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો અને ડુમસની ‘સીઝન’ પુરી થઈ. સર્વ
લોકો એક પછી એક પોતાને ગામ જવા લાગ્યાં. ચંદ્રકાંત પણ સર્વને
લઈને મુંબઈ ગયો. મુંબઈ ગયા પછી એક સૌલીસીટરની ઓફીસમાં
નોકરી લીધી અને “લૅ કલાસ”માં કાચદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

વિનોદરાયની પ્રકૃતિ પણ સુધરી ગઈ હતી. એટલે તે પણ નોકરી
પર ચઢી ગયા. મુંબઈમાં વિનોદરાય અને ચંદ્રકાંત, તારા અને જ્યોત્સ્ના,
તેમજ ધનગવરી અને ચંપકગવરી વચ્ચે વખતો વખત મુલાકાત થયાં
કરતી.

મહા મહિનાની વસંત પંચમીએ મુંબઈમાંજ ચંદ્ર અને જ્યોત્સ્નાનાં
લગ્ન આનંદ અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયાં. તેમના દીલમાં અંકુરિત
થયેલી ભાવના આજે ફળી. સપ્તપદીમાં ઉપદેશ પ્રમાણે એ દંપતિનો
સંસાર સ્નેહપૂર્ણ અને સુખી રહેો એવા સર્વ સંબંધીજનોએ
આશીર્વાદ દીધા.

સાસરે ગયા પછી જ્યોત્સ્નાએ ધરનો સર્વ કારભાર માથે ઉપાડી
લીધો. મુંબઈના ગૃહકાર્યની રીતિમાં તે કુશળ હતી. થોડા ખર્ચમાં
ધણું કરી દેખાડવાની તેની આવડ સર્વનો સ્નેહ સંપાદન કરાવતી. ધન-
ગવરી હવે નચિંત અને સંતુષ્ટ થઈ અને માળા લઈ ઈશ્વર ભજનમાં
દિન નિર્ગમન કરવા લાગી. જ્યોત્સ્ના પહેલાં જોડલી વાચાળ હતી તેટ-
લીજ તે હવે લજ્જાશીલ અને ઠાવકી બની. પરણીને સાસરે આવ્યા
પછી તેને નરમ પ્રકૃતિની અને થોડા બોલી ભ્રમ ચંદ્ર અતિ આશ્ચર્ય
પામતો. ધરનું કોઈ પણ કામ કરવામાં જ્યોત્સ્નાને પોતાની જાતનું,
રૂપનું, વિધાનું, કે બીજા કોઈ એવા પ્રકારનું મિથ્યાભિમાન આડે આવતું
નહિ. રામો ન હોય તો પણ તેની ફરિયાદ કરતી નહિ. ઉલટું મુંબઈ
જવા શહેરમાં પાણીની ભેઠએ એવી સગવડ હોય તો એ ખર્ચ ઓછો

કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. કારણુ તે એવું બ્યાજખી રીતે માનતી કે વાંચન, ચિત્રલેખન, કે ભરત ગ્રંથણુ ઇલાદિ કામોમાં આખો દિવસ કંટાળો આવે તેથી સવાર સાંજ થોડો વખત જાત મહેનતથી ધરનાં વાસણુ કપડાં ઇલાદિ વિશેષ સ્વચ્છ રાખવામાં રોકાઈએ તો કામની વિવિધતાને લીધે વિશેષ આનંદ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

ધરનું ફરનીયર વિગેરે તે રોજ જાતેજ ઝરાખર સાફ રાખતી. પોતાના પતિના કપડાં વિગેરે જાતેજ ધોષ સ્વચ્છ રાખતી. પથારી વિગેરેની વ્યવસ્થા પણ તે જાતેજ કરતી. પોતાની વપરાતી દરેક ચીજોની સુધડતા-સ્વચ્છતા જાત મહેનતથીજ રાખવી એમાંજ ખરું સૌન્દર્ય છે એમ તે માનતી, અને એમાંજ તે વધારે રતેહ અને સુખ મેળવતી.

(૫)

એક રાતે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો. અને મુંબઈના મહાલયો ઉપર જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રનીનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ ચંદનના લેપ સમાન પથરાઈ રહ્યો હતો સર્વત્ર શાંતિ હતી. શિશિર ઋતુનો વાયુ મંદમંદ વાતો હતો. તે સમયે નવપરણિત ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના પોતાના મેડાની ખારી આગળ પલંગપર બેઠાં હતાં. ડુમસની ચોપાટી પર સામસામે બેઠેલું એ જોડું અને આજે પલંગ પર બેઠેલું એ બેમાં ધણો ફેર હતો. તેમની સામાજિક તેમજ હૃદયની અવસ્થામાં ધણો અંતર હતો. તે વખતે તેમજ આ વખતે ચંદ્રપ્રકાશ તેના તેજ હતો, પણ જો તેમણે વિચાર્યું હોય તો તેમને એમ લાગતું હશે કે ચંદ્રમાંનું તે રાતનું હાસ્ય તિરસ્કારયુક્ત પશ્ચ હોય ! પણ આજે તો તેમને એમ લાગે છે કે ચંદ્ર આનંદથી ખરેખર હસે છે. એ હસતો ચંદ્રપ્રકાશ તેમના પલંગ સુંધી આવી પહોંચ્યો હતો, તેઓ બેઉ પ્રેમપૂર્ણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં. એ વખતે ચંદ્રકાંતને ડુમસના દરિયા કિનારે લખેલું 'પેલું' કાવ્ય યાદ આવ્યું. તેજ ક્ષણે તે એ કાવ્ય ગાવા લાગ્યો:—

અલકાવતીના મધુરા મુખથી, ઉચરાવી કળે કરી સીત્કુતિને;
કરતો ઝટ મુંબઈ પ્રેમ થકી, મીઠું પ્રમદાજન ગાલપરે;
વળી કંચુકી વીહિન પુષ્ટ રતને પર ઉભી કરી પુલકાવલીને;

થયરાવી વળી ઉડેં વચ્ચ રહું, જધનોપરનું પણુ ફર કરે.

“ઠહાલી, હવે પેલી તારી પાદપૂર્તિ ગાઈશ ! કેવી મીઠી લાગશે !”
અંદ્રે મામીકે હાસ્યથી પ્રશ્ન કર્યો. પણુ જ્યોત્સ્ના એ પ્રશ્નનો મમં તરત સમજી ગઈ. તે પાદપૂર્તિ તે કેવી રીતે ગાઈ શકે ! તેને મહાત થવાનો આ પહેલો પ્રસંગ આવ્યો છતાં ગભરાઈ નહિ. તેણે વિચાર કરી એક નવી પદ્યરચના બનાવી.

“ઠહાલા ! તમે મને બનાવવાનો પેચ ઠીક કર્યો: તમારાથી બનું, અથવા તમારાથી હારી જઈ તેમાં પણુ માફ અહોભાગ્ય માનું છું. પણુ આ વખત તો નહિં હારું. સાંભળો:—

“ અનુભૂત થયું મુજ દિલ વિષે, તરલા તનતાપનિવારણુ એ;

અતુ શીશિરના શીત વાયુ સમો, પતિ પ્રીતથી મૂળશું કેલી કરે ! ”

“વાહરે ધન્ય છે, મારો મધુરી જ્યોત્સ્ના ! આપણા જીવનસંગમાં મમાં મારા અધુરા રહેતા કાર્યની તું આવીજ રીતે યથાર્થ પૂર્તિ કરતી રહીશ એવી મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. ”

“તે દિવસનો સમુદ્રતટનો પ્રસંગ આપણા જીવનની ભૂમિકાકરે ચાદગાર રહે તે માટે મેં એક ચિત્ર આલેખ્યું છે તે તમને બતાવું ?” એમ કહી જ્યોત્સ્ના પોતાની પેટીમાંથી એક રંગીન ચિત્ર લઈ આવી. આ ચિત્રમાં જીમપુર-કુમ્ભસનો દરિયા કિનારો, વૃક્ષોની ઘટા, સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજા. વાળાં પાણી, સ્વચ્છ આકાશ, તેમાં વિચરતો ચંદ્ર અને પૃથ્વીપટ પર અને પાણીના મોજાં પર વેરાયથી જ્યોત્સ્નાનું ચિત્ર ચિત્રાયું હતું. તેમાં આવશ્યક અને અનુકૂળ રંગ પૂરણી પણુ કરી હતી. એ રંગપૂરણીની વિશેષ ખુબી તો એ હતી કે સમુદ્રતટ પર, આજુબાજુના કિનારા પર, અને ઉછળતાં મોજાં પર, પથરાયથી જ્યોત્સ્નાનું આબેહૂબ દ્રશ્ય તરી આવતું હતું. અને એ ચિત્રની નીચે પેલી નામાભિધાન સુચક પંક્તિઓ સુંદર અક્ષરે લખી હતી.

ચંદ્રકાંતને તો એ કદી નહિં જાણેલું એવું મોહક અને સુંદર લાગ્યું. પોતાની વિદ્વતા અને વિદ્યાવ્યાસંગને અનુરૂપ આવી કેળવાયેલી સત્પાત્ર સ્ત્રી પ્રાપ્ત થયા બદલ તે ઇશ્વરનો આભાર માનતો, અને આવો સુયોગ આજુનારાં ઉભયનાં વડીલવર્ગના ઉદાર દિલને પણ તે અનેકશઃ ધન્યવાદ આપતો, તે પોતાનો ગૃહસંસાર આ પ્રમાણે અપૂર્વ સુખમાં ચલાવવા લાગ્યો.

ઈલકાબનો આશક.

(કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની “ We crown thee king ”

એ નામની વાર્તાનો અનુવાદ.)

પુ નવેન્દુનો પિતા પૂર્ણેન્દુશેખર સરકારના અગ્રેજ અધિકારીઓમાં એક સારી રીતે જાણીતો થયેલ પુરુષ હતો. તે પોતાની જીંદગીની સફરમાં ઘણી ઘણી મહેનતે ‘સલામીનાં હાથેસાં’ મારીને “ રાય બહાદુરી ”ના નિર્જન કિનારે આવી પહોંચ્યો હતો. અને એથી જે આગળ વધવાને તેનામાં હજી આવું વિશેષ ઉદ્યોગીપણું હતું, પરંતુ તેની પંચાવન વર્ષની વયે—કે જ્યારે તેની દૃષ્ટિ દુરદુર ધ્રુમસમાં દેખાતા “ રાજા-પદ ”ના શિખર પર હજી પણ ચોટી રહી હતી—ને વયે અકસ્માત જ્યાં આલૌકિક માન્યાંદની કશી કિંમત નથી તે સ્થળે તેનું ગમન થયું; અને સલામીઓ ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં વાંકી વળેલી અને ધક્કિ થયેલી તેની ગ્રીવાને ચિતા ઉપર આખરે સદા કાળની શાંતિ મળી.

સાંપ્રત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કે ઇ પણ શક્તિનો સમૂહો નાશ થતો નથી, પણ તેનું માત્ર રૂપાંતર અને સ્થળાંતર થાય છે. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પૂર્ણેન્દુની ચંચળ આગ્યદેવીની સખીનુદય “સલામશકિત,” તેના વિયોગ પછી તેના પુત્ર નવેન્દુ બાળ્યુના આશ્રયે આવી ઉભી; અને નવેન્દુનું નવચુવાન શીર વટોળીઆમાં આમ તેમ અશ્રુગાતા કંઠે જાંઠી પેંક મોઢા મોઢા અંગ્રેજ અધિકારીઓના આરણે આરણે ઝુકતા લાગ્યું.

+ + + + +

જેં કુટુંબમાં નવેન્દુ બાળ્યુનાં લગ્ન થયાં હતાં તેની જીવનચર્યા નિરાળીજ હતી. નવેન્દુના મોઢા સાળા પ્રમથનાથે પોતાના સ્નેહી સંબંધી-ઓનો પ્રેમ જીતી લીધો હતો; અને જે જે તેને ઓળખતા હતા તે સર્વનો

તે આદરપાત્ર થઇ પડ્યો હતો. તેના સંબંધીઓ અને પાડોશીઓ તેને દરેક આયતમાં એક આદર્શ વ્યક્તિ તરીકે લેખતા.

પ્રમથનાથ બી. એ. થયો હતો, અને વિશેષમાં તેને સામાન્ય સમન્વજકિત સારી રીતે પ્રદાન થઇ હતી. પરંતુ તે કોઇ ઉંચા અધિકારપદ ઉપર ન હતો. તેને કાંઇ સારો મોટો પગાર મળતો ન હતો, તેમ તેણે પોતાની લેખનશક્તિથી કોઇ જાનનો વગ વસીયો પણ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. વળી તેને સહાય કરી શકે એવો કોઇ અધિકારી પણ ન હતો કારણ કે અંગ્રેજો તેનાથી જોડલા દુર રહેવા ઇચ્છતા તેટલોજ તે પણ તેમનાથી દુરને દુર રહેતો. તેથીજ તેનાં કીર્તિ અને વખાણ પોતાના કુટુંબમાં અને મિત્ર-મંડળમાં ગવાતાં, જ્યાંથી તે દુર જઇ શક્યાં નહિ તે સ્વાભાવિક હતું.

છતાં આ પ્રમથનાથ એક વખત ત્રણેક વર્ષ ઈંગ્લાંડમાં રહ્યો હતો. ત્યાંના એ રહેવાસ દરમ્યાન તેને ત્યાં જે માયા ભરી આગતાસ્વાગતા મળી હતી તેથી તેના વિચારમાં એવું પરિવર્તન થઇ ગયું કે તે પોતાની માતૃભૂમિની શોકબનક અને નામોશી ભરી (માનભંગ) સ્થિતિ તદ્દન વિસરી જાય, અને જ્યારે તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે વિદ્યાયતી પોશાકમાં સજ્જ થઇને આવ્યો. આથી પ્રથમ તો તેના ભાઇ ભગિનીઓને ઘણું દુઃખ થયું, પણ થોડાજ દિવસમાં તેઓ એમ માનવા લાગ્યાં કે વિદ્યાયતી પોશાક તેને બહુ સારો શોભે છે અને ધીમે ધીમે તેઓ તેની સાથે તેના આ અભિમાન અને પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ લેતાં થઇ ગયાં.

ઈંગ્લાંડથી પાછા ફરતાં પ્રમથનાથે ‘સમાનતાની ભાવના’થી અંગ્રેજો સાથે કેવી રીતે પરિચયમાં આવી શકાય છે તે જગતને બતાવી આપવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે એવું માનતો કે “આપણા જે દેશ બંધુઓ એમ ધારે છે કે અંગ્રેજો આગળ શીર ઝુકાવ્યા વિના તેમના પરિચયમાં આવી શકતું મુશ્કેલ છે, તેઓ માત્ર પોતાની આત્મમાનની ઉણપને દર્શાવે છે, અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.”

ઈંગ્લાંડથી તે ઘણા નામાંકિત અંગ્રેજ સહગૃહસ્થો કનેથી પરિચય પત્રો (Letters of Introduction) લાવ્યો હતો, અને તેની સહાયથી

એંગ્લો-ઈંડીઅન સમાજમાં તે પોતાની ઓળખાણ કરાવી શક્યો. પ્રમથનાથ અને તેની પત્ની વખતોવખત અંગ્રેજ સમાજમાં, ચાપાર્ટી, બોજન-પાર્ટી અને રમતગમતના જલસા પ્રસંગે મહેમાનગીરીનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યાં. આવું સદ્ભાગ્ય (I) પ્રાપ્ત થતાં તેના શરીરની રંગેરંગમાં એક પ્રકારની ઝલ્મઝલ્મ ભરી લાગણી પેદા થવા લાગી

લગભગ એજ સમયે એક નવી રેલ્વે લાઇન ખુલ્લી મુકાવાની હતી; અને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર તરફથી તે લાઇન પર પહેલી મંગલાચરણની સહેલ કરવા માટે અધિકારીઓના કૃપાપાત્ર એવા શહેરના ધણુ મૃદુરસ્યોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રમથનાથને પણ એ આમંત્રણ મળ્યું હતું. ઉપરોક્ત મંગલાચરણની મુસાફરીથી પાછા ફરતાં પોલીમના એક યુરોપીયન સર્જન્ટે કેટલાક હિંદી સદગ્રહરસ્યોને ધણી ઉદ્વેગાઇ ભરી રીતે એક ડબ્બામાંથી ઉતારી પાડ્યા. અંગ્રેજ પોશાકમાં સજ્જ થયેલ પ્રમથનાથ પણ તેજ ડબ્બામાં બેઠો હતો. એટલે તે પણ ખીખા હિંદી ગ્રહરસ્યો સાથે ડબ્બામાંથી ઉતરી જતો હતો. એટલામાં પેલા સારજન્ટે કહ્યું કે “ સાહેબ તમારે ઉતરી જવાની જરૂર નથી. તમે બેસી રહો. ”

પ્રથમ તો પોતાને આ ખાસ માન મળેલું જોઇને પ્રમથનાથ કુલાયો. તથાપિ જ્યારે ગાડી ચાલતી થઇ ત્યારે હમણાં જ ખેડાયલાં હરિયાલી વિનાનાં પશ્ચિમ બાજુનાં ખેતરો ઉપર પડતાં આથમતા સૂર્યનાં ઝાંખાં કિરણો જાણે આખા દેશ ઉપર સ્થરમના શેરડા નાંખી રહ્યાં હોય એમ તેને દેખાયું. પોતાના એકાંત ખંડની બારી આગળ બેસીને ડાડીયું કરતાં બહાર દેખાતાં વૃક્ષોયા છુપાયેલી પોતાની મતૃબૂમિનાં ઉદ્વેગીન નયનો જાણે તેની દષ્ટિએ પડ્યાં હોય એમ તેને લાગ્યું. પ્રમથનાથ ત્યાંજ બેઠો બેઠો વિચારમાં તલલીન થયો. તેની આંખોમાંથી ઉજ્જુ અશ્રુપ્રવાહ કપોલ પર વહેવા લાગ્યો અને તેનું હૃદય આવેશભરી લાગણીથી ધગ-ધગી રહ્યું

આ સમયે તેને એક લોક કથાની સ્મૃતિ થઇ આવી. “ એક વસ્તા પર થઇને એક રથયાત્રા જતી હતી, દેવમૂર્તિના રથને એક ગધેડો બેસ્યો

હતો. રસ્તા ઉપર ઉભેલા બ્રહ્માણુ પ્રેક્ષકો તે મૂર્તિને ભક્તિથી નમન કરતા હતાં અને જમીન પર લાંબા પડીને પગે લાગતા હતા. આ જોઈ પેલો મૂર્ખ ગધેડો એમજ માનવા લાગ્યો કે આ બધા લોકો મનેજ પગે લાગે છે. ” પ્રમથનાથ મનમાંજ બોલ્યો કે “ હવે મારામાં ને આ ગધેડામાં જે ફેર છે તે હું આજે સમજ્યો છું તે એ કે મને જે માન મળ્યું છે ને ખરેખર મને પોતાને આપવામાં આવેલું નથી, પણ આ મારા શરીર ઉપરના બારણ વલાયતી પોશાકનેજ અપાયલું છે. ”

ધેર આવીને પ્રમથનાથે ઘરનાં સર્વ આજકોને બોલાવી એકઠાં કર્યાં અને એક મોટી હોળી સજગાવી તેમાં પોતાનાં સર્વ વિદેશી-વિલાયતી કપડાંની એક પછી એક આહૂતિ આપી દીધી. છોકરાંઓ આનંદભરે હોળી ફરતે તેનાચવા લાગ્યાં અને જેમ જેમ હોળીની જ્વાળા ઉંચે જતી હતી તેમ તેમ આજકોનો હર્ષ વધતો જતો હતો.

ત્યાર પછી પ્રમથનાથે અંગ્રેજોનાં કુટુંબોમાં અને કણબોમાં ચાપાણી અને નારતો લેવાની રીતને તિલાંજલી આપી દીધી, અને પૂર્વની પેઠે પોતાનાં કુટુંબી જતોના સમુદાયમાંજ રહેવા લાગ્યો. પણ પેલા યુરોપીયન સારજન્ટની પુષ્પાંજલિથી વિભૂષિત થએલા તેના મિત્રો તો હમેશની માફક એક પછી બીજા અંગ્રેજોને ખાસજે જઈ પાઘડીના બારથી લગી પડતાં પોતાનાં શીરો ઝુકાવતાજ રહ્યા.

+ + + + ÷

વીધિ બળે નવેન્દુશેખરનાં લગ્ન પ્રમથનાથની બીજી બહેન અરણ્યા લેખા સાથે થયાં હતાં. પ્રમથનાથની સર્વ બહેનો સારી રીતે કેળવાયતી અને સ્વરૂપવતી હતી. નવેન્દુ અંતઃકરણપૂર્વક માનતો કે આ લગ્ન સંબંધી તે ખરેખર ભાગ્યશાળી થયો છે, છતાં તે ઘથુર પક્ષના કુટુંબીજનો ઉપર એવી છાપ બેસાડવા પ્રયત્ન કરવાનું ચુક્યો નહતો કે તેમને પણ એક અગ્રામ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે.

પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાને કેટલાક યુરોપીઓ તરફથી મળેલ કાગળો તે પોતાની સાળીઓને જાણે અનાયસેજ બતાવતો હોય એવી

યુક્તિથી વારંવાર બતાવતો હતો. અને જ્યારે તે યુવતીઓના ગુલાબી અધરોષ વચ્ચેથી માર્મીક હાસ્ય નીકળતું અને લાલ મખમલાની મ્યાન-માંથી ચકચકિત ખંજરની તીક્ષ્ણ અણી ડોડીયાં કરતી સારે આ બાળ્ય-હીન પુરૂષ પોતાની મૂર્ખાઈ પામી જતો અને પશ્ચાત્તાપ કરતો.

આ સર્વ બહેનોમાં સૌથી મોટી બહેન લાવાણ્યલેખા બીજી બહેનો કરતાં સૌન્દર્ય અને ચાતુર્યમાં ઘણી સરસાઈ ભોગવતી હતી. તેણે એક મંગળ દિવસ જ્યેષ્ઠને નવેન્દુના શયનખંડના એક ગોખમાં બે વિલાયતી ચામડાના બુટ (જોડા) ની જોડી મૂકી, અને તેમના ઉપર હિંગલોક-સિંદુરનું લાલ લેપન કર્યું, તેમને ચંદન પુષ્પ ધૂપ ગંધાદિ ચડાવ્યાં અને તેની બેઠે બાળુએ મીઠુઅત્તીઓ સળગાવી મૂકી રાખી. આવી રીતે તેણે એક ખરેખરી પૂજાવિધિ પ્રમાણે આ ખાસડાં-દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. જ્યારે નવેન્દુ ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેની બે સાળીઓ તેના બેઠે પડ્યે આવી ઉભી, અને આડંબરચુકત ગાંભીર્યથી કહ્યું કે “ આપના આ ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કરો અને તેમના આશીર્વાદથી તમારું શ્રેય થાઓ ! ”

કિરણલેખા નામની ત્રીજી બહેને ધણા દીવસોની મહેનત લઈને એક શ્વેત ચાદર ઉપર ‘ જ્ઞાન, સ્મૃતિ, આહિન, ધોમસન ’ ઇત્યાદિ એક સો અંગ્રેજી નામે લાલ રેશમથી ભર્યાં હતાં. આ નામલક્ષી તૈયાર થતાં તેણે તે નવેન્દુ ખામુને ધણાજ સત્કારપૂર્વક અર્પણ કરી.

બાળવયની ચોથી બહેન શશાંકલેખાએ કહ્યું કે “ ત્યારે બાઈ! તમારે મારે હું એક માળા બનાવીશ જે વડે તમે તમારા આ સાહેબ દેવોનો જાપ જપજો ! ”

આ બધા પ્રસંગથી નવેન્દુશેખરના મનમાં શરમ અને ક્રોધની લાગણીઓ ઉછળી આવતી; પણ તે પોતાની સાળીઓનો અને વિશેષતઃ મોટી સાળી લાવાણ્યલેખાનો સહવાસ જતો કરી શકે એમ હતું નહિ. લાવાણ્યલેખાની જીભની મીઠાશ તેની કડવાશ કરતાં વધારે હતી, અને

નવેન્દુ એકી વખતે આ મીઠાશ અને કડવાશનો સ્વાદ લેતો, પક્ષખંડિત પતંગીયું પુષ્પ સાથે ગમે તેટલો આવેશ ભર્યો ગજુગણાટ કરે, પણ તેનાથી તે દુર કેમ કરી થઇ શકે !

પોતાની સાળીઓના સહવાસમાં નવેન્દુ બાબુ એટલો બધો પ્રચુર થઇ ગયો કે તેને આખરે યુરોપીયનોની મહેરબાની માટેની પોતાની તુષ્ણાનો પોતાની સાળીઓ સમક્ષ નકાર ભણવાની ફરજ પડતી. બ્યારે તે ' બડા સાહેબ 'ને સલામ ભરવા જતો ત્યારે તે પોતાની સાળીઓને કહેતો કે " આજે તો સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા જવું છે. " ડારજીલીંગની હવા ખાંધને પાછા ફરતા ' છોટા સાહેબ ' નો સત્કાર કરવા બ્યારે તે રેલ્વે સ્ટેશન પર જતો ત્યારે એવું બહાનું કાઢતો કે " આજે ધણું કરીને મારા નાના કાકા આવવાના છે તેને મલવા જઈ છું. " આમ માનીતા સાહેબો અને રંગીલી સાળીઓની સાંજુસીમાં સપડાયલા આ કમનસીબ પ્રશ્નની સખ્ત કસોટી થતી હતી. આ સાળીઓએ તો છુપી રીતે પણ લીધું હતું કે " આ સાહેબોને જુલાવીએ ત્યારેજ અમે નિરાંતે બેસીશું. "

આ અરસામાં એવી ગપ ફેલાઈ કે ' આવતા ખ્રીસ્તિ નવા વર્ષના દિવસે " આનંદકરમ " ની ટીપમાં નવેન્દુ બાબુનું નામ પણ આવવાનું છે; અને તેઓ ' રાય બહાદુર ' બનીને સ્વર્ગની સીટીના પ્રથમ પગથીયે ચઢશે. "

આ આનંદજનક સમાચાર પોતાની સાળીઓ આગળ વ્યક્ત કરવાની આ ખિચારાની હિંમત ચાલી નહિ. પણ એક રાતે બ્યારે પાન-ખર ઝડતુનો ચંદ્રમા પોતાનાં રૂપેરી કિરણો પૃથ્વીપર રેલાવી રહ્યો હતો ત્યારે નવેન્દુનું હૃદય એટલા બધા હર્ષથી ઉછળી રહ્યું હતું કે ઉપરોક્ત હકીકત તે પોતાના હૃદયમાં વધુ વખત સમાવી શક્યો નહિ અને પોતાની પૂત્રીને એ વાત કહી દીધી.

બીજે દિવસે અણબેખાએ પોતાની મોટી બહેન પાસે જઇને તેને ગદ્ગદ કંઠે ઉપરોક્ત હકીકત કહી, અને પોતાના નસીબ પર રડવા લાગી.

લાવણ્યલેખાએ તેને કહ્યું—“ ‘ રાયબહાદુર ’ થતાં નવેન્દુને કંઈ પૂછકું થોડું જ ઉગવાનું છે ? તું આમ ખિન્ન શા માટે થાય છે ? ”

અરુણલેખાએ ઉત્તર દીધો—“ નહિ ! નહિ ! બહાલી બહેન. હું કંઈ પણ થાઉં પણ મારે ‘ રાયબહાદુર ’ થવું નથી. ” “ રાયબહાદુર ’ ના ઇલકાબ પ્રતિ અરુણલેખાની અપ્રીતિ હોવાનું કારણ એ હતું કે તેમના પરિચયના એક બુનનાથ બાપુ કે જે રાયબહાદુર થયેલા હતા તેની પરિસ્થિતિ તેણે નીરખી હતી અને તેથી તેનો એ ઇલકાબ પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતે અતિશય નિરસ્કાર હતો.

લાવણ્યલેખાએ પોતાની બહેનને સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે “ બહાલી બહેન ! આ વિશે તું કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારે ઘેર ‘ રાયબહાદુર ’ નો ઇલકાબ આવતો અટકાવવા હું યથાવત્ પ્રયત્ન કરીશ. ”

+ + + ÷ +

લાવણ્યલેખાનો પતિ બાપુ નીલરત્ન બક્ષરમાં ચકીલાત કરતો હતો. હમણાં લાવણ્યલેખા પણ ત્યાં ગઇ હતી. જ્યારે પાનખર ઋતુ પુરી થઈ ત્યારે લાવણ્યલેખાએ નવેન્દુને બક્ષર ખાતે પધારવા આમંત્રણ મોકલ્યું અને નવેન્દુ અતિ હર્ષથી બક્ષર જવા ઉપડ્યો.

લાવણ્યલેખાનાં આરોગ્ય અને સૌન્દર્ય પશ્ચિમ પ્રાંતના શિયાળાનો ઋતુના પ્રભાવથી વિશેષ ખીલી નીકળ્યાં હતાં. તેના શીકા કપોલ ઉપર નેજ બરી લાલાશ આવી રહી હતી, અને તેથી તે પાનખર ઋતુના એક ખુશનુમા દિવસે નદી તીરે ઉગેલી અને પુષ્પભારથી લચી પડતી એક પુષ્પલતા જેવી દેખાતી હતી. નવેન્દુના મોહવશ નયનોને તો તે ઉપાના પ્રકાશમાં ઝાકળ બિંદુ ટપકાવતી કુલોથી ભરેલી એક માલતી લતા હેઠળની એમ લાગતું.

નવેન્દુને પોતાના જીવનમાં આવેા આનંદકર પ્રસંગ કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નહતો. પોતાના આરોગ્યની સ્થિતિ અને પોતાની સાળીનો અનંદી સહવાસ એ ઉભયના સંગમથી તે જાણે અંતરિક્ષમાં અધર ઉડતો હોયની એવો મનોગમ અનુભવ લેવા લાગ્યો.

ઉધાનની સામે આવેલી ગંગા સરિતા તેના મનની વિચિત્ર લહરી-
ઓને અનેક ચૈતન્ય આપતી કાષ્ઠ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં જાણે વહી રહી હોય
એમ તેને લાગતું.

નદી કિનારેથી પ્રાતઃકાળની સહેલ કરી જ્યારે તે પાછો ફરતો ત્યારે
શિયાળાના સૂર્યનાં કુણાં કિરણોથી તેના આખા શરીરમાં એવી તે: આનં-
દકર હુંફની લાગણી થઈ રહેતી કે જેની હુંફ સનેહી દંપતિઓજ પોતાના
પરસ્પર આલિંગનમાં અનુભવી શકે.

ઘેર આવતાં તે લાવણ્યલેખાને હરેશાં ભોજનની અવનવી વાનીઓ
અનાવવામાં મગ્ન થયેલી જોતો. ઘણી વખત તે તેને મદદ કરતો પણ તેમાં
વારે વારે પોતાની અનાવડ અને અજ્ઞાનતાનું જ પ્રદર્શન કરાવતો. છતાં
તે કદી પણ અભ્યાસ અને ધ્યાનથી પોતાની ખામીઓ સુધારવા પ્રયત્ન
કરતો નહિ, પણ ઉલટું લાવણ્યલેખાનાં દયાજનક હાસ્ય અને મૃદુ ટપકા
સાંભળવામાં મોજ માણતો.

મઠ્યાન્હે લાવણ્યલેખાના ચઢાવવાથી તેમજ ક્ષુધા પણ ખુબ લાગતી
હોવાથી તેની આગળ પીરસાતા સ્વાદીષ્ટ ભોજન પર તે સારી રીતે હાથ
મારતો. જમ્યા પછી તે પત્તાઆછ રમવા બેસતો. તેમાં પણ તે પોતાની
અનાવડ અતાવી દેતો. તે છેતદપડી કરતો, સામા પક્ષનાં પત્તાં એક
લેતો, પાંધાઓ ઉઠાવતો, અને તકરાર કરતો, છતાં એક પણ ખાછ
જતતો નહિ; અને વળી પોતાની હાર કપ્પુલ કરતો નહિ. તેની આ ટેવને
લીધે તેની રોજ નિંદા થતી, પણ તે કોઈ રીતે પોતાની ટેવમાં સુધારણા
કરી શક્યો નહિ.

છતાં એક ખાખત એવી હતી કે જેમાં તેણે સંપૂર્ણ સુધારો કયો હતો..
હમણાં તે પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય સાહેજ લોકની મહેરબાની મેળવવાનું
છે એ વાત બુદ્ધી ગયો હતો. તેને હવે કંઈક સમજવા લાગ્યું કે
પોતાના સર્ગા સંબંધીઓનાં વહાલ અને આદર જીતી લેવામાં જ ખર્ચ
સુખ અને કીર્તિ છે.

+ + + + +

વળી નવેન્દુને હવે નવાજ વાતાવરણમાં ઉડવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

નીલરત્ન આખુ ધારાશાસ્ત્રી મંડળમાં એક આગેવાન વકીલ હતો, છતાં તે યુરોપીયન અધિકારીઓને માન આપવાની ના પાડતો તેથી ધણુઓ તેને દંપકો આપતા હતા. આવા દોષ ગ્રહાયેલોઓને તે સચોટ ઉત્તર દેતો કે “ જો તેઓ મારા સત્કારનો પ્રતિ સત્કાર કરવા જોડેલો વિવેક નહિ બતાવે તો મારો કરેલો સત્કાર એ એક નહિ પુરાય એવી ખોટજ લેખાય. અરણ્યની રેણુકા બહે ગમે તેટલી સ્વેત અને ચક્રચક્રિત હોય તેથી શું ? મારે તો મારું વાવેતર ધૃણક્રુપ કાળી જમીનમાંજ કરવું જરૂરનું છે કે બ્યાંથી મને પુરનો બદલો મલી શકે. ”

નવેન્દુ આખુ પણ ઉપરોક્ત વિચાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. તથાપિ એમ કરતાં તેણે પોતાના ઝળકતા ભવિષ્યનો પુરો ખ્યાલ કર્યો નહતો, કારણ કે તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાએ ધણી સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલા ક્ષેત્રમાં ખુશામતનાં બીજ વાવ્યાં હતાં, અને નવેન્દુએ જાતે યુરોપીયનો માટે મોજ-શોખના એક ફેશનેબલ સાધન તરીકે પોતાના શહેરમાં મોટા ખર્ચે એક શોભીતું રેસકોર્સ (સરતનુ મેદાન) તૈયાર કરાવી ઉપરોક્ત બીજને પુરતું પાણી પાડીને “ ખુશામતના વૃક્ષ ”ને ઉછેરી મોટું કર્યું હતું. એ વૃક્ષ ઉપર હવે ‘ રાયબહાદુર ’નાં ધ્વજ આવવાની મોસમ આવી રહી હતી.

આ સમયે હિંદી મહાસભા (કોંગ્રેસ)ના અધિવેશનના દિવસો નજીકમાં આવતા હતા. નીલરત્ન આખુ એક મહા સભાવાદી હોઇને તેને મહાસભા સમીતિ તરફથી એક ફંડ એકત્ર કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

એક દિવસે નવેન્દુ લાવણ્યલેખા સાથે પતાંગાળ રમવામાં મશગુલ હતો તે વખતે નીલરત્ન આખુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના હાથમાંની ફંડની પહોંચની ચોપડી નવેન્દુની સામે ધરી કહ્યું કે “ કૃપા કરી આમાં પૈસા ભરશો ? ”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ નવેન્દુ પોતાની જુની ટેવ પ્રમાણે ગભરાયેલો દેખાયો. લાવણ્યલેખાએ ચિંતામ્રસ્ત હોવાનો દેખાવ કરી કહ્યું કે

“ અરે ! એ ફાંડમાં તમે કંઈ ભરશો નહિ. નહીં તો પેલા તમારા સરતના મેદાનનું સત્યાનાશ વળી જશે. ” આ માર્ગીક વચન સાંભળી નવેન્દુશંખર ખળભળી ઉઠ્યો ને બોલ્યો કે “ શું તમે એમન ધારો છો કે મને હમેશાં તેનીજ ચિંતા રહે છે ? ”

નીલરતને ખાત્રી આપતાં કહ્યું કે “ અમે તમારું નામ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ કરશું નહિ । ”

“ તો પણુ તે સહીસલામત નથી. આવી વાતો એકથી બીજે મોઢે ઝટ ફેલાય છે. ” લાવણ્યલેખાએ ગંભીર અને ચિંતાતુર દેખાવ કરી કહ્યું.

“ મારું નામ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થતાં મને કંઈ કલંક લાગવાનું નથી. ” નવેન્દુએ અવેશથી જવાબ આપ્યો, અને તરતજ નીલરતના હાથ-માંથી ફાંડની ચોપડી ખેંચી લઈને તેમાં રૂપીઆ એક હજાર લખી આપી સહી કરી દીધી. અંતરમાં તો તે ઇચ્છતો હતો કે વર્તમાનપત્રોમાં પોતાનું નામ ન આવે તો સારું. લાવણ્યલેખાએ પોતાના હાથે કપાળપર અક્ષા-ળાને ઉચ્છાસથી બોલી ઉઠી “ અરે ! તમે આ શું કર્યું ? ”

નવેન્દુએ અભિમાનથી ઉત્તર દીધો- “ કંઈજ ખોટું થયું નથી. ”

“ પણુ-પણુ-પેલા સીયાલદાહ રેશનના ગાર્ડ સાહેબ, બહાઇટવે કંપ-નીના શૉપ-અસીસ્ટન્ટ સાહેબ, હાર્ટ બ્રધર્સનો થોડાવાળો સાહેબ, આ બધા મૂઢરથો તમારી સાથે ગુસ્સે ભરાશે, અને તમારા પૂજનના જમણવા-રમાં ‘શંખેન’ પીવાને નહિ આવશે. જુઓ, જ્યારે તેઓ તમને મળશે ત્યારે શું તેઓ તમારે શીરે ટપલા નહિ મારે ? ” લાવણ્યલેખાએ ધીમે ધીમે શબ્દ પ્રહાર કર્યો.

“ પણુ તેથી મારા હૃદયને કંઈ આઘાત થાય તેમ નથી. ” આમ કહી નવેન્દુ ત્યાંથી ઉઠી બહાર ચાલી ગયો.

x

x

x

કેટલાક દિવસ વીતી ગયા આઠ એક સવારે નવેન્દુ આ પીતાં પીતાં એક વર્તમાનપત્ર પર નજર નાખી રહ્યો હતો, એકાએક તેની નજર

‘એક્સ’ની સહીવાળા એક પત્ર પર પડી. આ પત્રના લેખકે નવેન્દુનો કોંગ્રેસ-પ્રકારમાં ભરેલી તેની નાદર રકમની ભેટ માટે ઉપકાર માન્યો હતો. અને વિશેષમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે “નવેન્દુ જેવા પુરુષને પોતાના સંઘમાં લેવાથી કોંગ્રેસે પોતાના બળમાં આદરપાત્ર વૃદ્ધિ કરી છે.”

અક્સોસ ! પુર્ણેન્દુશેખર ! શુ કોંગ્રેસના બળની વૃદ્ધિ કરવા માટેજ તેં આ પુત્રને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો ?

પણ બાબ્બીનતાનાં કાળાં વાદળાંમાંયે વીજળીના રૂપેરી ચમકાર ફેખાય છે.

એક બાબુએ ‘એંગ્લો-ઈન્ડિયન’ સમાજ, અને બીજી બાબુએ કોંગ્રેસવાદી પક્ષ, ઉભય પોતાને પોતપોતાના પક્ષમાં લેવા માટે આતુર થઈ રહ્યા છે એમ નવેન્દુને લાગવાથી તેને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાયું કે તે પોતે છેક શુન્યવત્ પામર પ્રાણી તો નથીજ.

આ કલ્પનાથી તે હર્ષીત થયો, અને લાવણ્યલેખા પાસે જઈને ઉપ-રોક્ત પત્ર બતાવ્યો. જાણે તે પત્ર વિષે તે કશું જાણતીજ નહોત્ય એવો ઢોંગ કરીને લાવણ્યલેખા સાક્ષ્યે બોલી ઉઠી કે “અરે ! આ શુ ? ! અધું બહાર પડી ગયું ! તમારા પર આ કાણે વેર વાળ્યું ? અરે એવો ફૂર લાતકી કાણુ હશે ? !”

“લાવણ્ય બહેન ! હવે એને ગાળો નહિ દો. એ જે જુહોય તે, પણ તેને હું ક્ષમા કરું છું, એટલુંજ નહી પણ હું તેનું બહું ઇચ્છું છું.”

એ એક દિવસ પછી ટપાલ મારફતે નવેન્દુને કોંગ્રેસ વિરોધી એક એંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપું મળ્યું, જેમાં ‘એક જાણકાર’ની સહીથી એક પત્ર પ્રકટ થયો હતો. તેમાં નવેન્દુ બાબુને લગતી ઉપરોક્ત હકીકતને ખોટી જાણી હતી અને એકે આગળ ચાલતાં લખ્યું હતું કે “જેઓ બાબુ નવેન્દુ-શેખરના અત્યંત પરિચયમાં આવેલા છે તે એક ક્ષણભર પણ આ નાલેશી ભરી બીના સત્ય માની શકે એમ નથી. જો ચિંતાની ચામડી ઉપરના ચઢા-પટા બદલાય તોજ નવેન્દુ બાબુ કોંગ્રેસવાદી બને અર્થાત્ એ ઉભય અશક્ય

છે. તે કોઇ સરકારી નોકરી માટે નિરાશ થયેલ ઉમેદવાર નથી, કે નથી તે કોઇ ક્ષીફેલેસ (ધંધાવગરનો) બારીસ્ટર. પણ તે ખરેખરો લાયક આખરૂદાર ગૃહસ્થ છે. કેટલાક હીંદીઓ ઈંગ્લાંડમાં થોડાક દિવસ રહી આવીને આપણા વિલાયતી પોશાક અને રીતમાતની વાંદરીયા નકલ કરીને એંગ્લો ઇન્ડિયન સોસાયટીમાં યુસવાનો નફદાઈ ભર્યો પ્રયાસ કરે છે, અને તેમાં નિરાશ થતાં પાછળથી ખસી જાય છે તેવા ગૃહસ્થ જેવો નવેન્દુ બાપુ નથી, એટલે તેને કોંગ્રેસપક્ષમાં જવાને કોઈ પણ જાતનું ખાસ કારણ નથી.” વિગેરે વિગેરે.

વાહ ! પુણેન્દુ શેખર ! તમારા મૃત્યુ પહેલાં તમે યુરોપીયનોમાં તમારું આદરમાન કેવું મજબુત સ્થાપિત કરી ગયા છો ?

આ પત્ર નિયમ પ્રમાણે લાવણ્યલેખાના હાથમાં પહોંચી ગયો, કારણ કે તેથી તે પણ જાણી શકે કે તે કોઇ હલકટ તિરસ્કાર પાત્ર વ્યક્તિ નથી પણ એક સાચો આખરૂદાર ગૃહસ્થ છે ! !

આડંબર યુક્ત આશ્ચર્યથી લાવણ્યલેખાએ કહ્યું કે “ આ તમારા કયા મિત્રે લખ્યું છે ? અરે ! પેલો ડીકીટ કસેક્ટર તો ન હોય ? અથવા પેલો આમડાનો વપારી કે કિલ્લામાંનો ડૂમ-મેનર પણ કેમ ન હોય ! ”

“ હું ધારું છું કે તમારે આ પત્રની અસત્યતા પ્રકટ કરવા વર્તમાન પત્રમાં લખવું જોઈએ. ” નીલરત્ન બાપુ વચમાંજ બોલ્યા.

“ શું જરૂરનું છે ? મારી વિરુદ્ધ કાંવે તેમ નજીવી બાબતો પ્રકટ કરે તે દરેકને શું મારે ખોટી સિદ્ધ કરવા બેસવું ? હું કંઈ એવો નવરો નથી ! ” નવેન્દુએ પ્રોત્ક્રાંતિથી ઉત્તર દીધા.

નવેન્દુનો આ ઉત્તર સાંભળી લાવણ્યલેખાએ તો ખડખડાટ હાસ્યથી એરડાને ગળવી મૂક્યો. આ જોઈ નવેન્દુને કંઈક અસમ્મ થયું અને તેણે પૂછ્યું - “ કાં, આ શું ? ”

લાવણ્યલેખા તો હસતીજ રહી. તે પોતાનું હાસ્ય ખાળી શકી નહિ. અને તેની નાજુક દેહલતા હાસ્ય સાથે આમ તેમ ડોલી રહી.

આ હાસ્યની રેસે તો નવેન્દુના દીક્ષને પુરેપુરું ખળમળાવી નાખ્યું. તે કરુણ સ્વરે બોલ્યો કે “ શું ત્યારે તમે એમ માનો છો કે આ અસત્ય સિદ્ધ કરવાને હું ડરું છું ? ”

“ નહિ, બાપુ ! નહિ, હું તો એમ ધારતી હતી કે હજી તમે મોટી મોટી આશા દેનારા તમારા પેલા શરતના અખાડાનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નમાં અટક્યા નથી. ‘ જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી આશા છે ’ એ મૂત્ર તમે છેક જૂલી ગયા નથી. ” લાવણ્યલેખાએ વ્યંગ ઉત્તર દીધો.

“ ત્યારે તમે એવું ધારો છો કે મને અખાડાનીજ ચિંતા છે ! ઠીક, ઠીક, ત્યારે હું હમણાજ તમારી ખાત્રી કરી આપું છું. ” આમ નિરૂપણે જવાબ આપી નવેન્દુ તરતજ પેલા ‘ જાણુકાર ’ના પત્રની અસત્યતા સિદ્ધ કરનારો પત્ર લખવા મંડ્યો.

એ પત્ર લખાઈ રહ્યો એટલે નીલરતન બાપુ તથા લાવણ્યલેખા તે આદિથી અંત સુધી વાંચી ગયાં.

“ હજી આ ઉત્તર જોઈએ તેવો સમય નથી. આપણે તેનો જરા સચોટ તળીયા ઝાટક જવાબ દેવો જોઈએ, કેમ ખડેને ! ” એમ કહી એ દંપતિએ નવેન્દુના લખાણમાં ઘટતો ફેરફાર ક્યો. એ પત્રની સુધરેલી આવૃત્તિ આ પ્રમાણે હતી :— “ રશીયનો કે સરહદના પડાણો કરતાં તુમખી એંગ્લો-ઇન્ડીયનો હોદી સરકારના ખરાબમાં ખરાબ દુશ્મનો છે. તેઓજ સરકાર અને રૈયત વચ્ચેની એકતામાં ખલલ કરનાર અનિવાર્ય અંતરાય રૂપ છે. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એકસંખી કરાવનારો રાજમર્ગ કોંગ્રેસે ખુલ્લો મૂક્યો છે. પણ તે આખા માર્ગ ઉપર એંગ્લો-ઇન્ડીયન વર્તમાન પત્રોએ ઘેરના કાંટા વેરી મૂક્યા છે વિગેરે. ”

નવેન્દુ બાપુના અંતઃકરણમાં બધ તો હતો જ કે આ પત્ર શું શું તોણન જમવી મુકશે, પણ બહારથી એ પત્રની ઉત્તમ લેખનશૈલીથી તે બહુ ખુશ થતો દેખાયો; અને તે મનથી એમ માનવા લાગ્યો કે તે લખાણ પોતાનું જ છે. એ પત્ર રીતસર છાપામાં પ્રગટ થયો, અને

કેટલાયે દિવસો સુધી જીદાં જીદાં છાપાંઓમાં તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉત્તરો, પ્રત્યુત્તરો પ્રકટ થતાં રહ્યાં. પરિણામે નવેન્દુશેખર કાંગ્રેસપક્ષમાં જોડાયો છે અને તેના પૂંડમાં તેણે એક મોટી રકમ ભરી છે એ જાહેરાત આખા વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહી.

નવેન્દુ આજુ હવે છેલ્લે પાઠલે આવી બેઠો. તે જાણે એક ઉદ્ધામ-પક્ષનો દેશભક્ત હોય એવી રીતે દેશભક્તિની વાતો કરવા લાગ્યો. આ જોઈ મસ્તીખોર લાવણ્યલેખા પોતાના મનમાં જ હસતી. અને કહેતી કે “ધીરા, આપુ ! ધીરા, હજી તમારે કસોટીમાંથી પસાર થવાનું છે.”

x

x

x

એક સહવારે નવેન્દુ સ્નાનખંડમાં પોતાના શરીર ઉપર તેલ મર્દન કરી રહ્યો હતો અને સ્નાનની તૈયારી કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એક નોકરે તેની પાસે આવીને તેને એક ‘વીઝીટ કાર્ડ’ આપ્યું; એના ઉપર ત્યાંના કીસ્કીકટ મેજસ્ટ્રેટનું નામ હતું. એ વાંચી નવેન્દુ મહા વિચારમાં ગુચવાયો. હવે કરવું શું ? તે આ તેલીઆ રાજા જેવી સ્થિતિમાં મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ થોડો જ જઇ શકે ? તેણે ઝટ ઝટ સ્નાન કરી લીધું, જેમ તેમ કપડાં પહેરી લીધાં, અને બહારના ખંડમાં ગયો; પણ ત્યાં કોઇ દેખાયું નહિ. પેલા નોકરે ખચ્ખર આપી કે “તમારી રાહ જોઇ જોઇને સાહેબ હમણાં જ ચાલી ગયા.”

વસ્તુતઃ ત્યાં કોઇ સાહેબ આવેલ નહેતો, પણ આ બધું બનાવટી નાટક લાવણ્યલેખાના ફલકુપ બેજામાંથી નીપજ્યું હતું; અને તે તેણે એવી રીતે બજવ્યું કે નવેન્દુ લાવણ્યની એ મસ્તી જરા પણ કળી શક્યો નહિ. તેનું દિલ અતિ દુઃખિત થયું અને તે આખો દિવસ ઉલુકની પેઠે ઉદાસ ચિત્તે ઘરમાં બેસી રહ્યો.

પોતાના અંતરના આનંદને છુપાવીને લાવણ્યલેખાએ ચિંતાતુર દષ્ટિથી નવેન્દુને પુછ્યું કે “ તમને આજે શું થયું છે ? પ્રકૃતિ ઠીક નથી કે શું ? ”

નવેન્દુ મહા પ્રયત્ન દરમ્યાં અને ઉત્તર દીધો કે “તમારા જેવી આરોગ્ય દેવીના રાજ્યમાં શરીરને કંઈ પણ ઉપાધિ હોયજ નહિ.” પણ તેનું આ હાર્ય તરતજ અદૃશ્ય થયું, અને તેનું મન કોઈ ખીમ્મળ વિચારોમાં સપડાયું. “મેં કોંગ્રેસફાંડમાં નાણાં ભર્યાં, વળી વર્તમાનપત્રોમાં પેલો ગલીય પત્ર પ્રકટ કરાવ્યો, એટલુંજ નહીં પણ જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ મને જાતે મલવા આવ્યા ત્યારે મેં તેને ખોટી ક્યાં અને મુલાકાત લીધા વિના ચાલી જવાની દરજ પાડી. આ બધું જોતાં તેઓ મારે માટે શું શું ધારતા હશે ! અશ્વોસ ! વિચિત્ર વિધાતા હું જેવો નથી તેવો મને લોક સમક્ષ રજુ કરે છે !

ખીજે દિવસે નવેન્દુ પોતાના ઉત્તમ પોપાકમાં સજ્જ થયો. ધડીઆળ અને છેડો લટકાવ્યાં, અને માથે મોટી સુશોભિત પાઘડી મૂકી બહાર જવા નીકળ્યો.

“ક્યાં પધાર્યા ?” લાવાણ્યલેખાએ પૂછ્યા કરી. નવેન્દુએ ઉત્તર દીધો કે “એક જરૂરી કામે જરા બહાર જાઉં છું.” લાવાણ્યલેખા શાંત રહી,

ત્યાંથી નીકળી નવેન્દુ મેજસ્ટ્રેટના અંગણના દરવાજા આગળ આવી ઉભો અને પોતાનો વીઝીટ કાર્ડ દરવાજા પરના સિપાઈને આપ્યો.

“સાહેબ તમને હમણાં મળી શકે એમ નથી.” સિપાઈએ એપરવાહ રીતે જવાબ આપ્યો. નવેન્દુએ તરતજ પોતાના ખીસામાંથી એ કલહાર કાઢ્યા એટલે સિપાઈએ સલામ કરી ક્યું કે “સાહેબ ! અમે પાંચ જણા છીએ.” નવેન્દુએ રૂખીઆ દશની નોટ કાઢી સિપાઈના હાથમાં મૂકી.

આખરે દશની નોટે કામ અજળ્યું. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ તરફથી નવેન્દુને અંદર દાખલ થવાની આજ્ઞા મળી, અને તે અંગણમાં દાખલ થયો.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ કંઈ લખતા હતા. નવેન્દુએ તેને સલામ કરી. મેજસ્ટ્રેટ અંગણીની ઇશારત કરી પાસેની એક ખુરશી પર બેસવા ફરમાવ્યું; અને પોતાની દષ્ટિ લખાતા કાગળ ઉપરજ રાખીને પુછ્યું કે “બાબુજી ! બોલો, શા કામે આવ્યા છો ?”

આંગળીઓ વડે ધડીઆળનો છેડો અમળાવતાં અમળાવતાં ધનતે અવાજે નવેન્દુએ ઉત્તર દીધો “ સાહેબ ગઇ કાલે આપ સાહેબ મોટી મહેરબાની કરી મારે ઘેર પધાર્યા હતા પણ...”

સાહેબે ભવાં ચઢાવ્યાં અને બાડી નજરે નવેન્દુ તરફ જોઇ કહ્યું કે “હું તમારે ઘેર આવ્યો હતો ? બાપુજી ! તમે આ શું વગર અથનું બોલો છો ?”

“સાહેબ, મારી ચાહું છું. કાંઈ ગોઠાગો થયો લાગે છે.” નવેન્દુ ગભરાઈ ગયો, લથડીયાં ખાવા લાગ્યો, તેના આખા શરીરે પ્રસ્વેદ ઝૂટી નીકળ્યો, અને જેમ તેમ કરીને તે બહાર નીકળી આવ્યો.

રમ્તે ચાલતાં નવેન્દુએ અનુમાન કર્યું કે ગઇ કાલે સાહેબનું અપમાન થવાથી આજે તેણે જાણી જોઈને પોતાના આવ્યાની વાતનો ખનકાર કર્યો છે.

ઘેર આવી લાવણ્યલેખાને કહ્યું કે તે ખજારમાં ગુલાબના ફેવા મારે ગયો હતો. હજી તો તે આ વાત કરે છે એટલામાં તો મેજસ્ટ્રેટ સાહેબના અધીએક રૂઝન ચપરાસીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરી આશાબરી નજરે ઉભા રહ્યા.

“તમે કાંગ્રેસ ફંડમાં પૈસા ભર્યા તેથી આ સરકારી સિપાઈઓ તમને પકડવા આવ્યા છે કે શું ?” લાવણ્યલેખાએ હસતાં હસતાં કાનમાં કહ્યું.

“બક્ષીસ, બાપુસા’બ ! બક્ષીસ.” સિપાઈઓએ મોટે સાહે પોતાના આગમનનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું.

આ બૂમ સાંભળી નીકરત નાખી અંદરના ખંડમાંથી બહાર આવ્યો અને ઉરકેરાઈને કહ્યું કે “બક્ષીસ ? શાની ?”

સિપાઈઓએ ઉત્તર દીધો:—“બાપુ સાહેબ આજે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા આવ્યા હતા અને તેથી અમે બક્ષીસ લેવા આવ્યા છીએ.”

“અરે ! મેજસ્ટ્રેટ આજ કાલ ગુલાબજળ વેચવા લાગ્યા છે એ તો મેં આજે જ જાણ્યું ? ” લાવણ્યલેખાએ ટકોર કરી.

નવેન્દુએ ગુલાબજળની ખરીદી અને મેજસ્ટ્રેટની મુલાકાતની વાર્તાનો મેળ બેસાડવા કંઈક અસંબંધ વાક્યો ઉચાર્યા, પણ તે કોઈથી સમજાયાં નહિં.

“તમને બક્ષીસ આપવાનું કાંઈ કારણ નથી માટે ચાલ્યા જાઓ. તમને કંઈ પણ મળશે નહિ. ” નીલરત્નને સિપાઈઓને પધરાવી દીધું.

“ બિચારા ગરીબ માણસો છે ! એને કાંઈક આપવામાં આપણું શું જાય ? ” નવેન્દુએ લાગણીભર્યાં સ્વરથી કહ્યું. અને ખીસામાંથી એક નોટ કાઢી, નીલરત્ન બાપુએ તુર્તજ એ નોટ તેના હાથમાંથી ઝુંઢાવી લઇને ટીકા કરી કે “ ફુનીયામાં એમના કરતાં વધારે ગરીબ બિચારા માણસો ઘણા પડ્યા છે. તમારા વતી હું તે લોકોને આ દ્રવ્યનું દાન કરીશ. ”

કોંધાયમાન મહાદેવના આ પિશાચી દુતોને સંતુષ્ટ નહિ કરવા બદલ નવેન્દુને ઘણું દુઃખ થયું. આંખોના ડોળાઓ ઉંચા ચઢાવી સિપાઈઓ ચાલતા થયા ત્યારે તે તેમના તરફ ઉદાસ નયને જોઈ રહ્યો, અને જાણે તેમને “ મૃદસ્થો ! તમે જાણો છો કે આમાં મારો કશો વાંક નથી, પણ હું લાચાર છું. ” એમ કહેતો હોય એમ લાગ્યું.

+

+

+

મહાસભાનું અધિવેશન આ વર્ષે કલકત્તા ખાતે થવાનું હતું. નીલરત્ન બાપુ પોતાની પત્નિ લાવણ્યલેખા સાથે ત્યાં ઉપડી ગયો. નવેન્દુ પણ તેમની સાથે ગયો.

જેવાં તેઓ કલકત્તે પહોંચ્યાં કે તરત જ નવેન્દુની આસપાસ કાંચિસ-વાદીયો વીંટળાઈ વળ્યા, અને તેના આગમનથી તેમના ઉત્સાહ અને આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમણે તેને હર્ષથી વધાવી લીધો અને તેના વખાણના ગગનભેદી નાદ થઈ રહ્યા. પ્રત્યેક જણ વાતો કરવા લાગ્યા કે “ નવેન્દુ જેવા આગેવાન પુરૂષો કાંચિસના કાર્યમાં ભાગ નહિ લે ત્યાં સુધી દેશોદ્ધારની આશા બ્યર્થ છે. ”

નવેન્દુ પણ આ વિચારને અનુકૂળ થવા લાગ્યો. કેટલીક ભૂલો અને ગેઠાળાની અવ્યવસ્થામાંથી બહાર નીકળી દેશના એક આગેવાન તરીકે લેખાવા લાગ્યો. જ્યારે તે મહાસત્રના મંડપમાં દાખલ થયો ત્યારે દરેક જણ માનપૂર્વક ઉભા થયા અને “ નવેન્દુનો જય—જય ” પોકાર્યો.

આવા “ જય જયકાર ”થી હિંદમાતાની સુખ મુદ્રા શરમીદગીથી લાલચોળ તો થતી નહિ હોય !

થોડા દિવસ પછી માન અકરામની ટીપ બહાર પડી. અને રાયબહાદુરોની નામાવલીમાં નવેન્દુ બાબુનું ‘મોદેશ’ નામ દેખાયું નહિ. તે દિવસે સંધ્યાકાળે લાવણ્યલેખાએ નવેન્દુ બાબુને પોતાને ત્યાં પધારવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું.

નવેન્દુ જ્યારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે લાવણ્યલેખાએ તેને ધણી હબદબા અને વિવેકપૂર્વક એક સુદર શિરપાવ (Robb of Honour) અર્પણ કર્યો. અને તેના વિશાળ બાહ ઉપર પોતાની અશુભીવડે ચંદનનો ચાંદલો કર્યો. બીજી સાળીઓએ પોતપોતાના ગુંથેલા પુષ્પહાર તેના કંઠમાં પહેરાવ્યા.

તેની પંતી અરણ્યલેખા વાદળી રંગની સાડી અને તેજસ્વી ઝવા-હીરાથી વિભુષિત થઇને હાથ અને લગ્ન બર્મા વદને બાબુના ખંડમાં ઉભી રહી હતી. તેની બહેનોએ તેની પાસે દોડી જઈને તેના હાથમાં એક પુષ્પહાર આપ્યો અને બહાર આવીને પોતાની સાથે આ પૂજાવીધિમાં ભાગ લેવા ધણે આગ્રહ કર્યો પણ તેણે માન્યું નહિ. નવેન્દુના કંઠે વિરાજવાની અભિલાષા રાખતો આ શોભિતો પુષ્પહાર મધ્યરાત્રીની શાંત એકાંતતાની ધૈર્યથી વાટ જોઈ રહ્યો.

લાવણ્યલેખા અને બીજી બહેનોએ ઉપરોક્ત વીધિ કર્યા પછી મોટે અવાજે કહ્યું કે “ આજે અમે તમને રાજ-પદથી અભિષેકીએ છીએ. આવું માન તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈકનેજ મળે.”

અરણ્યલેખાએ પોતાના હૃદયસન પર નવેન્દુનો અભિષેક કરવા જ્યોત્સ્નામય મધ્યરાત્રીનું શુભ સુહૃત નિશ્ચિત કર્યું હતું.

આ માનથી અને આ અભિષેકથી નવેન્દુ બાપુને કંઈ પણ આશા-
સન મળ્યું કે કંઈ તે તો તે પોતેજ જાણે. અમને તો આ સંબંધમાં ધણો
સંશય છે. અમને તો એમ લાગે છે કે તે પોતાના આયુષ્યના અંત પહેલાં
“ રાય બહાદુર ” થશેજ, અને તેના અવસાન કાળે ‘ઈર્ષીશ મેન’ અને
‘પાયોનીયર’ જેવાં પત્રો તેના સ્વર્ગગમન માટે શોક દર્શાવતા હૃદયદ્રાવક
લેખો લખી પ્રકટ કરશે

પરંતુ હાલ તો બોલો બાપુ પ્રૂવેન્ડુ શેખરની જય જય જય ! છતિ.

ત્યાગ.

(કવિવર રવિદ્રનાથ ટાગોરની The Renunciation)

એ નામની વાતનો અનુવાદ.)

લગ્ન માસના શુક્લ પક્ષની એ એક રાત્રી હતી. સુકુમાર વસંત ઋતુ આશ્વિનમાસની સુવાસ ચોમેર ફેલાવી રહી હતી. સરોવર તીરે આવેલી લીચી વૃક્ષની ધનધટામાં છુપાએલ બપોયાનું સુમધુરં સંગીત હેમંતકુમાર મુકરજીના શયનખંડ પર્યંત ધ્વનિત થઇ રહ્યું હતું.

આં હેમંતકુમાર ધડીકમાં પોતાની પત્નીના કેશ પોતાની અંગુલિઓમાં નિર્ભાન્ત અમળાવતો, ધડીકમાં તેની ચુડીઓ અને કંઠજો હલાવીને તેમાંથી નીકળતો મોહક રણુકાર સુણતો, તો ધડીકમાં તેના કેશકલાપની પુષ્પવેણી ખેંચી લઇને તે તેના બાહ્ય પ્રદેશ પર લટકાવતો. માનીતી પુષ્પલતાને ધીમે ધીમે આમ તેમ ડોલવતા સંક્યાકાળના સમીર જોવો હેમંતકુમાર પોતાની પ્રિયપત્ની જોડે તેને ઉત્તેજીત કરવાને મિથે ઉપરોક્ત ચેષ્ટા કરી રહ્યો હતો.

પણ કુસુમ તો સ્થીર બેસી રહી; અને તેનાં શાંત નયનો બારી બહારના વિશાળ ભૂમિ પ્રદેશ પર પથરાયેલા ચંદ્રપ્રકાશમાં તલલીન થયાં હતાં. પોતાના પ્રિયતમની આવી બહાલમરી ચેષ્ટાની તેના મનપર કંઈયે અસર થઇ નહીં.

છેવટે હેમંતે કુસુમના બેઠે હાથો પોતાના હાથમાં ઝાલ્યા અને તેમને ધીમેથી હલાવી કહ્યું કે “કુસુમ ! મારી બહાલી કુસુમ ! તને શું થયું છે ? આમ શુન્નવત્ કેમ બની રહી છે ? આમ મારાથી દુર દુર કેમ રહે છે ? આવ. આવ મારી સમીપ. મારા હૃદય સમીપ આવ. જો, જો, રાત્રી કેવી શોભી રહી છે !

કુસુમે પોતાની દૃષ્ટિ હેમંતના મુખચંદ્ર પ્રતિ ફેરવી ધીમેથી ઉત્તર દીધો. “હું એક એવો મંત્ર જાણું છે કે જે તમારાં આ વસંતની રમણીય રાત્રી અને ચંદ્ર ઉભયના એક પળવારમાં ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાંખે !” હેમંત હસ્યો. “જો તું એવો કોઈ મંત્ર જાણતી હોય તો કૃપા કરીને તે બોલીશ નહિ, પણ તારા બીજા કોઈ મંત્રના પ્રભાવે અઠવાડીયામાં એકને બહુલે ત્રણ આર શનીવાર આવતા હોય, અને રાત્રિ બીજે દિવસે પાંચ વાગા સુધી લ’બાવી શકાતી હોય તો તેવો મંત્ર બેલાશક બોલજે.” આમ કહી તેણે કુસુમને પોતાના જીવબાથમાં લીધી. હેમંતના જીવમાંથી મુક્ત થતાં કુસુમ બોલી કે “જે વાત મેં મારા મૃત્યુ સમયે પ્રકટ કરવા વચન આપ્યું હતું તે વાત હું આજેજ પ્રકટ કરી દઉં એવું મને મારા મન સાથે થયાં કરેછે, અને તે માટે જે શિક્ષા મળે તે સહન કરવાને હું સશક્ત છું.”

કુસુમને શીક્ષા કરવાની જરૂર પડે તો તે કેવી શીક્ષા કરશે તે જાણાવવા હેમંત જ્યદેવનો એક સ્લોક બોલવા જતો હતો, એટલામાં તેમના શયનખંડ બહાર કોઇનાં આવેશ ભર્યાં પગલાં આવતાં સંભળાયાં. તે હેમંતના પિતા હરિહર મુકરજીનાં પરિચિત પગલાં હતાં. આ સમયે પિતાના આગમનનું કારણ ન સમજવાથી હેમંત ગભરાટમાં પડ્યો.

ખંડ બહાર ઉભા રહીને હરિહરે ખૂબ પાડી કહ્યું—“હેમંત ! હમણું ને હમણાંજ તારી જીને ધરમાંથી કાઢી મૂક.”

હેમંતે પોતાની પત્ની તરફ દૃષ્ટિ નાંખી. તેના મુખ ઉપર કોઈ પ્રકારનું આશ્ચર્ય જણાયું નહિ. કુસુમે પોતાના હસ્ત કમળથી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું, અને જાણે હમણાંજ તેને જીમિ માર્ગ આપે તો તેમાં પોતે ગર્ક થઇ જાય એમ તેનું હૃદય ધ્રુવ્યું હતું.

પેલા બપૈયાનું મધુર સંગીત હજીએ તે ખંડમાં વસંતના વાયુની લહરી સાથે ધ્વનિત થઈ રહ્યું હતું, પણ તે શ્રવણ કરનારાં હૃદયશુન્ન થયાં હતાં.

અનંત હોય છે કુદરતનાં સૌન્દર્ય અને આનંદ, પણ અહિંસા ! કે તે

સર્વ માનવી સંસારના વ્યવહાર આગળ પળવારમાં ઊંચ બિન્ન જેવાં મર્ષ જાય છે.

૨

“શું આ બધી ધટના સત્ય છે?” ખંડમાં પ્રવેશ કરતાં હેમંતે કુસુમને પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, એ સત્ય છે.” કુસુમે ગદ્ગદ કંઠે ઉત્તર દીધો, “સારે તો મને આજ સુધી કેમ કહ્યું નહિ?”

“મેં ધણીવાર એ વાત આપને વિદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું નિષ્ફળ નીવડી. હું ખરેખર એક કંગાળ દુઃખી સ્ત્રી છું!”

“સારે મને હવે એ વાત પહેલેથી કહે!” કુસુમે ગંભીરતા અને દૃઢતાથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાની કથની હેમંતને અથેતિ કહી સંભળાવી. આ આત્મકથા કહેતાં તેને દૃઢ પગલે તે અગ્નિ પ્રવેશ કરતી હોય એવો દુઃખદ અનુભવ થયો.

કુસુમની વાર્તા સાંભળી લીધા પછી હેમંત ઉઠ્યો અને બહાર ચાલી ગયો.

હેમંત હમેશને માટે પોતાનો સાગ કરીને ચાલી ગયો છે એમ કુસુમને સહજ લાગ્યું. પણ તેથી તેને જરાયે આશ્ચર્ય થયું નહિ. છેલ્લી કેટલીક પળોના અનુભવથી તેનું મન એટલું બધું શુષ્ક અને લાગણી રહીત થઈ ગયું હતું કે ઉપરોક્ત પ્રસંગ તેણે જીવનના એક સામાન્ય પ્રસંગ જેવો જ માની લીધો.

તેને આ સંસાર અને સંસારીઓનો રનેહ એ ઉભય આદિથી અંત થઈતો માત્ર મિથ્યા અને મનોકલ્પિત જણાયાં.

આગલા દિવસોમાં અનુભવેલ પોતાના પ્રિયતમના પ્રેમ ભયા વિલાસની સ્મૃતિ હવે તેના અધરોષ પર એક પાંચ હાસ્યરેખા લાવી શકી નહિ. પણ ઉલટું તે સ્મૃતિ જાણે તેના દૃઢ પર એક તીક્ષ્ણ છુરીની પેઠે ધા કરતી હોય એવી લાગણી થવા લાગી.

“જે પ્રેમ એક સમયે જીવનને જલોજલ બરી દેતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે લાગણીઓને ઉન્માદમાં અને ઉંડાણમાં ઉતારતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે અલ્પ વિયોગ થતાં અપાર દુઃખ અનુભવાવતો હતો, જે પ્રેમ એક સમયે પળવારના મિલનમાં અતિ મધુર લાગતો હતો, જે પ્રેમની મર્યાદા અમાપ લાગતી, જે પ્રેમનું અસ્તિત્વ અનંત દેખાતું, અને જે પ્રેમનો લાગ જન્માંતરમાં પણ કટપી શકતો નહતો, શું તેજ આ પ્રેમ ! આ કુલો, નિર્બીજ, અસહાય પ્રેમ !”

એક ધરીકા ઉપરજ હેમંતે કુસુમને કહ્યું હતું કે “જે, જે, રાત્રી કેવી શોભી રહી છે !” તેજ રાત્રી હજી પુરી નથી થઇ, તેજ અપેયો હજી તેનું મધુર સંગીત ગાઇ રહ્યો હતો. વસંતની તેજ વાયુ લહરીઓ હજી વાઈ રહી હતી; અને તેજ ચંદ્રપ્રકાશ ખંડમાંના પલંગ ઉપર રુપેરી આદર રુપે પથરાઇ રહ્યો હતો. શું આ સર્વ હવે બાબાસ માત્ર હતું ? નહિ, નહિ. કુદરતની લીલા તો તેની તેજ વિકાર રહીત છે, પરંતુ માનવીઓની સંસાર-લીલા કૃત્રિમ છે, અને તેમની પ્રેમ લીલા અહુરૂપી છે.

૩

તે રાતે હેમંતને બીલકુલ નિદ્રા ન આવી. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તે ઉદ્વેગપૂર્ણ વદને પ્યારીશંકર ઘોષણને ઘેર ગયો. પ્યારીશંકરે તેને હાવ-બાવથી બેસાડ્યો અને પૂછ્યું કે “કેમ બેઠા ! શું નવાળુના છે ?”

હેમંતનો પીતો ઉઠી રહ્યો હતો. તેણે કુળતા સ્વરે કહ્યું કે “તમે મારી સાતિને કલંગ લગાડ્યું છે ! અમારા કુટુંબનું સત્તાનાશ કીધું છે. પણ યાદ રાખજે કે તેનો બદલો તમને જરૂર મળશે.” હેમંત વધુ બોલી શક્યો નહિ. તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો.

“અને તમે તો મારી સાતિનું બહુ સારું રક્ષણ કર્યું હતું અરે ! મારો સાતિ બહિષ્કાર થતો પણ તમેજ અટકાવ્યો હતો, અને તમેજ બહાલથી મારો વાંસો ધાખ્યો હતો કેમ ?” પ્યારીશંકરે હસતાં હસતાં મામીકે ઉત્તર દીધો.

હેમંતનો ક્રોધાગ્નિ એટલો તો પ્રજ્વલિત થયો હતો કે હમણાં ને હમણાં જ પ્યારીશંકરને બાળી ભસ્મ કરે એમ તેને થયું; પણ તેનો ક્રોધ તેનું જ કાળજી બાળી રહ્યો હતો; જ્યારે પ્યારીશંકર તો નિરાંતે સુખચેનથી તેની સામે બેઠો હતો.

“શું કાંઈ દિવસ મેં તમારું કાંઈ બગાડ્યું હતું?” હેમંતે ખંડિત સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

પ્યારીશંકરે કહ્યું—“ભાઈ હેમંત ! તને પણ હું એક સવાલ પૂછું ? ત્યારે મારી એકની એક પુત્રીએ તારા બાપનું શું બગાડ્યું હતું ? તે વખતે તો તું ઘણો નાનો હતો અને તેથી તને ખબર નહિ હોય માટે સાંભળ. હવે ઉશ્કેરાઈ નહિ. હું જે વાત કરું છું તેમાં તને સારી રસુજ મળશે.

“જ્યારે મારો જમાઈ નવકાંત બાપુ મારી પુત્રીનાં ઝવાહીરો ચોરી લઈને વિલાયત નાસી ગયો ત્યારે તો તું ઘણો નાનો હતો, પણ જ્યારે પાંચ વર્ષ પછી તે બેરીસ્ટર થઈને વિલાયતથી પાછો આવ્યો ત્યારે ગામમાં જે ધાંધલ મચી રહી હતી તેની તો તને સારી રીતે યાદ હશેજ. અથવા તો તું ત્યારે કદાકતામાં બહુતો હતો એટલે કદાચ નહિ પણ જાણતો હોય.

તારા બાપે જ્ઞાતિનાં પટેલનું ડોળ ધાલીને મને હુકમ કર્યો કે “જે તું તારી પુત્રીને તેને સાસરે મોકલીશ તો તારે તેનો સદાને માટે લાગ કરવો, અને તારા ઘરના ઉંચરે તેને કદી ચઢવા દેવી નહિ.” મેં તારા બાપને પગે પડી આજીજી કરી કહ્યું કે “ભાઈ ! મને આટલી વખત બચાવ; હું મારા જમાઈ પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત અને ગોમૂત્રનું પ્રાશન કરાવું; અને તેને મહેરબાની કરી પાછો જ્ઞાતિમાં લો.” પણ તારા બાપે પોતાની હડ છોડી નહિ. હવે મારાથી મારી એકની એક પુત્રીનો લાગ કેમ થાય ! તેથી હું ગામ અને સગાં વહાલાંને છોડીને કલકત્તે રહેવા ગયો. ત્યાં પણ આ બધા મારી પાછળ આવી. જ્યારે મેં મારા ભત્રિજાના લગ્નની સંધ્યા તૈયારીઓ કરી લીધી હતી ત્યારે તારા બાપે કન્યાના માબાપને ઉશ્કેર્યો, અને તે લોકોએ વિવાહ તોડ્યો. ત્યારેજ મેં સોગન પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે “જે મારી નસોમાં આજીજી પહોંચે એક પણ બુદ્ધ હોય તો હું હરિહર મુકરજીનું

બસબર વેર લઇશ.” હવે તો તને આ બધા કારસ્થાનનું રહસ્ય સમજાયું જ હશે. પણ સધુર, એ આખી વાર્તા હું તને કહી દઉં તો તું બધો રાજ થશે. તે બધી રસીક છે.

જ્યારે તું કક્ષકતામાં રહી કોલેજમાં બહુતો હતો ત્યારે તારા ધરની પાડોશમાં જ એક વિપ્રદાસ ચેટરજી નામનો ગ્રહસ્થ રહેતો હતો. તેના ધરમાં તેના આશ્રય નીચે કુસુમ નામની એક કાયસ્થ ગૃહસ્થની અનાથ પુત્રી રહેતી હતી. એ બાલિકા બધી સ્વરૂપવતી હતી અને તેથી તેનો વૃદ્ધ પાલક પિતા કોલેજના જીવાન વિદ્યાર્થીઓના નયનકટાક્ષથી તેનું રક્ષણ કરવા આતુર રહેતો હતો. તોપણ એક નવજીવાન બાલાને પોતાના વૃદ્ધવાલીની આંખોમાં ધુળ નાંખવાનું બહુ મુશ્કેલ નથી. ધોયેલાં કપડાં સુકવવાને બદલે તે વારંવાર પોતાના ધરની અગાશી ઉપર આવતી, અને હું ભુલતો નહિ હોઉં તો તારા પોતાના અભ્યાસ માટે તારા ધરની અગાસી પણ એક અતુકુંજ સ્થાન બની રહ્યું હતું. તમે એક પોતપોતાની અગાસી ઉપરથી એકબીજાં સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી; પણ પેલી છોકરીના વર્તન ઉપરથી વિપ્રદાસ ડોસાના મનમાં કંઈકે કુશંકા થઇ. કુસુમ પોતાના ધરકામમાં વારંવાર ભુલો કરવા લાગી, અને શંકરની પ્રેમપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતાં પાર્વતીજીના પેટે તેની કુધા અને નિદ્રા પણ ધીમે ધીમે ન્યૂન થવા લાગી. કોઇ કોઇ વખત તો કાંઇ પણ પ્રત્યક્ષ કારણ વિના તે પોતાના વૃદ્ધ વડીલ સમક્ષ રૂદ્ધ પણ કરતી.

આખરે ડોસાને ખબર પડી ગઇ કે તમે એક પોતાપોતાની અગાસી પરથી એક બીજાને વારંવાર મળો છો, અને વળી તું પોતે તો ખરે ખરે અગાસી ઉપર જાણે એકાંત અભ્યાસનો શોખીન હોય તેમ હાથમાં પુસ્તક લઇને આવી બેસતો, અને કોલેજમાં એ બીલકુલ જતો નહિ, એની પણ તેને ખબર થઇ. વિપ્રદાસે મારી પાસે આવી આ બધી વાર્તા કહી અને મારી સલાહ પુછી. મેં તેને કહ્યું કે “કાકા ! તમે બધો વખત થયાં કાશીની યાત્રાએ જવાની ઇચ્છા રાખતા હતા ને? તો હવે યાત્રા કરવા જાઓ, અને એ છોકરી મારા આશ્રયે રહેશે. હું તેની યથાવત સંભાળ લઉં.”

આ સલાહ પ્રમાણે કુસુમને મને સોંપી તે યાત્રા કરવા ગયો. મેં કુસુમને શ્રીપતિ ચેટરજીને સોંપી અને તે એ છોકરીના બાપ તરીકે બોળ-ખાવા લાગ્યો. ત્યાર પછીની ઘટના તો: તું જાણેજ. આ વાત તને અથતિ કહીને આજે મારા દીલને બહુ નિરાંત વળી છે. આ વાતો શું તને એક અદ્ભુત નવલકથા જેવી નથી લાગતી? મારો વિચાર તો એને એક નવલ-કથા લખીને પ્રકટ કરવાનો થાય છે; પણ હું કંઈ લેખક તથી. લોકો કહે છે કે મારા ભત્રિજામાં એવી કંઈક લેખન શક્તિ છે, તો હું તેને આ બધી વાર્તા કરીશ અને મારા વતી તેની પાસે એ નવલકથા લખાવીશ. પણ એ કથાના અંતિમ ભાગનું શું? તે તો તું જ જાણે છે! સારે તું જ મને એ વિષયમાં મદદ કરે તો એક સંપૂર્ણ રસીક અને અદ્ભુત નવલકથા બને, કેમ ખરેખર ? ”

પ્રારીશ કરના છેલ્લાં વાક્યો પર ધ્યાન નહિ આપતાં હેમંતે પ્રત્ન કર્યો:—“ શું કુસુમે પણ આ લગ્ન સંબંધ માટે કંઈ વાંધો કીધો નહિ ? ”

પ્રારીશ કરે આગળ ચલાવ્યું:—“ તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. બાઈ ! તું જાણતો હઈશ કે સ્ત્રી જાતિના મનનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હોય છે. બ્યારે તેઓ મોઢેથી “ ના ” કહે છે સારે જાણવું કે તેનું હૃદય “ હા ” કહે છે.

બ્યારે કુસુમને નવા કુટુંબમાં લઈ જવામાં આવી ત્યારે તે તારા દર્શન વિના કેટલાયે દિવસ સુધી મુઝવણમાં પડી રહી અને તે પછી કોઈ પ્રકારે તેનું નવું સ્થળ શોધી કાઢ્યું હતું, કારણ કે ઘણી વખત તું કાલેજનો રસ્તો ભુલી જતો અને શ્રીપતિના ઘર આગળ ભટકતો દેખાતો. વારી દષ્ટિ પ્રેસીડન્સી કાલેજની શોધમાં હોય એમ દેખાતું નહતું, કારણ તારી દષ્ટિ તો પેલા ખાનગી ઘરની સળીયા બારી તરફ જતી જણાતી હતી, કે જે બારી વાટે ફક્ત હવામાંનાં જંતુઓ અને પ્રેમધેલા નવજુવાનનાં હૃદયોજ પ્રવેશ કરી શકતાં. તમે એકેને માટે મને ઘણી ચિંતા થયા કરતી હતી. હું જોઈ શક્યો કે તારા વિદ્યાભ્યાસને ગંભીર અંતરાય નડતો હતો, અને પેલી છોકરીની સ્થિતિ પણ દયાજનક હતી. એક

દિવસે મેં કુસુમને મારી પાસે બોલવી અને પુછ્યું કે “ મારી દીકરી ! હું કહું તે ધ્યાનથી સાંભળ; હું એક વૃદ્ધ છું, અને તેથી તારે મારી આગળ કંઈ પણ શરમ રાખવી નહિ. હું જાણું છું કે તારું હૃદય કોને માટે તલસે છે? તે યુવકની સ્થિતિ પણ નિરાશાજનક છે. હું તમારો બેઠેનો સંબંધ જોડવાને ઇચ્છું છું.”

કુસુમની આંખોમાં એકદમ પાણી આવી ગયાં, અને તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. ત્યાર પછી હું ધણી વખત શ્રીપતિને ઘેર જતો અને કુસુમને બોલાવીને તેની સાથે તારા સંબંધી ચર્ચા કરતો. ધીમે ધીમે તેની શરમ દૂર કરવા સફળ થયો. આખરે બ્યારે મેં તેને કહ્યું કે ‘હું તમારાં લગ્ન માટે પ્રયત્ન કરીશ,’ સારે તેણે પ્રત્ન કર્યો કે ‘તે કેમ બની શકશે?’ મેં કહ્યું, ‘તેની ચિંતા તારે કરવી નહિ. હું તને એક બાદાણુ પુત્રી તરીકે ઓળખાવીશ.’ કેટલાક વાદવિવાદ પછી તેણે વિનંતિ કરી કે તું આ સંબંધનો સ્વીકાર કરશે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવી. મેં કહ્યું ‘જુવી માંડી છે! એ છોકરો એટલો બધો પ્રેમ-ધેસો થઇ ગયો છે કે તેની આગળ આ સબળો બેઠ તત્કાળ ખુલ્લો કરવે! નકામો છે. બધું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પુર્ણ થવાદો, પછી જેનું છેવટે સાચું તેનું સૌ સાચું. કારણ કે એ ગુપ્ત વાતોં કદી પણ કુટવાને કોઇ જાતનો ભય નથી, તો પછી એ અત્યારે ખુલ્લી કરીને પેલા બિચારાની આખી છાંદગી આ માટે કંગાળ બનાવવી જોઇએ!’

“ આ સંકેતને કુસુમનું અનુમોદન હતું કે કેમ તેની મને ખબર નથી. કોઈ વખત તે રડતી, તો કોઇ વખત શાંત રહેતી. પણ જો હું કદી કહે તો કે “ સારે એ વાત જવા દો, ” સારે તે અસ્વસ્થ દેખાતી. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી ત્યારે મેં શ્રીપતિને તારીફને મોકલ્યો. તેં લગ્ન માટે તરતજ હા પાડી; અને દરેક બાબત નક્કી થઈ ગઇ.

લગ્ન તીથિના થોડા દિવસ અગાઉ કુસુમે એટલી બધી હઠ લીધી કે મારે તેને સમજાવવાને ધણી મુશ્કેલી પડી. તે મને વારે વારે કહેવા લાગી કે “ કાકા, એ વાત જવા દો.” મેં તેને ઠપકા દીધો કે “ નાહાન

છોકરી! તને અક્ષલ છે કે નહિ? જ્યારે બધું ચોક્કસ થઇ ગયું છે ત્યારે અમારાથી હવે ના કેમ કહેવાય?”

“ મને કેંઈ અજ્ઞાત સ્થળે મોકલી દો, અને હું મરી ગઇ છું એવી અશ્વવા ફેલાવો.” કુસુમે આજીજી કરતાં કહ્યું. મેં જરા નરમાશ્વથી ઉત્તર દીધો કે “ પણ પેલા યુવકનો કેંઈ વિચાર કર્યો? એ અશ્વથી તે બિચારાની સ્થિતિ કેવી થઈ પડે તેનું તને કાંઈ ભાન છે? આવતી કાલે પોતાના લાંબા કાળની પોષેલી ઇચ્છા ફળીભુત થશે એ વિચારથી તે જાણે સ્વર્ગમાં મહાલી રહ્યો હોય એવી તેની આજે મનોસ્થિતિ છે. અને તું મને આજે તારા ઓઠા મૃત્યુ-સમાચાર મોકલવાનું જણાવે છે, એથી પરિણામ એ આવશે કે મારે તને આવતી કાલે સહવારે તેના મૃત્યુના સાચા સમાચાર આપવા પડશે, અને સાંજે તારા મૃત્યુના ખરા સમાચાર પણ મને મળશે. છોકરી તું શું એમ સમજે છે કે હું આઠલી વૃદ્ધ વયે એક કન્યા અને એક બ્રાહ્મણ પુત્રની હત્યાનું મહાપાપ બહારી લઉં?”

“ છેવટે નિયત કરેલા શુભ દિવસે આ લગ્ન થયાં, અને જે ભારે ફરજ મારે માથે હતી તેમાંથી હું મુક્ત થયો. ત્યાર પછી જે બન્યું તે તું સારી રીતે જાણે છે.”

કેટલીક પળ શાંત રહ્યા પછી હેમંત બોલી ઉઠ્યો—“ અમને આવી રીતે અનિવાર્ય હાની કર્યા પછી પણ તમે શાંત રહ્યા નહીં. અત્યારે પણ તમે આ બેઠ શા માટે ખુલ્લો કર્યો?”

પ્રારીશ કરે તદ્દન સ્વસ્થ મને ઉત્તર દીધો—“ જ્યારે મેં જાણ્યું કે તારી બહેનના લગ્નની બધી તૈયારીઓ થઇ રહી હતી ત્યારે મેં મારા મનથી વિચાર્યું કે “એક બ્રાહ્મણના કુળને તો મેં કલકિત કર્યું છે, પણ તે માત્ર એક ફરજ ખાતરજ. પણ હવે બીજું બ્રાહ્મણકુળ ભયમાં આવી પડ્યું છે, અને તેને કલકિત થતું બચાવવું એ પણ મારી એક ચોકખી ફરજ છે.” એટલે મેં તેમને લખી જણાવ્યું કે તમે જે ધરની કન્યા લેનાર છો તે ધરમાં એક કાયસ્થ કન્યા આવેલી છે એ વાત હું સાંપીત કરી શકું એમ છું.”

પ્યારીશ્વરના આ સરળ પણ પોતાના હૃદયને વીંધી નાખતાં વચનો પર ઉપજતા ક્રોધને મહા પ્રયત્ને દબાવી હેમંતે કહ્યું:—

“આ ઊકરીનો હું હવે ત્યાગ કરીશ, તેનું શું થશે ? તમે તેને આશ્રય આપશો ખરા કે ?”

પ્યારીશ્વરે નિરાંતે ઉત્તર દીધો.—“મારે જે કરવાનું હતું તે મેં કીધું, ખીજાઓએ તજેલી સ્ત્રીઓની સંભાળ લેવી એ કાંઈ મારી ફરજ નથી. અરે કોઈ ધરમાં છે કે ? હેમંત બાબુ માટે જરા બરફવાળું કંકુ પાણી અને પાનસોપારી લાવ તો ?”

પ્યારીશ્વરનો નોકર પાણી અને પાન સોપારી લાવે તે પહેલાં જ હેમંત ઉઠ્યો અને પોતાને રસ્તે પડ્યો.

+ + + +

ફાલ્ગુન માસના કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીની એ રાત્રિ હતી. રાત્રિ અંધ-કારમય હતી. પક્ષીઓનાં મીત પણ સંભળાતાં નહતાં. સરોવર તીર પર આવેલા લીચી વૃક્ષની ઘટા કાળીશાહીના એક ડાઘા જેવી દેખાતી હતી. અંધકારમાં જાણે માર્ગ દેખાતો ન હોય તેમ દક્ષિણ વાયુ સુસવાટા કરતો અનિયમિત રીતે વાઈ રહ્યો હતો. આકાશસ્થ તારાઓ જાણે કોઈ ઉડી સેદ પામવાનું મથન કરતા હોય તેમ અંધકારમાં સાવધ અનિમિષ દષ્ટિપાત નાખતા હતા.

હેમંત બાબુના શયનખંડમાં પણ અંધકાર હતો. હેમંત બહારના અંધકારમાં દષ્ટિપાત કરતો એક ખુલ્લી ખારી પાસેના પલંગ આમળ બેઠો હતો. કુસુમ પોતાના પ્રાણનાથના પાદચુલને પોતાની ભુજબાજમાં ઝાંધને અને તેના ઉપર પોતાનું શીર ટેકવીને જમીન પર પડી હતી.

જ્ઞાત મહાસાગરની પેઠે કાળ સ્થંભિત થઈ રહ્યો હતો. અનંત કાળ-રાત્રિની પેઠી ગમ વિધિએ સર્વ કાળને માટે આ એક ચિત્ર ચિત્તરૂં હોય એમ લાગતું. ફરતી મેર સર્વત્ર પ્રલય—અંધકાર, તેની મધ્યમાં એક ન્યાયાધીશ, અને એના ચરણ સમીપ એક ગુન્હેગાર વ્યક્તિ !!

પૂર્વ પરિચિત આવેશ ભર્યા પગલાં પુનઃ સંભળાયાં. દ્વાર સમીપ

આવી હરિહરે કહ્યું, “હેમંત, તને પુરતો સમય આપવામાં આવ્યો છે. હવે તને વધુ વખત મહે એમ નથી. હવે એ છોકરીને ધરમાંથી કાઢી મૂક.”

આ કંર હૃદયઘાતક શબ્દો સાંભળતાં કુસુમ પોતાના પતિના પગને હૃદયપૂર્ણ પ્રેમાવેશથી વળગી પડી, ચુમ્બનો કરી કરી તેમને અધરામૃતથી ભીંજવી દીધા. ભક્તિપૂર્વક પગે લાગી, અને પોતાના ગુન્હાની શિક્ષા સાંભળવાની રાહ બેતી દુર ઉભી.

સંસારના અધિકારથી આવૃત્ત થયેલ ન્યાયાધીશની ન્યાયયુક્તિ કુદરતના અધિકાર વચ્ચે જામૃત—શુદ્ધ થઈ. દંપતિના એકરૂપ પ્રેમ આગળ સંસારીઓની વ્યાવહારિકતા મ્હાત થઈ. પત્ની ત્યાગ આગળ જ્ઞાતિ ત્યાગ ન્યાયયુક્ત ઠર્યો.

હેમંત ઉઠ્યો અને દ્વાર પાસે જઈને પિતાને સંબોધી કહ્યું:—

“પિતાજી ! હું મારી પત્નીને ત્યાગ નહિ કરું !”

“શું ત્યારે તું જ્ઞાતિ બહિષ્કાર થવા માંગે છે?”

“હું જ્ઞાતિની દરકાર કરીશ નહિ. પત્નીત્યાગ કરતાં હું જ્ઞાતિનો ત્યાગ વ્યાજબી માનું છું.”

ત્યારે હું પણ તારો ત્યાગ કરું છું.”

x + + +

અધિકારપટને બેઠો—દુર કરતો કૃષ્ણપક્ષની પંચમીના ચંદ્રમાને। પૂર્ણોદય થઈ ચુક્યો હતો. સંસારની વ્યવહારપદ્ધતાના આવરણને બેઠોને હેમંતના હૃદયકાશમાં રનેહયંદ્રને। પણ પૂર્ણોદય થયો; અને કુસુમનું હૃદય—કુસુમ પ્રકુલ થવા લાગ્યું. ચંદ્રનાં કિરણો ખંડમાં પ્રવેશી કુસુમના સુખાવિન્દ ઉપર સુધામય છંટકાવ કરી રહ્યાં હતાં. હેમંતનું હાસ્યપૂર્ણ વદન કુસુમના હૃદયમાં પ્રેમની ઉર્મીઓને ઉછાળી રહ્યું હતું. આમ અંતર અને બહાર અનુપમ રમણીયતા વ્યાપી રહી હતી. “જે, જે, રાત્રિ કેવી શોભી રહી છે?” હેમંતના એ શબ્દો દોષમુક્ત કુસુમને હવેજ યથાર્થ લાગ્યા. આ વેળા તે દિગ્મુદ્ જવી જ્ઞાંત બેસી રહી નહિ પણ કુદરતની એ રમણીયતામાં તેણે હૃદય ખોલી પોતાની પ્રેમલીલા વિસ્તારવા માંડી. ધૃતિ.

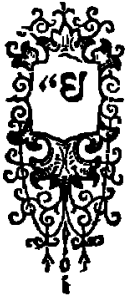
(૬૫)

આણસુંઘ્યું કુંલ.

“ નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ મુકીને કોયલ ક્યાં ગયાં રે ?

ઉંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હેર !...મુકીને.

ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલીયો આ કાળ, વસન્ત-સમીરમાં રે,
સુનો તહોય તમે વિના આન....મુકીને.”x

“હું ! મંદુ ! અહીં આવ ”

“ કેમ બા, શું કામ છે ? ”

“ ધરમાં બેસ; તારાથી ગરબા ન ગવાય.”

“ કેમ બા ? મારાથી ગરબા કેમ ન ગવાય ? ”

“ તે તું હાલ નહિ સમજો પણ તારાથી ગરબા ગાવા
કે એવા કોઇ બીજા કામે બહાર ન નીકળાય.”

“ હું હાલ નહિ સમજું તો ક્યારે સમજશ બા ? ત્યારે તો હું જ્યારે
સમજશ ત્યારે ગરબા ગાવા નહિ જઇશ.”

“ બહેન ! હું કહું છું કે તારાથી ગરબા ગાવા ન ગવાય, અને તેલું
કારણ હું તને પછીથી કહીશ.”

x રનેહમુદા પૃષ્ઠ ૮૯. આ સિવાય આ વાર્તામાં રનેહમુદામાંથી
બીજાં કેટલાંક પદો વાક્યો શબ્દો વિગેરેનાં અવતરણો લીધાં છે.

લેખક.

“ ના, મને હમણાં કહેા. નહિ તો હું આ... ગરબો ગાવા ચાલી. ”

છન્દુ ચક્રાર નયને માતા સમક્ષ જોતી ઉભી. તારામતી નિરૂત્તર રહી. તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવવા લાગ્યાં.

મહોદલાના ચોકમાં મહિલા મંડળનો વસંતોત્સવનો ગરબો વાદ્યો જતો હતો.

“ ન્હાની ન્હાની હોંશે ભરી નાર કરે પ્રત તમ તણારે,

તમ દર્શન વણુ અપવાસી !... સુકીને—”

આ પદ તારામતીના કાને પડતાં તેનાથી સહસાજ રૂદન થઈ.

“ આ, આ, તું કેમ રૂએ છે! હું ગરબો ગાવા ગઇ તે તને શું ના ગમ્યું ? ”

“ દીકરી મને નહિ, પણ પ્રભુને એ ના ગમ્યું ! ”

“ પ્રભુને ના ગમ્યું એટલે ? ”

“ એ મારી હોંસની ભરી સંસાર સુખની અપવાસી દીકરી ! હું તને શો ઉત્તર દઉં મારો કંઈ રૂંધાઈ જાય છે ! ”

તારામતી પોતાના લુગડાંના પાલવમાં પોતાનું મ્હોં ઢાંકી કુસકે કુસકે રેવા લાગી.

છન્દુમતીને આમાં કંઈ ગમ પડી નહિ. તે તો સાચ્ય દિગમ્બદ બની રવાંજ ઉભી રહી.

“ છન્દુ ! તારે ગરબો ગાવા જવું હોય તો બલે જા. આ તો હમેશાં એવાં થેલાં કાઢ્યાં કરે છે. ”

છન્દુમતીની મોટી બહેન વિમલાગૌરી જે બાબુના ખંડમાં બેઠી હતી, અને જે મા દીકરીનો ઉપરોક્ત સંવાદ સાંભળી રહી હતી તેણે બહાર આવીને છન્દુને ગરબો ગાવા જવાની રજા આપી. સંસારની અણુઅણુમતી નિર્દોષ છન્દુ મોટી બહેનની રજા મળતાંજ દોડેતી દોડતી સખી મંડળમાં આમેલ થઈ ગઇ. હરણી પેઠે દાળ ભરી દોડતી છન્દુને વિમલા સળળ નેત્રે

એમ રહી. પછી તે પોતાની માતાને સંબોધીને બોલી, “ આ ! આ ! એ નિર્દોષ બિચારી હરણીને નિર્દોષ આનંદ લેવા દે. એમાં આપણું શું નબળું જે એ નથી જાણતી, નથી સમજતી, તે સમજતીને એને દુઃખી કરવામાં અને દુઃખી થતી એવામાં શો લાભ? વખત જતાં જેમ જેમ એ બધું જાણશે તેમ તેમ એ આ સંસારના આચારથી દુર રહેશે, અને ત્યારેજ એના ખરા દુઃખનો ભાર આપણને લાગશે.”

“ જાણ્યું જાણ્યું તારું હાપણ ! હું જાણું કે તું જે મહી હશે ! તમને કંઈ સંસારનો ભો છે? હરણીની પાછળ શિકારીની પ્હીક નથી કે?”

“ એવા શિકારીઓથી એનું રક્ષણ કરવું એ આપણી ફરજ છે, બિચારી તે ફરજ એના આવા નિર્દોષ આનંદ લુંટી લીધા વિના પણ આપણે અદા કરી શકીશું.”

“ પણ દુનિયા શું કહેશે?”

“ આ ! દુનિયાથી ડરવાનું નથી. લોક તો ફાવે તેમ બોલે, અને એવી બહુમુખી દુનિયાની ફરકાર શા માટે ? ‘દુનિયા કોઈથી જીતાય નહિ’ એમ સૌ કહે છે, માટેજ દુનિયાને જીતાતી નથી. જેનાથી ડરીએ તેને ન જીતાય. પણ જેનાથી ડરીએ નહિ તેનેજ જીતાય. દુનિયાને મ્હાત કરવી હોય તો તેનાથી ડરવાનું નથી.”

“ મુઠ્ઠા એ દુનિયા, મુઠ્ઠું એ જીતવાનું, ને બાળું આ જીવવાનું!”

એટલું બોલી તારામતી સાંથી ઉડીને પોતાની પથારી પર આંસુ સારતી પડી. વિમલા પછી પોતાના ખંડમાં જઈ બારી આગળ બેઠી. અને ઇન્દુના ભૂત અને ભવિષ્યના જીવનના વિચારમાં લીન બની.

ગરબો બેસ બેર ઉલ્લાસ પૂર્ણ ગયાનો હતો. ઇન્દુનો તીલો અને કોમળ સ્વર જાણે બધી સખીઓના સ્વરથી જુદો પડી પોતાના કર્ણમાં આવી પહોંચતો હોય એમ વિમલાને લાગ્યું—

“ તમને આવી છે આવી પાંખ, આંબલીયો અપંગ છે રે.

ઉભો ઉભો કુલે ને કરમાય!...મુકીને. ”

(૬૮)

“ બહેન ઇન્દુ ! શું તારા યૌવનનો ‘ અપ’મ આંખડીયો ’ આમજ
કાલશે અને કરમાશે ? અરેરે ! ” વિમલાએ એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.
તેની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. પુનઃ તેના કર્ણુમાં ગરબાનો
સંગીત સ્વર પડ્યો.

“ તેજ તારા તાણું દેખાય, ઝીણું ઝીણું આભમાં રે;

તારો જોવાય ના, ન ઝલાય...મુકીને.”

“ ઇન્દુ ! હું તને એક તારો દેખાડું—શોધી આપું; તું તેને
જાણશે ? ”

આકાશમાં કોઇ તારો શોધતી હોય તેમ વિચારમગ્ન વિમલા
રિશ્તર નયને આકાશ પ્રતિ ઉચ્ચું જોઇ રહી.

વળી તેના અધરોબં હાલ્યા.

“ વિનોદ ચંદ્ર ! તે વખતે તો તમે મારું કશું ન માન્યું; પણ હવે
તમે એક અધિકારમય હૃદયને ઉજળવા મારી એક નમ્ર માંગણીનો
સ્વીકાર નહિ કરો ? ”

(૨)

તારામતી અને ગુણવંતરાય એ દંપતિના સંતાનરત્નમાં વિમલા
અને ઇન્દુ એ બે પુત્રી માત્ર હતી. અત્યારે વિમલાની વય આશરે
વીસબારીસ વર્ષની હતી. અને ઇન્દુની વય દશ અગીઆર વર્ષની હતી.

ગુણવંતરાય તથા તારામતીને પુત્ર ન હોવાથી તેમણે આ બેઉ
પુત્રીઓને પુત્ર તુલ્ય લાડ લગવ્યાં હતાં, અને પુત્ર પેઠે જ ભણાવી-
મણાવી તથા ઉછેરી હતી. ગુણવંતરાય એક સંસ્કારી અને વિદ્યાપ્રિય
પુરુષ હોતો. છતાં તેનામાં એક નબળાઇ હતી. એ નબળાઇ
તે પોતાની પુત્રીઓને બાળવયમાં જ પરણાવીને સંસારનો “ લાવો ”
લેવાની અભિલાષારૂપે હતી. અને એ અભિલાષા સંસારમાં રૂઢ
થએલા “ ધનતિમિર તુલ્ય થયેલ પુરાણ ” આચાર વિચારોમાંથી
જન્મી હતી.

વિમલા અગીઆર વર્ષની હતી ત્યારે તેનાં નિર્મળચંદ્ર બેડે લગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે ઇન્દુનાં લગ્ન તેની નવ વર્ષની વયે થયાં હતાં. વિમલાના વિશાળ બાલ પ્રદેશ પર સૌભાગ્યનો કુંકુંમ ચાંદલો અખંડ રહ્યો હતો, પરંતુ દૈવયોગે ઇન્દુના તે ચાંદલાનો વૈધવ્યે આસ કર્યો હતો !

ઇન્દુનાં લગ્ન થયાં ને બીજે જ વર્ષે એટલે તેની દશ વર્ષની વયે તેને અચાત પતિ મહામારીનો ભોગ થઇ સ્વર્ગ લોકમાં સિધાવી ગયો. ઇન્દુ લગ્ન પછી માત્ર એક જ વખત સાસરે ગમ હતો અને નવ વર્ષની બાલવધૂ પીયર અને સાસરાનો બેદ પણ શું સમજે ? એટલે તેને તો પીયર અને સાસરું એ બે સરખાં જ લાગતાં. તે સાસરે રહી ત્યાં સુધી આંતરિક કે બાહ્ય કોઇ પણ ભાવનું સ્થિત્યંતર અનુભવ્યા વિના પોતાના દિવસો પિતૃશ્રદ્ધાની માફક નિર્ગમન કરતી. કારણ કે આપનું ઘર તે પીયર, મામાનું ઘર તે મોસાળ, અને સસરાનું ઘર તે સાસરું એવી તેણે વ્યાખ્યા કરી હતી તે કોઇ રીતે ખોટી ન હતી. પણ એ ત્રણ ઘરમાં જે બેબેબે દારીનાં તત્વોનો બેદ છે તે એ ક્યાંથી સમજી શકે ? તેને તો એ ત્રણેય ઘરોમાં નાચીકુદીને રમવાનું, અને રડીવઢીને આવડતું જ હતું.

નવ વર્ષની નવવધૂના આ નિર્દોષ વર્તનને માત્ર મૂખ જોને જ આડે આવે કે તેનો તિરસ્કાર કરે ! ઇન્દુને તેના ઉપરોક્ત વર્તનમાં તેના સાસરીયામાંનું કોઇ પણ આડે આવડું ન હતું. અને તેથીયે તે સાસરાનો બેદ જરા પણ પામી શકી ન હતી.

છતાં એના માતૃપિતાને દીકરીને સાસરામાં અભણું લાગતું હશે. અથવા ગમતું ન હશે, તેમ જ હાલમાં સાસરામાં રાખવાની કંઈ ઉતાવળ પણ નથી એવા વિચારથી ઇન્દુ સાસરામાં માત્ર થોડા જ દિવસ રહી હતી.

નવ વર્ષની ઇન્દુ પરણી ત્યારે તેને એટલી તો ખબર હતી કે તે “પરણી છે.” પણ “પરણુવું” એટલે શું એ તે બહુતી

નહીં. લોકે બ્યારે કહેતા કે “ આ ઇન્દુનો વર છે ” ત્યારે તે પોતાના વરને જોતી. પણ “ વર ” એટલે શું એ સમજવા જેટલી શક્તિ તેનામાં આગ્યે જ હોઈ શકે.

બ્યારે ઇન્દુના વરના મરણના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેના ઘરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. શુભવંતરાય તથા તારામતી, વિમલા તેમ જ અન્ય સંબંધીઓ છાતીફાટ રડતાં હતાં અને આ અકાળે બનેલા અનિષ્ટ બનાવથી તેમનાં હૈયાં બળીભળી રહ્યાં હતાં; તે સમયે પણ ઇન્દુને એટલી જ સમજ હતી કે “ તેનો વર મરી ગયો છે ! ” પ્રાથમિક શાળામાં ભણતો વિદ્યાર્થી જેમ નકશા ઉપર આંગળી મુકીને મુબ્બ કે અમદાવાદ બતાવી શકે, પણ મુબ્બ અને અમદાવાદ એ શહેરો કેવાં છે તે તે જાણતો નથી એટલે તેને જાતે જોયા જેવો ખ્યાલ કે આનંદ આવતો નથી, તેમ જ ઇન્દુ એક વખત પોતાની બહેનપણીને કહેતી કે “ આ મારો વર છે. ” અને હવે કહેતી કે “ મારો વર મરી ગયો. ” એ સિવાય તેને અન્ય કશી હૃદયમંથન લાગણીઓ થતી ન હતી.

બ્યારે પોતાની માતા વખતોવખત રૂદન કરતી ત્યારે તે પોતાની બહેન વિમલાને પૂછતી કે “ મોટી બહેન! આ શું કામ થઈ થઈ રહ્યા કરે છે ? ” વિમલાને આનો ઉત્તર આપતાં બહુ મુંઝવણ થતી. તેની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. છતાં ઇન્દુ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્ન પૂછતી વિમલાથી આનો ઉત્તર કેમે કરી ન જ આપાચો. એક દિવસ તેણે આ જ પ્રશ્ન વિમલા પાસે બેઠેલી તેની એક સખી દેખતાં કર્યો. વિમલા રડી પડી. પણ પેલી સખીએ ઉત્તર દીધો કે “ તને શું ખબર નથી તારો વર મરી ગયો છે તે ! બાને એનો શોક થાય છે તેથી રૂએ છે. અને તને આવું પૂછતાં કંઈ શરમ કે શોક નથી લાગતાં ? ”

દુઃખ શોક કે શરમને નહિ સમજનારી ઇન્દુએ ઉત્તર દીધો. “ તેમાં શું થઈ ગયું ! આપુ બીજો વર નહીં લાવી આપે ! મારાં રમકડાં બોંગી જતાં ત્યારે તો તેઓ મને હરવખત નવાં લાગી આવતા હતાને ! ”

ધન્ડુના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળતાં જાણે આખુંજે જગત કોઈ અદૃશ્ય આધાતથી કચડાઈ જતું હોયતી એમ વિમલાની સખીને લાગ્યું. તે તો ખીલકુલ આભીજ બની ગઈ.

“ વિમલા એન ! આ તમારી ધન્ડુ તો છેક જ નાદાન છે. આવું ગાંડું ગાંડું બોલી ફજેતી કરાવશે ! અહીં બોલી તો બોલી, પણ ખીજે ક્યાંય આવું બોલશે તો દુનિયાં તમને ચકડોળે ચડાવશે.” સખીએ પેતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“ ધન્ડુ નાદાન જ છે. કોણે કહ્યું છે કે તે સમજી અને દુનિયાદારીના આચાર વિચારની અનુભવીયણ છે ! ઉલટું દુનિયા તેને તેરી માનૌ લઇને આગળ ચાલે છે અને પછી ‘ ચકડોળે ચઢાવે છે. તેમાં એનો કે અમારો શો વાંક ? જો કે દુનિયા એના જેવાં નિર્દોષ અને અજ્ઞાન શિશુઓને રમકડાં પેટે રમાડે છે, ભાંગે છે અને ફેંકી દે છે ! પણ દુનિયાનાં એ રમકડાંને આખી દુનિયા રમકડાં જેવી નથી લાગતી ? ”

“ પણ તમારા માતપિતાએ ધન્ડુને નાનપણમાં પરણાવીને લુલ તો કરી જ હતી તો ! ” સખીએ જરા ડહાપણ બતાવ્યું.

“ ધન્ડુની લીલાનો કંઈ પાર પડાતો નથી. આવું પરિણામ આવ્યું એટલે લુલ કહેવાઈ, બાકી માનવી તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે. જેવું તેનું ભાવિ ! ”

ધન્ડુના મુખમાંથી નીકળેલા ઉપરોક્ત અકલ્પ્ય શબ્દોથી વિમલાને પણ આશ્ચર્ય થયું હતું. પણ તે પેતાની સખીની પેઠે લૌકિક દૃષ્ટિથી તેના પર વિચાર નહિ કરતાં એ દૃષ્ટિથી પર કોઈ ખીજે જ વિચાર કરવા લાગી.

વિનોદચંદ્ર નામનો વિમલાનો દિયર અને નિર્મળચંદ્રનો લલુ બંધુ હતો. ધન્ડુના લગ્નની જ્યારે વાત થઈ રહી હતી ત્યારે વિમલાના

અનમાં એવો સંકલ્પ હતો કે છંદુનાં લગ્ન વિનોદ સાથે થાય તો બહુ સારું, વિનોદચંદ્રના વિચાર જાણી લેવા તેણે તે વખતે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો.

વિનોદચંદ્ર એક તરંગી પણ વિદ્યા-વિદ્યારુ યુવક હતો, તે સ્વતંત્રવિહારી હતો. પણ ઉચ્છ્રાંખલ કે ઉડાઉ ન હતો. કપડાં લતાં ઇલાદિ જે જોઈએ તે પોતાના બાઈ પાસેથી માંગતો અને તે જે આપે તે સ્વીકારી તેનો નિયમસર ઉપયોગ કરતો, બાઈ અને બાબીનો તે લદ્દમણ જેવો આઘાધારી હતો. પરંતુ ધરની વ્યવસ્થામાં તેનું મન પડેવાતું નહિ તે બંધો અને તેનાં પુસ્તક ભંડારની કંઈ પણ બાબત વિશે તેને કંઈ પૂછતામાં આવે કે તેના મત માંગવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર “ બાઈ જાણે ” એવો એક જ ઉત્તર દેતો.

વિમલાગૌરીએ એક વખત વિનોદચંદ્રને પૂછ્યું કે “ વિનુબાઈ ! હવે તમારી વય લગ્ન કરવા જેવડી થઈ છે, આવતી લગ્નસરામાં તમારું માંથું આવશે. તો તે બાબત કંઈ વિચાર કર્યો છે કે કેમ ? ”

“ બાબી ! મારી વય લગ્ન યોગ્ય થઈ હશે, પણ મારું દિલ લગ્ન યોગ્ય થયું નથી. ”

“ પણ તમારું દીલ છે જ ક્યાં ? આ બાબતમાં શું ‘ બાઈ જાણે ’ એવો જ ઉત્તર આપવો છે ? ”

વિનોદચંદ્ર માથાના વાળ પંપાળવા લાગ્યો. વિમલા ખડખડ હસી પડી. વિનોદચંદ્રને ઉત્તર જડી આવ્યો.

“ ધરના માલીક બાઈ છે, એટલે તે બાબતમાં બાઈનો જ બોલ પળાય, અને તમારોયે ખરો હાં ! પણ મારા દિલનો માલીક હું છું એમાં બાઈ શું જાણે ? ”

“ અને હું ? શું જાણું ? ”

“ હા સ્તો ! ”

“ માટે જ હું તમને પુછું.”

“ મેં તો કહી દીધું છે જ કે મારો હાથ વિચાર નથી.”

“ ત્યારે ક્યારે?”

“ તેનો પણ મેં વિચાર ક્યો નથી.”

“ પછી કુંવારા રહી જશો તો?”

“ તેમ જને તો ચે શું ? ”

“ એકસવાઇ જીંદગી ગુજરતી ભારે પડશે ! ”

“ તેનો પણ અનુભવ લેવાશે. તમારી અળગા કહેવાતી સ્ત્રી-જાતિની વિધવાઓ એકસવાયાં જીવન ગુજારે છે ના ? તો સળગ ગણાતા પુરૂષ વર્ગને શી અડચણ હોય ? ”

“ પણ તેમણે તો સંસારનો અનુભવ લીધેલો હોય તેટલેથી સંતોષ માની પોતાનો નિભાવ કરે છે. વળી તેમને પોતાનાં વડીલ કે પુત્રાદિનો આશરો હોય છે.”

“ પણ જે બાળ-વિધવાઓ છે તેમને ક્યો અનુભવ અને ક્યો સંતોષ ? તેમ જ માફ સમજવાનું. અને પુરૂષવર્ગની સ્વાશ્રયી જાતિને આશરો પણ શા માટે જોઈએ ? ”

“ તમારા તરંગી વિચારોથી આપણે આડી વાત પર ઉતરી ગયાં. પણ વિનુભાઈ ! તમારા એ તરંગો જતા કરી હું કહું તે સાંભળો. મારે તમને કંઈ ફરજ પાડવી નથી. પણ મારા મનની વાત તમને કહી દઉં. તમે જાણ્યો હશે કે મારી ઇન્દુ બહેનનાં લગ્ન કરવાનો વિચાર ચાલે છે. જે તમે હા પાડો તો હું મારા માતાપિતાની સમક્ષ એ વાત ચર્ચુ.”

“ બાબી ! મેં તો તમને કહી દીધું જ છે ને કે મારો લગ્ન કરવાનો હાથ વિચાર નથી.”

વિમલાએ વિનોદ્યંદ્રનું મન પુરેપુરું પરખવા હસતાં હસત કહ્યું “ પણ જે ક્યાંક કોઈ યક્ષકન્યા જેવી મળી ગઈ તો ? ”

“ બાબી ! એમ મશ્કરી ના કરો ! એવી કોઇ આશ્વાથી મેં ન. નથી પાડી. જો એમ મારા વિચાર પક્ષટાય તો મેં તમારૂં અને ઇન્દુનું અપમાન જ કયું કહેવાય. પણ હું તેમ ન કરું એટલું માફ મન આજે મળ્યું છે.” વિમલા આ ઉત્તરથી સંતોષ પામી.

“ તો બલે. વિતુભાઈ ! તમારા એ વિચારની આડે આવવાની હું ધૂષ્ટતા નહિ કરું. પણ અમુક સમય પછીએ તમે અમારી એ અ.શા ફલીભૂત કરી શકો એમ હો તો હું ઇન્દુનાં લગ્ન હાલ મુલતવી રખાવું.”

“ મને એવાં વચન આપતાં નથી આવડતાં. ઇન્દુના વિવાહ હાલ કરવા કે મુલતવી રાખવા તે બાબતમાં તમે સ્વતંત્ર છો.”

વિનોદન્ય તરફથી આવો ઉત્તર મળ્યો હતો છતાં વિમલાએ ઇન્દુના વિવાહ મુલતવી રાખવા પોતાનાં માઆપને ઘણાં સમજાવ્યાં હતાં. પણ પોતાની જાતિમાં વરની અછત. અને અત્યારે ઇન્દુ માટે જે વરની વાત થઇ રહી હતી તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ઉંચી ગણાતી, તેમજ તેનાં માઆપ પણ સારા સ્વભાવનાં હતાં, એટલે તેને માટે અનેક કન્યાપક્ષ તરફથી માંગણીઓ આવતી સંભળાતી હતી. આવો પ્રસંગ જવા ન દેવાની શુભવંતરાયની મહદેચ્છા હતી. તેથી તેણે જાતિ પ્રતિષ્ઠાનાં ચરમાં ચઢાવીને તે વરની સાથે ઇન્દુના વિવાહ કર્યો. પુત્રી. હિતનાં ચરમાં દાબડીમાં મુક્યાં. આમ કરતાં શુભવંતરાયે ઇન્દુનું દુર્ભાગ્ય કલ્પ્યું ન હતું. છતાં દૈવ્યોએ ન ધારેલું બન્યું. અને પોતે કરેલી ઉતાવળને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવ્યો. દોઢડાહી દુનિયાં તેને પડ્યા પર પાટુ મારવા લાગી, પણ કોઇ તેને હાથ આપી શક્ય માર્ગ બતાવવાની દરકાર કરતું નહિ. માત્ર પિતૃભક્ત વિમલાને પોતાના પિતાનો વાંક ન વસ્યો. તે વિચાર કરતી કે “ મનુષ્યની ગમે તેવી મહદેચ્છા હોય, તેની ગમે તેટલી સંભાળભરી અને વિચારપૂર્વકની કૃતિ હોય, ગમે તેટલી દૂર દૃષ્ટિથી તે પોતાનાં પગલાં મુકતો હોય તથાપિ ભવિ-

બધાં ડોકીયું કરવાને તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ શક્તિમાન નથી તે નથીજ. જગતમાં એવા અનેક પ્રસંગો બન્યા જાય છે કે જ્યાં પુરુષાર્થવાદીઓને પ્રારબ્ધવાદી થવું પડે છે, અને પ્રારબ્ધવાદીને પુરુષાર્થવાદી બનવું પડે છે. આ બધું બાવિના ઉઝાણમાં ઉતરવાની મનુષ્યની અશક્તિનું જ પરિણામ છે. બાવિ મિથ્યા નથી થતું એ ખરું, પણ બાવિ શું છે તે મનુષ્યે યોદ્ધું જ જાણ્યું છે! એક પ્રસંગે એક કાર્યનું પરિણામ શુભ હોય, ત્યારે અન્ય પ્રસંગે તેવા જ કાર્યનું પરિણામ અશુભ નીવડે છે. તો પછી કતાનો વાંક ક્યાં રહ્યો ? એટલે જગતના એક-દર અનુભવ ઉપરથી મનુષ્યે પોતાનો માર્ગ શોધી લઇ પરિણામનો વિચાર પરમેશ્વરને જ સોંપવો રહ્યો. આમ છે તો એમાં મારા પિતાશ્રીનો શો દોષ ?”

વળી તેણે પોતાના મનથી જ પ્રશ્ન કર્યો કે “ તથાપિ અમુક સંજોગોમાં અમુક કાર્યનું પરિણામ અનિષ્ટ આવ્યું હોય તો તે અનિષ્ટ પરિણામને શુભ પરિણામમાં ફેરવવાને અથવા અનિષ્ટ પરિણામની અનિષ્ટ અસરો ઠાળવાને શું મનુષ્યમાં તાકાત નથી ? શું મારી ઇન્દુનું બગડેલું જીવન ન સુધરે ? ન સુધારી શકાય ? શું તેણે આજીવન વૈધવ્ય જ પાળવું રહ્યું ! સાસરું શું અને પીયર શું એ બેદને જે જાણતી નથી, વર અને રમકડાંનો ભેદ જે સમજતી નથી, તે ઇન્દુ મ્હંસાર સુખ અને વૈધવ્ય દુઃખનો ભેદ કેમ કળી શકશે ? એ ભેદ કેમ સાચવી શકશે ! અથવા એ ભેદ સમજતાં કેમ સહનશીલ રહી શકશે ? ”

“ પુનર્જનની વાત આજે સમાજને અશ્વિકર લાગશે. સમાજ એ અણસુધી ખીલતી કળીને પોતાના રૂઢ સમાજ બંધારણના અધિકારમાં ખીલતાં અટકાવશે. અરેરે ! એને સ્વાભાવિક ખીલવા દેદને એની સુવાસ પ્રસરવા દે એવી તે ઉદાર નથી !

પણ નહિ, નહિ. હું મારી એ કામળ કળીને એ અધિકારમાં નાખી કરમાવા ન દઉં ! તેને થયેચ્છ ખીલવા દઉ. પછી જોઇએ તો તે પોતાની સુવાસ અબાધિત રીતે સમાજસેવાના વાતાવરણમાં પ્રસારે કે તે કોઇ એક દેવને ચરણે ધરે.

(૧૦૬)

વિનોદચંદ્ર એક વખત કહેતા હતા કે ‘હું’ પણ બાળવિધવા થઈ કુંવારી જીંદગીનો અનુભવ લઈશ..’ તેમને એવો વખત આવે કે ન ચે આવે; પણ મારી ઇન્દુને તો એ સમય આવ્યો.

પણ વિનોદચંદ્રના એ શબ્દોમાં સ્ત્રીઓની વૈધવ્ય દશા માટેની એક પરોક્ષ લાગણી હતી. ઇન્દુની આ સ્થિતિ જોતાં તેની એ લાગણી પ્રત્યક્ષ નહીં થાય. મારાં આ ટુલની સુવાસ થું તેનું હૃદય મહણ નહિ કરે!

(૪)

“ હું જીવી કરેં શું હવે!
સુખ દેખાડું શું કહે!
સહું હૃદય-શલ્ય શી રીતે!
રોષ રોષ મરીશ તું વીત્યે !”

(રનેહમુદા.)

અહોનિશ્ચ આવો ઉત્પાત કરતાં કરતાં, ઇન્દુના હૃદયે વિષે અતિ સુઝાતાં સુઝાતાં, ગુણવંતરાયનું મૃત્યુ થયું. વત્સલ માતૃપિતાને યોતાના સંતાનના સુખ સિવાય અન્ય શું પ્રિય હોય? અને જ્યારે અણુધાર્યા અવશ સંજોગોમાં એ સુખ વંડી જાય, અને ભવિષ્યમાં પણ એવા સુખની આશાનાં કિરણ દેખાતાં ન હોય ત્યારે એ પરિસ્થિતિ તેમનાથી કેમ કરી સહન થાય? અનેક દુઃખ ભર્યા વિચારમાં અને મુંઝી મુઝવણમાં ગુણવંતરાયની કાયા ગળતી ગઈ અને આખરે એક જ વર્ષમાં તેનો દેહ પડ્યો. ગુણવંતરાયના મૃત્યુ કેડે તારામતીની સ્થિતિ બીલકુલ અસહ્ય થઈ પડી. દીકરીના વૈધવ્યની વિપત્તિ જાણે નહીં જેવીજ હોય તેમ તેને શિરે સ્વવૈધવ્યની વિપત્તિ આવી પડી. આમ એવડો ભાર તારામતી જેવી એક કામળ-સુહૃદ સ્ત્રી કેમ ઉપાડી શકે! તોફાની મહાસાગરનાં મોજાઓમાં અફળાતી નૌકા સુઝાનીના ગુમ થયા પછી કેમ કરી તરી પાર જઈ શકે! થોડા જ દિવસમાં તારામતી પણ મૃત્યુ પામી. અને ઇન્દુની નિરાધારતાનો સર્વ ભાર વિમલાના શીરે ઊડતી ગઈ.

માતપિતાની ઉત્તરક્રિયા કર્યા પછી અને ધરની દરેક વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી વિમલા ઇન્દુને લઇને પોતાના સાસરે ગઈ. ઇન્દુને તેના વિના અન્ય કોઈ આધાર ન હતો એટલે પોતાના પતિની સંમતિથી ઇન્દુને પોતાને સાસરે જ રાખવનો પ્રબંધ કર્યો. નિર્મળચંદ્રની પણ અનાથ ઇન્દુ પ્રતિ ધણી સદ્વ્યવસ્થા હતી. તેને પોતાની સહોદર બહેન જેવી ગણીને તેનું લાલનપાલન કરવાની તે ખાસ કાળજી લેતો. નિર્મળચંદ્ર અને વિમલાના આશ્રયમાં ઇન્દુ થોડા જ વખતમાં પોતાના માતપિતાની ઉણપ સ્વાભાવિક લુલી ગઈ. અને પુનઃ તે સ્વતંત્રવિહારી યુવ-યુવ પોતાના મનોમય અંતરિક્ષમાં ઉડવા લાગ્યું.

વિમલા પરોક્ષ રહી તેની સર્વ જીવનચર્યા ઉપર સાવચેતી બરી તપાસ રાખતી હતી. તેને ધરના પ્રત્યેક કામકાજમાં સાથે રાખતી. સંસારની બીનજરૂરી અને નિર્દોષ વાતો અને વ્યવહારોથી તે અલગ રહી શકે તે માટે તે બહુ કાળજી લેતી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કે કુમારિકાઓના સમાગમમાં તે હંમેશા રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. બહુધા તેની સખીઓ કુમારિકાઓ જ હતી, એટલે તેમની જોડે નિર્દોષ રમતો છુટથી રમતી અને આનંદ મેળવતી. તેને વાંચવા લાખક સાહિત્ય પણ વિમલાએ નિર્મિત કરી આપ્યું હતું. કોઈ પણ રીતે સંસારના અટપટા વ્યવહારમાં તે લંડી ઉતરે નહિ અને તેમ કરીને પોતાની દુઃખભરી સત્ત્વ સ્થિતિનું તેને જ્ઞાન થાય નહિ તે માટે તે બહુ સંભાળ રાખતી.

જતાં વિમલાને વારંવાર શોક થતો કે “આમ આ પંખીને હું કેટલો વખત પુરી રાખીશ? માતપિતાની ગરજ તો અમે સારીએ પણ ચૈવનની પાંખો ફુટતાં એ પક્ષી પિંજરમાં પુરાશે ખરું! અને પુરાશે તો મુઝાશે નહિ?” આવા આવા વિચારે ઉપર બધારે વિમલાનું મન ચડી જતું ત્યારે તેને કેષ્ઠ માર્ગ મુઝતો નહિ. તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું. માત્ર આંખોમાંથી થોડાંક આંસુ સારીને અને મન મારીને તે પોતાના ધર કામમાં લાગી જતી. આમ ત્રણેક વર્ષ ગતી ગયાં.

(૧૦૮)

(૫)

ઇન્દુના યૌવનની ઉપા ઉગી, અને તેનાં કિરણો તેની કામળ દેહ-
લતાને ચોમેરથી પોષણ આપવા લાગ્યાં. આલ્યકાળના અજ્ઞાનમાં-અધિકા-
રમાં તે પોતાની જે પરિસ્થિતિ સમજવા પામી ન હતી તે હવે અનાયાસે
આ યૌવન-પ્રકાશમાં પ્રવેશતાં સમજવા લાગી. વૈધવ્યના કાંટા ઝાંખરાં-
વાળા ક્ષેત્રમાં આ દેહલતા નિરાધાર પડી છે, અને એને યૌવન-સૂર્યના
પ્રખર તાપમાં ઝાંચડો આપનાર કોઈ વૃક્ષ-આશ્રય નથી એનું તેને કંઈક
કંઈક ભાન થવા માંડ્યું આવી આશ્રય વિનાની લતા સૂચના પ્રખર
તાપમાં કરમાય નહિ તો શું ?

આ દુઃખદ અનિવાર્ય ભાન થતાં ઇન્દુ ધરમાં તેમજ સખીમંડળમાં
અને પોતાના સઘળા વ્યવસાયમાં દિઠમૂઠ રહેવા લાગી. તેનું નિર્દોષ હાસ્ય
ઉડી જતું હતું, ચંચળતા ઠરી જતી હતી, અને સૌંદર્ય મ્હાન થતું હતું.

ઇન્દુની દેહ અને મનની દશાનું પરિવર્તન જોઇ અનુભવી વિમલા
અહોનિશ ચિંતાતુર રહેતી. જાણે તે ઇન્દુની કોઇ મહા ગુન્હેગાર
હોય તેમ તેની સમીપ આવતાં તેના પગ લથડતા, ને તેની સમક્ષ બોલતાં
તેની છબ સંકોચાતી, તેની કરમાતી દેહકળીને તે કંઈ રીતે ખીલવી શકે,
ને તેના મુઝાતા મનને તે કયે પ્રકારે આશ્વાસન આપી શકે, એવા એવા
અનેક વિચારોથી વિમલાનું હૃદય વલોવાઇ જતું, છતાં એ વિચારરૂપ મંથ-
નમાંથી તે તત્કાળ ઇન્દુના શ્રેયરૂપ નવનીતને તારવી શકી નહિ.

એક દિવસ મધ્યહ્ન પછી વિમલા પોતાના શયનખંડની બારી
બાગળ બેઠી હતી. તે જ્યારે એકલી હોય ત્યારે ઇન્દુના વિચાર સિવાય
તેના મનમાં અન્ય કોઇ વિચાર આવતા નહિ. આજે પણ તેનું મન ઇન્દુ
સંબંધી વિચારમાં લીન થયું હતું, અને તેની આંખો આકાશમાં વિહરતા
સૂર્યતાપમાં નિસ્તેજ દેખાતા ચંદ્ર ઉપર ઠરી રહી હતી, એ સમયે નિમજ-
ન્યંદ્રે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

બારી ઉપર હાથની કાણી ટેકવી હચેળીમાં પોતાનું વિચાર ભારથી
લગી પડતું માથું મુકીને બેઠેલી વિમલાને પોતાના પતિના આગમનની

(૧૦૬)

ખબર પડી નહિ. વિમલાની આંખોમાંથી ઝીણું ઝીણું અશ્રુ બિંદુઓ ટપ-
કતાં હતાં અને તે કપોલપ્રદેશ પરથી સરી જઈ તેની હથેલીમાં પડતાં હતાં.
નિર્મળચંદ્ર આ દૃશ્ય રનેહમય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. જાણે સંપૂર્ણ ખીલેલા
કુમુદની ગોદમાં તેનો પ્રિય સુધારક આવીને વિલાસ કરતો હોય અને
પોતાનો સુધારસ પોતાની પ્રિયાને પાતો હોય એવી રસીક કલ્પના તેને
ઘડીબર થઈ. પણ તેનું સ્પર્શ હૃદય આ કલ્પનામાં વધુ વખત રમી શક્યું
નહિ. તે સમજી ગયો કે વિમલા જરૂર કોઈ દુઃખ ભંખાં વિચારથી મુઝાય છે.
એટલે તેણે વ્યક્ત થઈ પૂછ્યું “ બહાલી ! શું વિચાર કરે છે ? તું હમણું
હમણું બહુ મુઝાયેલી રહે છે તેનું કંઈ કારણ સમજાવું નથી. કહે, કહે.
તને શું થાય છે ? ”

વિમલાએ પાછું ફરીને જોયું

“ ના, મને પોતાને તો કશું થતું નથી. પણ એ તો સહજ જ આ
ચંદ્ર જોઈને વિચારે ચડી હતી.”

“ ઓહો ! એમાં તે એવો શો વિચાર આવ્યો કે આંખમાંથી
આંસુઓ પણ પડે છે ? નહિ, નહિ. તું તારું દીલ છુપાવે છે.”

“ બહાલા ! આપનાથી છુપું તે શું રાખું ! હું ખરું જ કહું છું કે
આ ચંદ્ર જે એક વખત પૂર્ણ પ્રકાશતો હતો અને અમીધારા છાંટતો હતો.
તે અત્યારે જાણે ખંડિત થયેલો, નિસ્તેજ, બહિસો બહિસો ચાલતો દેખાય
છે. એ જોઈ મારા મનમાં કંઈ કંઈ થઈ આવ્યું.”

“ પણ એમાં શું ? એજ ચંદ્ર પાછો સ્પર્શિત થતાં પ્રકાશશે. એમ
તને આશ્ચર્ય શું થયું ! એવી રીતે ચઢતી પડતી-અસ્તોદય એ આ જમ-
લનો સામાન્ય નિયમ છે. ”

“ પણ જો એ ચંદ્ર અહોનિશ એવો જ નિસ્તેજ અને ખંડિત
રહે તો ! ”

“ તું કાંઈ ધેરી તો થતી નથી ? એનું તે કંઈ બનતું હશે ? ”

“હા, હા, એ ચંદ્રની તો એવી દશા નહિ થાય ! એ તો પાછો પૂર્ણ પ્રકાશથી પશુ.....” વિમલાએ એક ઉડા નિશ્વાસ નાખ્યો.

‘ પશુ શું ? ’

“ પશુ મારી ઇન્દુ-મારી નિરુત્તેજ ખંડિતા ઇન્દુ ! શું એનાં સૌભાગ્યનો પૂર્ણોદય નહિ થાય ! એના પર પડેલા ‘વિધિના ધા’ નહિ ફાટાય ! ”

“ હાં, હાં, હવે હું તારા દુઃખનું કારણ સમજ્યો ! વિમલા, એ પ્રસંગ બહુ દુઃખદાયક છે ! ઇન્દુના વૈધવ્યનું ક્ષય તને ખતિ પીડા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ એના ઉપાય ક્યાંથી જડે ! કહ્યું છે કે:—

‘ રહ્યું રનેહમાં પ્રાણી જે, તેનો સઉ સંસાર,
રનેહી વિના સુનો થવે, થાય દેહ પશુ ભાર,
હૃદય રનેહી બે થઇ જતાં, એક હૃદય થઇ જાય,
વિધિનો તે પર ધા થતાં, હૃદય શેષ રીખાય.
રસ રૂધિર લાંથી વહી, કરે ખાલી નિજ ધામ,
પુરાય નહિ એ ખોટ ને શોક-ધનુર્વા થાય.
અસાધ્ય આધિ-વ્યાધિ એ કહે એમ ઉર વેદ,
વિધિ વકર્યો લાં જાણવો, આશ્વા સધળી ગઇ જ.’

(રનેહમુદા.)

માટે હવે એનો શોક કરવો મિથ્યા છે, એ રનેહના ધા કાળ વલ્લે રૂઝાશે.”

“ ઉરવૈદ્યાની એ ચિકિત્સા વાસ્તાવિક છે એ હું ક્યુલ કરું છું. પણ અહીં એ રોગનિવાન લાગુ ન પડે. કારણ રનેહમાં રહેલાં પ્રાણીનો સંસાર રનેહ સુનો થવો સંભવે, એક થયેલાં બે હૃદયો પર ધા થતાં શેષ હૃદય રીખાય, અને રસરૂધિર વહી ગયું હોય તો તેની ખોટ ન પુરાય; પણ અહીં મારી ઇન્દુ સંબંધે તેમ નથી. કારણ એને હૃદય એકતાનો અનુભવ થયો નથી તેમ એના હૃદયમાં રનેહરસનો સંચાર પણ થયો ન હતો એટલે આપ

કહેછો તેવો ધા એને પડ્યો કહેવાય નહિ અને એવો શોક-
ધનુર્વા ધાય નહિ, પણ ખરી રીતે એની સ્થિતિ એક નવી ઉમતી નિરાશાર
લતા જેવી છે. ધારો કે એક પુષ્પલતા તેના આશ્રય માટે એક વૃક્ષ સમીપ
રેખી છે. પણ તે એ વૃક્ષનો આશ્રય લે તે અગાઉ તે વૃક્ષ જડમૂળથી
ઉખડી જાય તો એ લતાને આધાર કોનો ? હજી એનામાં રસ-
સંચાર થયો નથી, એનાં મૂળ જમીનમાં એટલાં ઉડા ગયાં નથી
કે તે પોતાના આધારે ટકી રહે. પણ હા, જો એ વૃક્ષનો
આધાર એને ઠીક ઠીક મળ્યો હોત, એને આધારે વીંટળાઈને જ
તે વધી હોત, ફાલી પુલી હોત, તો ખરું છે કે એ વૃક્ષપતન
સાથે એ લતાનું પતન પણ નિર્માયું જ હોત. અને પછી તો તેને
પોતાના મૂળમાંથી જીવન-રસ ખેંચીને સખત તાપમાં અને વાવા-
ઝાડામાં નિભાવ કરવો રહ્યા હોત. એનાં મૂળ એટલાં ઉડાં ગયાં છે
કે તે એ જીવન રસ મેળવી શકે ને તોફાનમાં ટકી પણ શકે. પરંતુ
એક નવીન લતા કે જેને પાસેના વૃક્ષનો આશ્રય મુલ્લ મલ્યો નથી
તેને તો ખીજના આશ્રયની અપેક્ષા હોય જ. સરળ રીતે કહું તો
જે સ્ત્રીએને સંસારમાં અમુક કાળ સ્થિત થયાં પછી, એટલે પતિ આશ્રયે
રહ્યા પછી એ બે હૃદયો એક થયા પછી, દુર્દૈવી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય
તો તેમણે તો પોતાના સંતાન ઈત્યાદિનું જાતન કરવું અને પતિની
અધુરી રહેલી ફરજો અદા કરવી રહી. કારણ કે સંતાનપ્રેમ અને કુટુંબ
વ્યવસ્થાના મૂળ ઉપર તેમનું જીવન અવલંબી રહે છે એ એકેને
ખાતર તેમણે ઉર-ક્ષય કે એવા ખીજ ગમે તેવા આધિ-વ્યાધિ સહન
કરી લેવા જરૂરના છે. પણ...”

“ એટલે શું તું ઇન્દુનું પુનઃ જન્મ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ? ”

“હું એને પુનર્જન નહિ કહું. એ ‘અણસુદ્યુ’ વૃક્ષ’, એ ‘અણબોરી
ઉરસ્યા’, એ અક્ષત દેહલતા. જો કોઈ વિધિઅળથી એના કહેવાતા
રોગનું મથાર્થ ઔષધ મળે તો એ વિધિને હું પુનર્જન કેમ કહી શકું ? ”

“ વિમલા તારું એ મંત્રવ્ય સમાજ નહિ સ્વીકારે.”

“ સમાજ નહિ સ્વીકારે માટે જ આ બધી મુંઝવણ થઈ રહી છે. પણ તમેજ કહો વાઈ કે સમાજના નિયમો એક દોરે બધા એક હાંકનારા જેવા નથી ! ”

“ તેમ હશે, તથાપિ સમાજની વ્યવસ્થાને ખાતર એ નિયમો રચેલા હોય છે. એથી કોઈ વ્યક્તિને તુકેશાન પણ થતું હોય પણ બધાં સમષ્ટિના એકત્ર લાભનો વિચાર થતો હોય ત્યાં વ્યક્તિનો વિચાર અસ્થાને છે. ”

“ વ્યક્તિનો વિચાર અપવાદ રૂપે થવો જોઈએ. છતાં આપનો એ મુદ્દો કબુલ કરીએ તો પણ ખંડુનાં લગ્ન થાય તો સમાજ વ્યવસ્થામાં શો વાંધો આવે તે સમજી શકાતું નથી ! ”

“ એવા એક બે પ્રસંગો બનતાં વિધવા-વિવાહનો રિવાજ ઉચ્ચ આદર્શવાળા સમાજમાં દાખલ થઈ જાય અને તેથી દાંપત્યપ્રેમની શુદ્ધતા અને એકતા, કૌટુંબિક સંગઠન, અને સામાજિક વ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ જવાની ભીતિ રહે. ધારો કે એક પુત્રવાન વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો કૌટુંબિક સંગઠન અને વ્યવસ્થામાં હરકત નહિ થાય ? તે પોતાનું બાળક પોતાના પ્રથમ પતિને ઘેર મુકી જાય કે સાથે લઈ જાય ? મુકી જાય તો સંતાન રનેહનો નાશ થાય. સાથે લઈ જાય તો તેના પતિની મીઠકત વિગેરેનું શું થાય ! તેને પરાયે ઘેર કેવી પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડે ! આવે. ધણી જાતનો વિચાર કરતાં વિધવાવિવાહ હિતાવહ નથી. નથી વ્યક્તિને, કે નથી સમષ્ટિને. ”

“ પણ એવી વિધવાઓના વિવાહની ક્યાં હું હિમાયત કરું છું ? હું. જી હોઈ સહજ સમજી શકું છું કે એવી જી જો તે રનેહી પત્ની અને વતસલ માતા હોય તો તેણે તેનું દાંપત્યપ્રેમનું ખાલી પડેલું હૃદયપાત્ર સંતતિપ્રેમ અને પ્રભુભક્તિથીજ ભરવું જોઈએ. અને તે તેમ કરે જ. પણ અહીં વાત છે એવા હૃદયપાત્રની કે જેમાં એવો રસ કદી ભરાયો નથી. તો પછી તે પાત્ર ખાલી કે ઉચ્છિદ્ર થયાની તો વાત જ ક્યાંથી ! ”

“ પણ હાલના યુગમાં દાંપત્યપ્રેમ કે સંતતિપ્રેમની ઉચ્ચતા કે શુદ્ધતાની વાત કરવાની રહી નથી. એવે જો આવી અક્ષત

બાળવિધવાઓના વિવાહનો રિવાજ પ્રચાર પામે તો પરિણામે બીજા વિધવાઓના વિવાહનો રિવાજ પણ શરૂ થાય; અને તેમ થાય તો કુલ આગળ કહી ગયો તેમ કૌટુંબિક સંગઠન, સામાજિક વ્યવસ્થા અને તેની અંતર્ગત રહેલાં નીતિ, પ્રેમ, ઇત્યાદિ તત્વોનો હાસ થવાનો ભય રહે છે. આવા ભયના કારણે વિધવા-વિવાહ તરફ ઢિંકુ સમાજ ઘણી ધૂણાથી જુએ છે. અને તે એટલે સુધી કે આવી નિર્દોષ બાળવિધવાના લગ્નને પણ નીતિની દૃષ્ટિએ કબુલ કરતો નથી.”

“ એક પક્ષના ભય માટે બીજાનો ભોગ આપવો એ સાવ અન્યાય છે. એવા સખત અન્યાયી નિયમોથી નીતિ વિગેરેનું રક્ષણ થતું નથી એ આપણે ઠેર ઠેર જોઈએ છીએ. વળી એક બીજો મુદ્દો. આજે કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં એવો રિવાજ છે કે એક વખત છોકરા અને છોકરીના વિવાહ (વાફાન) થયાં હોય તે પછી પાછા જઈ ગમે તેવાં અણુગમતાં પણ ખરાં કારણો ઉપસ્થિત થાય અને એમાંના એક પક્ષના માઆપને એ વાફાન અમાન્ય કરવું હોય તે જ્ઞાતિ રિવાજ પ્રમાણે તે વાફાન મિથ્યા થતું નથી. સિવાય કે છોકરો યા છોકરી એમાંથી એકનું મૃત્યુ થાય. હવે જો આજનો નીતિરક્ષક સમાજ એવો રિવાજ રદ કરે કે આવી રીતે વાફાન અમેલ કન્યાનો વિવાહિત વર દેવેયોએ મરી જાય તો તે ફરીથી વિવાહિત થઈ શકે નહિ, પણ તેના પ્રથમ વિવાહ લગ્ન બરાબર ગણી લેવા. : અને જો ફરીથી વિવાહ કરે તો તેણે નીતિનો ભંગ કર્યો કહેવાશે. આવા રિવાજના કંઈ નીચે ગણ્યાતી બાળવિધવા અને મારી ઇન્દુમાં કંઈ ફેર હોઈ શકે ખરો ? ” વિમલાએ ક્લીલ કરી.

“ વાસ્તવિક ફેર નથી પણ લોકદૃષ્ટિએ એ ફેર દેખાય.”

“ મેં કહ્યો એવો રિવાજ જો સમાજ દાખલ કરે અને અમલ કરાવે તો લોકદૃષ્ટિએ પણ એ ફેર ન દેખાય ! ”

“ પણ લોકો એવો રિવાજ દાખલ કરે એટલા છેક મૂર્ખ નથી.”

“ ત્યારે એજ લોકો આ ભેદ નહિ ગણવાનું ડહાપણ નહિ બતાવે ? ”

“ તે શંકાસ્પદ છે. ”

“ પણ મારી તો એવી માન્યતા છે કે જેનો વિવાહિત વર મરી ગયો છે એવી વાકાફાન થયેલ વધુ અને મારી ઇન્દુ જેવી અક્ષત બાળવિધવામાં કશો ફેર નથી, અને એવી વિધવાઓનાં લગ્ન થાય તો સમાજવ્યવસ્થા કે ખીજ કોઈ વ્યવસ્થાને બાધ આવે એમ નથી, માટે હું મારી ઇન્દુનાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. તમે મને અનુમોદન આપશો ? ”

“ હું પોતે અનુમોદન આપી શકુ એવી રીતે તેં મારા વિચારોનું યથાર્થ પરિવર્તન કર્યું છે. વળી ઇન્દુના બિવિધ માટે મને ધણી ચિંતા રહે છે. તથાપિ જ્ઞાતિ સમાજ અને આપણા વડીલ વિગેરે અન્ય જનો મહા વિરોધ ઉપસ્થિત કરશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં તારો સકલ્પ તારી અનિલાયા પ્રમાણે ફલીજીત નહિ થાય. કારણ પ્રથમ તો ઇન્દુને માટે લાયક વર શોધવામાં ઘણા અંતરાયો નડશે. એટલું જ નહિ પણ ખુદ કોઈ યુવક પણ હાલનાં સમાજ બંધન જોતાં ઇન્દુનું પાણિગ્રહણ કરવા તૈયાર નહિ થાય. તેથી હું એમ કહું છું કે ઇન્દુ આજીવન કુંવારી રહે તો શી હરકત ! એના જેવા યુલ્લસને—અનાયાસે સંસાર બંધનના પિંજરમાંથી છુટેલાં યુલ્લસને પાછું એ પિંજરમાં શા માટે પુરે છે ? અંગ્રેજ તેમજ ખીજ પ્રજાઓમાં ધણી સ્ત્રીઓ આજીવન કૌભારમત પાળે છે, તેમજ આપણા હિંદુ સંસારમાં પણ ધણી સંતાન વિનાની વિધવા સ્ત્રીઓ કૌભારમત જેવું જીવન ગુળરી દેશસેવા કે પ્રભુસેવા કરે છે. તો ઇન્દુ એવું કૌભારમત લખને દેશસેવા કે પ્રભુસેવા કરે તો શું ખોટું ? આપણે એને એ રસ્તે યોગ્ય સાધનો પુરાં પાડશું. એમ થાય તો તારા બધા વિચારોનો છોડો આવશે, અને એ કાર્ય કાર્તિવંત અને પરોપકારી પણ લેખાશે. ”

“ આપના છેવટના પ્રશ્નનો ઉત્તર દઉં. તમે કહી છે એ ભાવના અત્યુત્તમ છે. પણ ભાવનાના પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું સહેલ નથી. આ પ્રદેશપર બહુ કલ્પનાની પાંખપરજ સહેલ કરી શકાય. ખીજ પ્રજા-

એમાં કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ કૌમારવ્રત પાળતી હશે, પણ એમનાં સમાજનું બંધન એવાં છે કે એમને એ વ્રત સુગમ થઇ પડે, તેમ પાછળથીયે એ વ્રત નાંહ પળાય તો તે પુનઃ સંસારમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જ્યારે આપણા આર્ય સંસારમાં એવી સગવડતા નથી. અહીં તો સ્ત્રી જાતિનું લાલન પાલન પુરૂષ જાતિ ઉપર અવલંબેલું છે. તેમજ એક જાતિનાં કર્તવ્યક્ષેત્ર નિરાળાં રહેલાં છે. એટલે કૌમારવ્રત અશક્ય જેવું છે. વળી સ્ત્રી જાતિનું હૃદય સ્વભાવજન્ય જ પ્રકારના “પ્રેમ” તરફ ખુલ્લું બેસી જાય છે એક પતિ પ્રેમ, અને બીજા સતતિ પ્રેમ. એ જ પ્રેમમાંથી એકમાં પણ તરબોળ થયા વિના સ્ત્રી હૃદય ક્વચિત્ જ લોકસેવા કે પ્રજુસેવામાં રસ લઇ શકે. જે વિધવા સ્ત્રીઓને સંતતિ હોય છે તેઓ પોતાનો પતિપ્રેમ સંતતિ પ્રેમ એટલે વાતસલ્યભાવમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. અને જે સંસ્કારી સ્ત્રીઓ પતિપ્રેમનો થોડો કે ઘણો અનુભવ લીધા પછી તે પ્રેમથી વંચિત થાય તો તેઓ પ્રેમપ્રવાહને પ્રજુપ્રેમના સાગરમાં વાળી શકે છે. પછી કોઇ કમ-ભાગ્ય સ્ત્રી પોતાના દાંપત્ય પ્રેમરસને આવી રીતે વાતસલ્યભાવ કે પ્રજુભક્તિ સાથે મિલાવી ન શકે તેમને માટે તો સંસાર બંધન હોય કે ન હોય એ સૌ સરખું જ છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે:—

‘ રનેહ લગ્નની વિધવા માટે પુનર્લગ્ન સમ પાપ નથી;
દેહલગ્નની વિધવા માટે પુનર્લગ્ન સમ મુક્તિ નથી. ’

અર્થાત્ જે વિધવા સ્ત્રીઓ સંતતિ પ્રેમ કે પ્રજુ ભક્તિ અથવા લોકસેવા જેવા ઉચ્ચ આદર્શના શિખરે પહોંચવાને શક્તિ કે સંસ્કાર ધરાવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પાસેની અનીતિની અધારી ખાઇમાં પડી જવાની જેમને માટે ભીતિ રહે છે, તેવીઓને તો દેહ લગ્નની મધ્યમ સપાટીપર ચાલવા દેવાને હરકત નથી, આદર્શો ઉંચા હોવાને બદલે, પણ આદર્શ સુધી પહોંચવાનું કાર્ય ઉભા પર્વતના શિખરે ચડવા જેવું છે. એ શિખરપર ચડવા જતાં નબળાં પોતાનું પતન પણ થાય, એમ પતન થતાં તેઓ છેક ઉડી ખાઇમાં નહિ પડે તેની

સાવચેતી માટે કંઈ અચાવના સાધનરૂપ અપવાદના નિયમો હોવા જોઈએ.

આ બધી બાબત તપાસતાં મારી ઈન્દુ કૌમારવ્રતના માર્ગે એ આદર્શના શિખરે પહોંચી શકશે નહિ. કારણ તે દાંપત્યરત્નદથી તદ્દન વંચિત છે, અને તેનું અહિંસક આગળ કહેલા એ પ્રેમ માટે અવશ્ય તલસંચોળ.

હું મારા એકલીનાજ વિચારથી આ અભિપ્રાય આપતી નથી. હું પ્રન્દુનું હૃદય સમજી છું. તે અચાત અગાધ રત્નદ સાગરમાં તરવા ઉત્સુક છે. પણ ત્યારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે જોનાં દ્વાર તેને માટે બંધ છે ત્યારે તે મુંઝાય છે, સીઝાય છે. ।

હવે આપે બીજી જે શંકાઓ બતાવી તે બાબત મારો અભિપ્રાય એવો છે કે વડીલો કે જ્ઞાતિ જનોના અભિપ્રાયથી બહુ ડરવાનું નથી આપણે આપણો હેતુ જોવો. તે તેમના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. અને તે તેમ છે તો હવે આપણી જ હિંમત જોઈએ, અને આપણે તે પાર પાડીએ. હા, ૪૨ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે, પણ...” વિમલા બોલતી અટકી ગઈ.

“ પણ શું ? ” નિર્મળચંદ્રે જીજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“ ધણી લોકો વરની શોધ કરવા આ ઘરમાં આવતા જોયા છે; ત્યારે શું આ ઘરમાં રહીને મારે બીજે વર શોધવા જવું ? ” વિમલા ઉત્કંઠાપૂર્વક જોઈ રહી, નિર્મળચંદ્ર સ્તબ્ધ થયા.

“ ત્યારે જોમજ કહેાને કે જ્ઞાતિ કે વડીલોની સાથે વરની શોધમાં તમે પણ અંતરશય રૂપ છો ! ”

“ નહિ, નહિ, એવું બોલું અનુમાન કરીશ નહિ. ત્યારે હું એક સત્ત્વ ચાત કહી દઉં. વિનેયચંદ્રના વિવાહ માટે બે ત્રણ ગ્રહસ્થ હમણાં હમણાં આવી ગયા, મણુ વિનોદે લગ્ન કરવાની ચોક્ખી ના પાડી હતી. એક વખતે મેં જોમંતમાં તેના આવા વિચારનું કારણ જણાવ્યું માંચુ.

ત્યારે તેણે મારી અનેક દલીલો. છતાં જે જે પોતાના વિચારો જણાવ્યા તે ઉપરથી મને એટલો ખ્યાલ આવ્યો કે “ ઇન્દુની વૈધવ્ય દશાથી તેનું કામજી હૃદય વિરાગી બન્યું છે અને કહે છે કે એક કુમારિકાને જ્યારે આમ ફરજિયાત કૌમારવ્રત પાળવું પડે તો એક પુરુષ આ માટે મરજિયાત કૌમારવ્રત પાળી ન શકે ? તું જાણે છે કે વિનોદ તરંગી છે, અને તે પોતાના તરંગ ઉપર હંમથા નાચે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. મને એમ લાગે છે કે તેણે કૌમારવ્રત પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું તેની સ્વતંત્રતાની આડે આવવા નથી માંગતો. તેની મરજિયાત વિરુદ્ધ તેને સંસારના પિન્નરાંમાં પુરવો નથી. એક વડીલ બંધુ તરીકે હું તેને યોગ્ય સલાહ અને માર્ગ બતાવીશ. પછી તે તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તે મારી એવી માન્યતા છે કે સેવા અને સ્નેહના સ્વચ્છ વાતાવરણમાં માણસની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે; નહિ કે આજ્ઞા કરવાથી અને ફરજ પાડવાથી.”

“ ત્યારે એ બાબતમાં વિનોદચંદ્ર સ્વતંત્ર છે એમજને ? ”

“ હા, એમજ. હું તેને કોઈ જાનની આજ્ઞા નહિ કરું, અને તેમ કરીને તે આજ્ઞાનો ઉલ્લંઘન થવાનો પ્રસંગ આવવા ન દઉં ”

“ ત્યારે વિનોદચંદ્રનો તમે કહેા છે તેવો વૈરાગ્ય મારી અભિ-
લાષાને પ્રણીભૂત કરવા સહાયરૂપ બનશે. કારણ કે એ વૈરાગ્ય હેતુ
વિનાના પક્ષપાત-મમતામાંથી ઉદ્ભવ્યો લાગે છે અને તેથી એ વૈરાગ્યની
આછી આછી છાયા નીચે સ્નેહનો રંગ જામ્યો હોય એ સંભવિત છે.”

“ તો એ વૈરાગ્યની આછી છાયા દુર કરવાનું તને સોંપીશ,
અને તારી આજ્ઞા પ્રજે એમ ઇચ્છીશ. ”

“ અને જ્ઞાતિ કે સગાં સંબંધીઓના વિરોધને ટાળવાનું બાહ્યારિક
કાર્ય તમને સોંપીશ. ”

“ તે હું અવશ્ય સંભાળી લઉંશ. ” એટલું કહી નિર્મળચંદ
ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વિમલા કંઈકવાર હર્ષપૂર્ણ નેત્રે બારી તરફ જોઈ રહી. સંધ્યા-કાળ થઈ ચુક્યો હતો. અસ્ત થતા સૂર્યનાં લાલાશભર્યાં ફિરછો અંત-રિક્ષમાં ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. થોડાક વખત પરના નિસ્તેજ દેખાતા અને વાસ્તવિક ખંડિત નહિ પણ જગતની નજરે ખંડિત દેખાતા ચંદ્ર-માનું તેજ ધીમે ધીમે ખીલતું જતું હતું.

(૧)

પેતાનાં માતાપિતાના મૃત્યુ પછી જ્યારે વિમલા ઇન્દુને લઈને પેતાને સાસરે આવી ત્યારે વિનોદચંદ્રે ઇન્દુને પહેલવહેલી જોઈ. તેને જ્ઞેતાં વારજ વિનોદચંદ્રને એક દુઃખ ભર્યો વિચાર થઈ આવ્યો. " શું ઇન્દુના વૈધવ્યનું હું એક કારણરૂપ નથી ? મેં ઇન્દુ સાથે વિવાહ કરવાની ના પાડી ત્યારેજ એ બિચારીને આ દશા પ્રાપ્ત થઈને ? એની સાથે મારાં લગ્ન થાત કે નહિ તે વાત જુદી હતી, પણ બાબીની ઇચ્છા પ્રમથ્ને મેં એના લગ્ન મુદતવી રાખવાની સચવાને ટેકા આપ્યો હોત તો એ બિચારીની આ દુઃખી દશા ટાળી શકત ! અત્યારે એને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર હુંયે ખરો ! અરે બિચારી ઇન્દુ વિધવા થઈ ! આખી જીંદગી એકલવાયી, નિરાધાર, શુન્યવત્ વિતાડશે ! અને હું ? એ લોક થોડાજ મને પરણ્યા વિના રહેવાના છે ! પરણીને સંસારના મુખ માણીશ ! કદાચ મારા બાઈ તો મારું સંસારમુખ જોઈને મુખી થશે પણ વિમલા બાબી ! તે મારું એ મુખ કેમ જોઈ શકશે ! ને મારું મુખ જોઈ ટાઢી પડશે કે ઇન્દુની અવદશા નીરખીને બગશે ! અરે ! મેં લગ્ન કરવા ના પાડી હતી અને હવે હું ઇન્દુને વૈધવ્ય દશામાં મુકી લગ્ન કરીશ તો બાબીને કેટલું બધું દુઃખ થશે ! તેની એક મોટી આશા મેં બંગ કરી અને હવે હું સંસાર માંડીને એક જ ધરમાં રહું એ તો દાઝ્યા પર ડામ દેવા જેવું થાય ! નહિ, નહિ, વિનોદ ! તારાથી એવું ન થાય. શું તને લગ્ન કીધા વિના ન ચાલે ? એક અબળા નિરાધાર બાજા આજીવન વૈધવ્ય પાળી શકે, તો શું એક સ્વતંત્ર સ્વામીની મુવાન કૈમારમત પાળી નહિ શકે ? હા, હા, પેલું ચાદ આવ્યું. ઇન્દુના વિવાહની વાત જ્યારે બાબીએ કરી ત્યારે મેં જે વિચાર અનાયાસે જણાવ્યા હતા તે વિચાર ખરેખર દૈવયોગે અમલમાં મુકવાનો અવસર આવ્યો છે. વિનોદ ! તારે હવે તો ને અમલમાં મુકવા જ જોઈએ. "

આવી સહજ જ ઇન્દુ પ્રતિ વિનોદની સહૃદયતા થઇ. તેની વૈધવ્ય દશા જોઇ તેને ધણું લાગી આવતું. અને તત્કાળ તેણે લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી એ ચાર સારા ધરની કન્યાઓ માટે એની પુછપરછ થઇ નિર્મળચંદ્રે એ વાત વિનોદને કહી અને તેનો અભિપ્રાય માંગ્યો અને કહ્યું કે તને જે ઠીક લાગે તે સંખ્યા વિશેષ તપાસ કરી લેજે. પણ તેણે તો તરત જ ઉત્તર દઇ દીધો કે “ મારે તો બીલકુલ લગ્ન કરવાં જ નથી. ” આવેા ઉત્તર તે દર વખતે દેતો.

વિનોદચંદ્રના આવા વિચારો જાણી એક વખત નિર્મળચંદ્રે વિનોદને પોતાના ખંડમાં બોલાવી એકાંતમાં તેની સાથે વાતચીત કરી, નિર્મળચંદ્રે કહ્યું કે:—

“ ભાઇ વિનોદ ! તારા વિવાહ માટે જ્યારે જ્યારે પુછપરછ થાય છે ત્યારે તું ના ને ના કહે છે એનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. શું તને કન્યાઓ નાપસંદ પડે છે, કે તારી કોઇ બીજી અભિલાષા છે ? હવે તારી ઉંમર મોટી થઇ છે, તારાં લગ્ન થઇ જવાં જોઇએ. અને આમ ના ના કરતાં વખત જશે તો પછી સારા ધરની કન્યા મળવી મુશ્કેલ થઇ પડશે. એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાતિમાં આપણી પ્રતિષ્ઠાને ઘેરો લાગશે. માટે તારાં મનની જે વાત હોય તે કહી દે ! ”

“ મોટા ભાઇ ! મેં કોઇ લૈંગિક કારણે ના પાડી નથી. પણ મારે તો મુશ્કેલ લગ્ન કરવાં નથી. હું આજીવન કુંવારો રહેવા ઇચ્છું છું. ”

“ તેનું કારણ ? ”

“ સ્પષ્ટ કારણ હું કહી શકતો નથી, પણ મારા મનમાં જ એવી લાગણી થઇ રહી છે કે લગ્નની વાત મને અત્યારે મહા દુઃખદાયક લાગે છે. ”

“ શું તને સંસારની અને કુટુંબની ભાવિ ઉપાધિઓ અને જોખમ-દારીઓનો ભય લાગ્યો છે ? ”

“ એ ઉપાધિઓ અને જોખમદારીઓ કેવાં હોય છે તેનો મને અનુભવ નથી તો તેનો ભય હોય જ કેમ ? ”

(૧૨૦)

“ત્યારે શું તારી કોઇ અકલ્પ્ય કલ્પના કે મહા અભિલાષા પ્રમાણે તારો જનસંબંધ નહિ થાય એવો કંઈ અદેશ તને રહે છે ?”

“જન કરવાનો વિચાર જ નથી, તો પછી એવા અદેશને સ્થાન જ ક્યાંથી ?”

“ત્યારે ના કહેવાનું કંઈ કારણ ?”

“ત્યારે હું હા પાડું તેનું પણ કોઈ કારણ ?”

“કારણ એજ કે તારી સંસારની મુસાફરીમાં તારે એક સહભાગીનીની અવશ્ય જરૂર પડશે. આ સંસારનો રથ સ્ત્રી અને પુરુષ રૂપે એ ચક્ર વડે ચાલી શકે છે માટે તારે જન કરવાની જરૂર છે.”

“એ સંસાર-રથ કોનો ? સ્ત્રીનો કે પુરુષનો ?”

“એકનો.”

“પુરુષનો સંસાર-રથ સ્ત્રીરૂપે ચક્ર વિના નહિ ચાલે ?”

“નહિ ચાલે.”

“અને સ્ત્રીનો સંસાર-રથ ?”

“તે પણ પુરુષ વિના નહિ ચાલે.”

વિનોદચંદ્ર પોતાના વડીલ અંધુ નિર્મળચંદ્રનો ઘણો વહાલો ભાઈ હતો. નિર્મળચંદ્રે એને એની પુખ્ત વયે વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપી દીધું હતું. તેમજ દરેક બાબતમાં એ એક અંધુઓ એ ઈશ્વર મિત્ર સમાન વર્તતા હતા. અને આવી સ્નેહમયીને બળે જ વિનોદચંદ્ર પોતાના ભાઈ સાથે છુટથી વાત કરતો હતો. પોતાના મનમાં ઇન્દુના વૈધવ્યના વિચારો આવતા હતા તે ઉપરથી એને ઘણી વખત આવા વિષવા વર્ગના વિચાર પણ આવતા. અત્યારે એ ચર્ચા કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ભાઈ સાથે પોતાની અંગત વાત ઉપરથી આમ સામાન્ય વાત ઉપર જાણી જોઈને ઉતરી પડ્યો.

“પણ હું તો ઘણી સ્ત્રીઓના સંસાર-રથ પુરુષ-ચક્ર વિનાના જોઉં છું.”

“ ક્યાં ? ”

“ આ બધી હિંદુ વિધવાઓનાં જીવન શું એકચક્રી નથી ? અને એમના સંસાર-રથ એકચક્રી હોય શું નથી ચાલતા ? ” નિર્મળચંદ્ર નિરુત્તર રહ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો:—

“ એમ કહીને તું શું કહેવા માંગે છે ? ”

“ હું એમ કહેવા માગું છું કે સ્ત્રીઓના-વિધવા સ્ત્રીઓના સંસાર-રથ પુરુષ ચક્ર વિના ચાલે છે તો મારો સંસાર-રથ સ્ત્રી ચક્ર વિના કેમ નહિ ચાલે ? ”

“ બાપ ! વિધવા સ્ત્રીઓનો સંસાર-રથ પુરુષ ચક્ર વિના ઠીક ઠીક ચાલે છે એમ કેમ કહી શકાય ? તેમનાં રથનું એક ચક્ર ભાંગી ગયું છે; ખીણું અનેક દુઃખભારથી ખડીત થઇ ગયું છે. એમના રથ દ્રીયક્રી હતાં ત્યાં સુધી જ ચાલ્યા, પછી નહિ. એમનું જીવન રથબદ્ધ થયું. એમનો રથ હવે આગળ ન ચાલે. ”

“ એવી રીતે પુરુષોના સંસાર-રથનું સ્ત્રીચક્ર ટૂટી જાય તો તેમનો રથ પણ ચાલતો અટકે કે નહિ ? ”

“ અટકે તો ખરોજ. પણ ખીણું ચક્ર જોડીને તે પુનઃ ચાલુ કરી શકે છે. ”

“ અને સ્ત્રીઓના સંસાર-રથને ખીણું ચક્ર નહિ જોડી શકાય ? ”

“ બાપ ! આ તો લાંબી વચમાં ઉતરવાનું થાય છે. તારો પ્રશ્ન વિકટ છતાં હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તારી શંકાનું નિવારણ કરીશ. જો, સ્ત્રી અને પુરુષ એ સંસાર-રથનાં બે ચક્ર છે; પણ તે ઉભયની હૃદય રૂપ ધરીની શક્તિમાં ફેર છે. એટલે જો સ્ત્રી ચક્ર હૈવયોગે તુટે તો આખા રથનો ભાર પુરુષ ચક્ર ગ્રીલી શકે છે. તે જો કે સ્ત્રીચક્ર વિના આગળ ચાલી નહિ શકે પણ સ્ત્રીચક્રના તુટવા સાથે તે તુટતું નથી. બ્યારે પુરુષચક્ર તુટતાં આખા રથનો ભાર સ્ત્રીચક્ર ગ્રીલી શકતું નથી. એટલું જ નહિ પણ તેની હૃદયરૂપ ધરી અને લાગણી રૂપ આરાઓના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે. એટલે જો ચક્ર

એડે બીજું નવું પુરુષ ચક્ર જોડવામાં આવે તોયે સંસાર-રથ ચાલી શકે એમ નથી.

શ્રી હૃદય એવું કામળ અને સ્વિગ્ધ છે કે તેના પર પતિવિયોગના ધા અતિ ઉંડા પડે છે. તે પોતાનો પ્રેમ બૂલી શકતી નથી. જ્યારે પુરુષ બૂલી શકે છે; અથવા સંસારની ખીણ ધણી દરજ્જે બળવતાં તે બૂલી જાય છે એવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે; અથવા એવી દરજ્જે બળવવા તેને બૂલી જવાની અનિવાર્ય દરજ્જા પડે છે. અને તેને....”

“એટલે શું સંબળ વર્ગના રનેહના ધા રૂઝા અને નિર્ભળના નહિ ?”

“વાસ્તવિક રીતે શ્રી હૃદય પર જ રનેહના ઉંડા ધા પડે છે. પુરુષ હૃદયને નહિ અને રનેહના ધા રૂઝા રૂઝાતા નથી. સંસારની અગણીત ઉપાધિઓ અને વ્યવસાયોથી પુરુષ હૃદય સંપત્ત અને સંતપ્ત બને છે. એ સંપત્ત હૃદયને સ્વિગ્ધ કરવા, એ સંતપ્ત હૃદયને શાંત કરવા શ્રી હૃદયની સ્વાભાવિક અપેક્ષા રહે છે. આપણા આર્યસંસારમાં કુટુંબવ્યવસ્થાને લગતાં બહારનાં કાર્યો પુરૂષને શીરે છે. અને એ કાર્યો કરવામાં તેમને આવશ્યક પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય શ્રીઓનું છે. તેથી તેમનાં હૃદયો સ્વાભાવિક રનેહાર્દ્ર અને સ્વિગ્ધ હોય છે. એવા રનેહાર્દ્ર અને સ્વિગ્ધ હૃદયો પર પડેલા વિધિના ધા કષ્ટ રીતે રુઝવી શકાય ? એની બળતરા-વેગ બહુ બહુ તો પતિપ્રેમની સ્મૃતિ, સંતતિ પ્રતિનિવાસભાવ, અને પ્રભુભક્તિ ઇલાહિ અભીરૂપથી શાંત કરી શકાય. બાકી એને રુઝવવા એના પડેલા ચીરામાં અન્ય રનેહરસ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તેમણે ઉલટો સડો લાગશે, તેનો નાશ થશે ! ”

“પણ જે હૃદયનો રનેહ યોગ્ય સ્થાને ઠલવાયા વિના ઠરી જ રહ્યો હોય તેનું શું ? ” નિર્ભળચંદ્ર આ પ્રશ્નનો મર્મ સમજી ગયો.

“તે સ્થિતિ પણ સંતાપકર છે. પણ તેનો ઉપાય શું ! કેટલીક વખત એવું બને છે કે આપણાં અમુક દુઃખો નિવારી શકવાને આપણે સમર્થ હોઈએ છીએ છતાં કેટલાક આબુઆબુના સન્નિગોના કારણે આપણને તે દુઃખ નિરૂપાયે સહન કરી લેવું પડે છે. તારું

કહેવાં હું સમજ્યો છું. લગાદિરિવાજો સંસાર વ્યવહાર અને કુટુંબ વ્યવસ્થા માટેજ થોજેલા છે. એ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થાને અંતરામ ન થાય તે માટે ખીજા રિવાજો પણ રૂઢ થયેલા છે. જેમ રાજ્યના હિત માટે એના કાયદાઓનો અમલ થવો જોઈએ તેમ સમાજના હિત માટે સમાજના નિયમોનો પણ અમલ થવો જોઈએ. અને એજ સમાજના હિત માટે વૃદ્ધિ માટે લગ્ન પણ કરવાં જોઈએ.”

નિર્મળયંદ્રે છેલ્લા વાક્ય પર ભાર મૂક્યો.

“ પણ સમાજના કાયદાઓથી કોઇ નિર્દોષને અન્યાય થતો હોય તો એવા કાયદા કાં તો સુધારવા કે કાં તો તેનો ભંગ કરવો જરૂરનો છે. પણ મારે તો એ સમાજના કાયદાના ક્ષેત્રમાં પગ મુકવોજ નથી પછી શું ? ”

“ બાપ ! ઉતાવળો થઇશ નહિ, હજી નિરાંતે વિચાર કરી નિશ્ચય કરજે અને.....”

નિર્મળયંદ્ર વધુ કહેવા જાય છે એટલામાં ઇન્દુ ચાના પ્યાલા લઇ ટેબલ પાસે આવી ઉભી. તે ચાના પ્યાલા ટેબલ પર મુકતી હતી તે સમયે વિનોદયંદ્ર તેના શાંત, ગંભીર, અને મુગ્ધ પણ નિસ્તેજ મુખ તરફ સ્નિગ્ધ નજરે જોઇ રહ્યો હતો. ઇન્દુ અંડી બહાર મઇત્રાં મુધી તેની દષ્ટિ તેની પાછળ પાછળ ખેંચાઇ. ઇન્દુ અદૃશ્ય થતાં વિનોદયંદ્રની આંખમાંથી એક બે આંસુ ટપકી નીચે પડ્યાં. નિર્મળયંદ્ર આ દૃશ્ય ઉત્કંઠાથી જોઇ રહ્યો. તે અનેક સ કલ્પ વિકલ્પમાં પડ્યો. વિનોદયંદ્રના દરેક પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા લાગ્યો. વિનોદયંદ્રનું મન ઇન્દુના વિચારમાં પરાવાયું હતું, બ્યારે નિર્મળયંદ્રનું મન વિનોદના વિચારમાં હતું. આમ બેઉ બાપ્પો થોડીક પળ બિજા બિજા દિશાએ વિચાર પર ચઢી ગયા. ટેબલ પર મૂકેલા ચાના પ્યાલાઓ પણ તેમની આ શાંતિ નિરખી ઠંડાગાર થઇ ગયા હતા.

“ વિનોદ ! ચા ઠંડી પડી ગઇ. પી લે.” નિર્મળયંદ્રે પોતાનું પ્યાલું હાથમાં લેતાં લેતાં કહ્યું. વિનોદયંદ્ર એકદમ અચકચો. તેમણે ચા પી લીધી પછી ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું. “ મોઠાભાઈ ! હમણાં રજા લઉં છું. આપની વાત

પર હું નિરાંતે વિચાર કરીશ. મારાથી કંઈ અણુધટતું બોલાયું હોય તો તે મારે ક્ષમા આપશો. મેં તો માત્ર મારા તરબોળ પ્રદર્શીત કર્યા છે.”

“વિનોદ ! હું સમજું છું કે તું તરંગી છે. તું બહુ ઉંડા ઉંડા કલ્પનાના સમુદ્રમાં ઉતરતો જાય છે. પણ તારે આ સમયે એ ઉંડા પાણીમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. પ્રથમ સંસારમાં પ્રવેશ કર, કારણ સંસારમાં રહીને જ તારી ભાવના અને આદર્શોની સિદ્ધિ થવી શક્ય છે. માફ તને આત્મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે તને વખત જતાં જણાશે કે આજનો તારો નિશ્ચય વાતક નિવડશે. મારે એક વડીલ, શુભેચ્છક તરીકે મારે જે માગદર્શન કરવાનું છે તે હું કરું છું. હું મારો ધર્મ બજાવું છું. તું તારો માગ શોધી લેજે. પણ તે બહુ સંભાળથી શોધજે. મારી સલાહ ધ્યાનમાં રાખી તેને શોધજે, તેને છેક ઉવેખીશ નહિ.”

વિનોદચંદ્રના ગયા પછી નિર્મળચંદ્ર મનોગત વિચારવા લાગ્યો કે “શું વિનોદચંદ્રનો ઇન્દુ તરફ પક્ષપાત છે ? શું તેના વૈષ્ણવ દુઃખે દુઃખી થઇ તે પોતે કૌમારવ્રત પાળવા તૈયાર થયો છે ? અથવા શું તે આવી અણુખીલી પુષ્પ કળીઓને ખીલતાંજ કરમાવી નાંખનાર સમાજબંધન પર રોષે ભરાઇ સમાજથી બહીષ્કૃત રહેવા ઇચ્છે છે ? જો એમ હોય તો તો ઠીક. એના એ તરબોળ કાળે કરીને વિલય થશે ! પણ.....” તે જરા વાર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો.

“નહિ, એમ નહિ હોય. જો તે ઇન્દુ પ્રતિ ક્ષુદ્ર મોહવશ થઇ ખેંચાતો હોય તો મારી હાજરીમાં તેના પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવાની જરા પણ હિમત નહિ કરે ! એ દૃષ્ટિપાતમાં વિષય ન હતો પણ કરુણા હતી. એ તો માત્ર એક દુઃખી બાળા પ્રતિ મમતાભર્યો દૃષ્ટિપાત હતો, અને એની સહૃદય લાગણીથી જ તેણે આ બધી ચર્ચા કરી લાગે છે.

અને બિચારી ઇન્દુ ઈ દશાનો દુઃખભર્યો વિચાર કોને ન આવે ! વિમલા તો એના વિચારમાં તે વિચારમાં અડધી થઇ ગઇ છે ! વિમલાની બહેનની વૈષ્ણવ દશા આગળ મારા ભાઈનાં અવિવાહિત જીવનનો

(૧૨૫)

વિચાર નજીવો છે. પણ સંસાર પિંજરથી બહાર ઉડનારાં આદ્યે સ્વતાંત્ર વિકારી પંખીડાંઓ ઉપર અમારે અવશ્ય નજર તો રાખવી જ પડશે”

(૭)

નિર્મળચંદ્ર એક વ્યાહારિક પુરુષ હતો. કુટુંબની વ્યવસ્થા, સંબંધી ઝાનો સંબંધ અને રોજ, અને યાત્રિ વ્યવહાર એ બધી વસ્તુઓ એક બીજાને અંતરાયરૂપ ન થાય તે પ્રમાણે તે પોતાનો જીવન-વ્યવહાર નીભાવતો હતો. કોઇ પણ કૌટુંબિક કે સામાજિક પ્રસંગે તે એકદમ લાગણીને વશ થતો નહિ; પણ દરતીમેરનો વિચાર કરીને કોઇને બીનજરૂરી કનડગત કર્યા વિના પોતાનો નિર્ણય કરતો. યાત્રિ કે સમાજમાં જે નાનાં મોટાં આંદોલનો થતાં તેથી તેની લાગણી ઉતરકરાતી નહિ. જ્યાં જ્યાં જ્યેનો અભિપ્રાય માંગવામાં આવે ત્યાં ત્યાં જ પોતાના અભિપ્રાયની કંપે કિમત ગણાતી હોય તો જ તે પોતાનો અભિપ્રાય આપતો, નહિ તો તટસ્થ રહેતો.

ન્યારે વિનોદચંદ્ર સાથે તેના વિવાહ સંબંધી પ્રથમ સંવાદ થયો ત્યારે તેના મનમાં ઇન્દુ અને વિનોદના વિવાહ સંબંધની ઝાંખી કલ્પના પણ ન હતી. પણ વિનોદ સાથેની ચર્ચા પછી ઇન્દુના ભવિષ્ય માટે તેને પણ લાગણીભર્યા વિચાર થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પોતાની પત્નિ વિમલા સાથેની ચર્ચા થતાં ઇન્દુનું ભવિષ્ય કોઇ પણ રીતે સુધારવું એવો તેનો અભિપ્રાય બદલાયો. વિમલાના હૃદયની અભિ-લાષા ભણી લીધા પછી, વિમલાની દલીલો પર મનન કર્યા પછી, તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જે વિનોદ ઇન્દુ સાથે લગ્ન કરવા ખુશી હોય તો તે તેને અવશ્ય ટેકો આપશે. અલબત્ત તેને હજી ઇન્દુનાં લગ્ન વિનોદ સાથે થાય તો સમજાવા લાગે છે. અલબત્ત તેને સહન કરવા પડશે તેના ભવ લાગણી હતો. પણ એક માણસ પોતાની પ્રિયપત્નિની પહેનનું ભવિષ્ય સુધારે છે, અને બીજી માણસ પોતાના વહાલા બંધુનું કિત સંભાલ કે જેમ સમજવાથી સમાજના ભવિષ્ય તેણે જુદું પસંદ કરી નહિ, તેમ

જ વિમલાએ જે દલીલો કરી હતી તેથી સમાજને સમજાવી શકાશે એવી પણ તેને ખાતરી થતી હતી. આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી તેણે એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો કે આવી અક્ષત વિધવાઓનાં લગ્ન શાસ્ત્રોને પણ સંમત છે; પણ લોકાચારથી ડરીને લોકો એને ઉત્તેજન આપતા નથી. પણ સમજપૂર્વક એવાં એક બે લગ્નો કરતાં આવાં ધણુ લગ્નો થાય તો લોકાચારનો ડર જતો રહે. આવાં લગ્નોને બલે પુનર્લગ્ન કહેવામાં આવે, પણ તેથી સમાજ વ્યવસ્થાને કે સ્નેહ અને નીતિના બંધનોને કંઈ પણ હાની થાય એમ નથી. સમાજવ્યવસ્થા અને સ્નેહ કે નીતિનાં બંધનોનો ભોગ અપાતો હોય તો આવા અસહાય હૃદયોનો ભોગ આપીએ તો તે કંઈક ક્ષાંતવ્ય ગણાય. પણ ન્યાં એવો ભોગ આપવાનું હોતું નથી ત્યાં પછી શા માટે નિર્દોષ જીવનનો ભોગ આપવો જોઈએ ?

પણ વિનોદ ઇન્દુ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે તો !

પણ વિમલા કહે છે તેમ જો ઇન્દુના દુઃખે દુઃખી થઈ તેણે આવો નિઃશ્ચય કર્યો હોય તો સંભવ છે કે વિનોદ હા પાડે. અને તે હા પાડે તો મારી ના નથી. હા, ના, મેળવવી એ કામ હવે વિમલાનું છે. સમાજનો વિરોધ શમાવી લેવો અથવા તેમના અપવાદ સહન કરવા એ મારી ફરજ છે.”

વિનોદ્યંદની ઇન્દુ પ્રતિની જે સ્વાભાવિક પણ મુઠ્ઠી લાગણી દેખાતી હતી તે વિમલા સમજી ગઈ હતી. અને તેથી તેણે નિર્મળયંદ્ર આગળ યોતાનો મનોગત વિચાર જણાવ્યો હતો.

વિમલાએ એક દિવસે ઇન્દુને એકાંતમાં કહ્યું કે—“ ઇન્દુ ! મારા મનની એક વાત તને કહું. વિનોદ્યંદ્ર સાથે અમે તારો વિવાહ કરવા માંગીએ છીએ. તારો શા વિચાર છે તે હું જણાવવા માગુ છું. તારો વિચાર એજ મારો વિચાર. તારું હિત તે મારું હિત.”

ઇન્દુ કશેા ઉત્તર આપી શકી નહિ. તે સ્વાભાવિક શરમાઇ ગઇ અને નીચું જોઇ રહી. સંસારની અતુભવીયણુ વિમલા સમગ્ર ગઇ કે તેના આ શરમાળપણામાં હકારનો ઉત્તર આવી જાય છે. ઇન્દુને આટલી સૂચના કરી દીધા પછી પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવા તેને પરોક્ષ રહીને જે સખીકૃત્ય કરવાનું હતું તે કરવામાં હવે વાંધા નથી એવા વિચાર સાથે તેને વળી એક એવો પણ વિચાર આવ્યો કે હું આ પરોક્ષ યુક્તિથી વિનોદ્યન્દ્ર અને ઇન્દુના સ્નેહ બંધન માટે જે પ્રયત્ન કરું છું તે શું યથાર્થ છે ? જેમ હું ઇન્દુને આવી રીતે સંસારના માર્ગે લઇ જાઉં તેમ તેને એથી ઉલટું રસ્તે એટલે વૈરાગ્યને પંથે ઉતારી ન શકું ? શું તેમ નહિ બને ? થોડીવાર વિચારમુગ્ધ રહ્યા પછી તે મનમાં જ એલી કે એમ બનવું મને તો અશક્ય લાગે છે. અનેક ફળપુલ આદિના ઉદ્યાનમાં ઉડતું પખી એ ફળપુલની સુવાસ લેતાં તે ખાવાની ઇચ્છા નહિ કરે ! જો તેને પોતાને લાયક ફળપુલ ખાવના માર્ગ બતાવીયે તો તે તેના ચચેચ લાભ લઇ પોતાનું હિત કરે, પણ જો એને એ ફળપુલ ખાતાં અટકાવીયે તો ! જો એવો પ્રયત્ન કરવા જઇએ તો તે કદાચ ચોરી છુપીને અમે તેવું નુકશાનકારક ફળ પણ ખાઇ લે અને ઉદ્યાનનો નાશ કરે ! એમ કરવા માટે એને તો ઉદ્યાનમાંથી દુર જ રાખવું પડે ! પણ તેમ કરતાં એ ફળપુલનું સ્વાભાવિક રસીકું પખી એ ફળના આસ્વાદ વિના જીવે પણ ખરું ! આવા વિચાર ક્યાં પછી તેણે પોતાનું ધારેલું કાર્ય વ્યાજખીજ છે એમ અભિપ્રાય બાંધી લીધો.

(૮)

ઇન્દુ જ્યારે પ્રથમ આવી ત્યારે વિનોદ્યન્દ્ર તેની સાથે એક નાની બહેન જોડે વાતો કરે તેમ વાતો કરતો હતો. ત્યારે કોઈક વખત તેને તેની વૈધવ્ય દશાનું ભાન થતું, પણ ઇન્દુની આજચેષ્ટા જોતાં તે વિરમીત થતું. ઇન્દુ પણ તેની જોડે બહેન પેઠે વર્તતી, અને વિનોદભાઇ કહી ધડીએ ધડીએ વતો કરતી. પછી જ્યારે ઇન્દુની ચૌવન કળી ખીલવા માંડી ત્યારે ઇન્દુને સ્વાભાવિક લજ્જા ઉત્પન્ન થવા લાગી. અને તેથી વિનોદ્યન્દ્ર કે નિર્મળચન્દ્ર સમક્ષ જરૂર વિનાની વાતો કરતી નહિ કે પાસે

એસતી નહિ. વિનોદ્યંદ્ર પશુ બ્યારે બ્યારે ઇન્દુને જુએ ત્યારે ત્યારે તેના કલ્પાત કુખના વિચારમાં જ લીન થઈ જતો.

ઇન્દુ ધરતું દરેક કામ પોતાની મોટી બહેનની સાથે રહીને જ કરતી. પશુ હવે વિમલાએ ધીમે ધીમે દરેક કામ તે ભતેજ કરે એવો પ્રયત્ન કર્યો. અને તે ઉપર ઉપરથી દેખરેખ રાખતી, વિનોદ્યંદ્રને જાગતું ખાસ કામ ઇન્દુને જ સોંપાતું. વિનોદ્યંદ્ર પ્રતિ ઇન્દુની મમતા આપ એવા હેતુથી વિમલા હરવખતે વિનોદ્યંદ્રની વખાણ બરી વાતો કરતી. ઇન્દુની હાજરીમાં વિનોદ એડે આનંદ અને મમતાની વાતો કરતી; ધડીકમાં તેને ખીજવતી, ધડીકમાં તેને રીઝવતી.

ઇન્દુને સહજજ વિનોદ પ્રતિ એનાથી ન સમભય એવી લાગણી થવા લાગી. વિનોદ્યંદ્રનાં મુખ દર્શન થતાં તેનો હૃદયરૂપ ચંદ્રકાંત દ્રવંતો અને નયનરૂપ કુમુદની પાંખડીઓ ખીલતી.

આણી તરફ વિનોદ્યંદ્રની દક્ષા પશુ તેનાથી ન સમભય એવી હતી. તેનું ગિરાગી હૃદય જે થોડા વખત પર ઇન્દુને માત્ર એક દુઃખી બાળવિધવા તરીકે જોતું હતું, તેને હવે ઇન્દુ એક મધુર સ્નેહપૂર્ણ મુખ્ય દેખાવા લાગી. તેનાં પ્રકૃલ્લ નયનો, લાલ મુલાખ સમા કપોલ, અને પ્રવાહ સમા અધરોષ્ઠ, તથા એ અધરોષ્ઠ વચ્ચેથી સ્વરતા મધુર શબ્દના રણકાર નીરખી-સાંભળી વિનોદ્યંદ્રના હૃદયાકાશમાં કંઈ કંઈ અનેક સંગીત ગરજ રહેતું.

સ્નેહના પ્રવાહને બ્યારે માર્ગ ન મળે ત્યારે તે કાં તો બંધ થોડી ઉભરાઇ જાય છે અથવા ઠરી જાય છે. ઉભરાઇ ગયેલો સ્નેહ અનીતિ અનાચારના કાવ્યકીયકમાં મલીન થવાનો સંભવ છે. બ્યારે ઠરી ગયેલો સ્નેહ શુદ્ધ રહી શકે છે. અને તેને સ્વાભાવિક ઉષ્ણતા મળતાં પુનઃ દ્રવે છે અને માર્ગ મળતાં વહેવા માંડે છે.

સ્નેહરસના ઠરી જતાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈરાગ્ય એ માત્ર સ્નેહનું ખીન્નું પ્રણ શુદ્ધત્તમ સ્વરૂપ છે.

વિનોદ્યંદ્રને ઇન્દુ પ્રતિ સ્વાભાવિક મમતા થઇ હતી એથી તે તેના

(૧૨૯)

દુઃખે દુઃખી થતો હતો. અને તેની સ્નેહમય લાગણીઓએ ઠરી જઈને વૈરાગ્યનું રૂપ લીધું હતું. જ્યારે ઇન્દુને કહેવામાં આવ્યું કે વિનોદચંદ્રને તે પોતાના હૃદયનાથ તરીકે સ્વીકારશે કે કેમ ? ત્યારે તેણે શરમથી કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો, પણ પોતાના હૃદયથી તેણે તેને પોતાના હૃદયનાથ તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો. અને તે —

‘ જીનું પહેલું પ્રણય વચન, પ્રિયી જ્ઞેતાં વિલાસ. ’

(મૈથિલ.)

એ રીતે પોતાના હૃદયના ભાવે અનાયાસે વ્યક્ત કરતી હતી. આ બધા સ્વાભાવિક વિલાસથી વિનોદચંદ્રને ક્ષણિક વૈરાગ્ય જતો રહ્યો, અને તેનો સ્નેહરસ ધ્રુવવા મંડ્યો.

જ્યારે જ્યારે કુટુંબમંડળ એકત્ર થઈ ખેંડું હોય અને અનેક પ્રકારની વાતો ચાલતી હોય તે વખતે ઇન્દુ શરમથી નીચું જોઈ દરેક વાતો સાંભળ્યા કરતી. વિનોદચંદ્રના શબ્દો કાન પર પડતાં તે ધીક ઊંચું જોતી, પાછું નીચું જોતી, અને તેની વાણી રસથી સાંભળતી. વિનોદચંદ્ર તેનો આ ભાવ સમજી જતો. અને એવી વખતે તેને શાકુંતલનો એક સ્લોક સહસા યાદ આવતો:—

જો કે વદે કદિ નહિ એ, મુજ સંગ વાણી,
દે કાન તોય મુજને, વદતો પ્રમાણી;
માર: ભણી મુખ કરી, ન જુએ એ કદાપિ,
રાખે એ નજર ન, અન્ય ભણી તથાપિ.

કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે વિનોદચંદ્ર વાતના પુર રસમાં ખીલ્યો હોય ત્યારે વિમલા જાણીએને ઇન્દુને પાણી લેવા કે બીજી કોઈ વસ્તુ લાવવાની આજ્ઞા કરતી. હૃદયનાથની વાણી-રસના ધુંઠડા પીતાં પીતાં મોટી બહેનની આજ્ઞા ઉઠાવવા આમ ઉઠવું પડે એ તેને બહુ વસમું લાગતું. તે મહા પ્રયાસે ઉઠતી, ધીમે પગલે જતી, પણ ઝડપથી પાછી આવતી. વળી જ્યારે ઇન્દુ આમ ઉઠીને જતી ત્યારે તે પાછી આવે ત્યાં સુધી વિનોદચંદ્રને

વાણી પ્રવાહ પણ ધીમે થઈ જતો. આ બધું વિમલા અવલોકતી. તેને હવે નિશ્ચિત થયું કે વિનોદચંદ્ર આગળ લગ્નની વાત કરવામાં આવે તો તે ના નહિ પાડે.

આ પ્રમાણે આ મુંઝું સંવનન સ્નેહમંથન કેટલોક કાળ ચાલ્યું. એક રીતે કહીએ તો ઇન્દુ પોતાના વડીલની આજ્ઞા અને પોતાના હૃદયના સહકારથી આ સંવનન કરી રહી હતી, એટલે તે તો આશાભરી હતી. પણ વિનોદચંદ્ર આ સ્નેહમાંથી જે નવનીતની આજ્ઞા રાખી રહ્યો હતો તેની પ્રાપ્તિ માટે તેને બહુ ખાતરી ન હતી. કારણ તેને એમ સંશય હતો કે ભાઈ અથવા ભાભી આ સંબંધ માટે અનુમત નહિ થાય, અને તેથી પોતાનું આ મનોગત મંથન અરથાને છે એમ માનતો. આથી તે મુંઝાતો હતો. તેનો સ્નેહ પાછો ફરી જતો હોય એમ દેખાતું હતું. વિમલા એ તરત ચેતી ગઈ.

એક દિવસે બ્યારે વિનોદચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ખુરશી પર આડો પડી કોઈ ઉંડા વિચારમાં તક્ષીન હતો ત્યારે વિમલા ત્યાં આવી ઉભી અને તેને પૂછ્યું:—

“વિનોદભાઈ ! આમ એકલા ખુરશી પર પડીને ક્યાં સુધી વિચાર કર્યો કરશો ?”

“હું કાંઈ વિચારમાં પડ્યો નથી. એ તો...ખાલી...અમસ્તો કંઈ ગમતું નથી એટલે આમ આડો પડ્યો હતો.” વિનોદચંદ્રે એમાં થતાં કહ્યું.

“એકલાને તે કંઈ ગમતું હોય ! કૃપા કરીને હવે તમારા વૈરાગ્યને ધોષ પીઓ અને લગ્ન કરવાની હા પાડો તમારા આવા વિચારથી તમારા મોઝાભાઈ બહુ મુંઝાય છે.”

વિનોદચંદ્ર નિરુત્તર રહ્યો. ભાભીને શો જવાબ આપવો તે સમજાયું નહિ. વૈરાગ્ય હતો નહિ, અને સ્નેહની વાત થાય નહિ.

“ત્યારે તમે કંઈ પીગળ્યા ખરા ! બોલો, બોલો, તમારી શી અભિલાષા છે ? શરમાતા નહિ !”

વિનોદચંદ્ર હજીએ શાંત રહ્યો. તેણે એક ઉચ્છવાસ નાખ્યો. વિમલાએ કહ્યું: “વિનોદભાઈ, તમારે શરમાવાની કે મુંઝાવાની જરૂર નથી. હું તમારું હૃદય જોઈ શકું છું. ત્યાં શું છે તે મેં જાણ્યું છે. મારી કેટલાયે કાળની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ચાક છે. મારાં અણસુઓમાં પુષ્પની સુવાસ તમારા હૃદય સુધી પહોંચી છે. તેની પરાગ ત્યાં જન્મ સ્થિત થઈ છે. હવે તમારે એ ફૂલને તમારા હૃદયાસન પર ચઢાવવું રહ્યું.”

વિનોદના મુખ પર પ્રકૃષ્ણતા દેખાઈ. તેને સાશ્વત્ આનંદ થયો, તે કંઈ બોલ્યો નહિ પણ વિમલાના મુખ તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યો.

“તમારા વડીલ બંધુની અનુમતિ મળી ગઈ છે. લોકાચારના ડરથી પણ તમારે નિરાશ થવાનું નથી.”

“લોકાચારના ડરથી હું ડરું એમ નથી, બાકી વડીલની અનુમતિની અપેક્ષા તો હતી જ.” લજ્જા અને બીતિ દૂર થયેલાં જોતાં વિનોદે ઉત્તર દીધો.

“તારે ઇન્દુ તમારી થઈને ?”

“હા, એ તમારી ચક્ષુકન્યા સમી ઇન્દુ મારી છે, અને રહેશે.” વિમલાના એક વખતના મશકરીના બોલ યાદ કરતાં વિનોદે કહ્યું.

“તથાસ્તુ.” કહી વિમલા હરખાતી હરખાતી ચાલી ગઈ.

+ + + +

વિમલાએ પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ થયાનો શુભ સંદેશો નિર્મળચંદ્રને કહ્યો. અને તેમણે વિનોદ અને ઇન્દુના વિવાહ નક્કી કરી સગાં સંબંધીઓને જાણવી દીધું. નિર્મળચંદ્રે ધણીખરા સમય અને દયાળુ સંબંધીઓ તથા સાતિજનો પાસેથી વાદવિવાદમાં અક્ષત વિધવાઓનાં લગ્ન થવાં જોઈએ એવો અભિપ્રાય મેળવી લીધો હતો. કેટલેક સ્થળેથી કંઈ કંઈ

(૧૩૨)

વિરોધ ઉપસ્થિત થયો હતો. પણ તેમની દરકાર કરવામાં આવી નહિ એટલે તે પાછળથી એની મેળે સમી ગયો. લગ્નતીથિ નક્કી થઇ અને યથા-વીધ લગ્નક્રિયા થઇ, સગાં સંબંધી તથા મિત્રમંડળે આનંદપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. વિમલાના આનંદનો તો પારજ ન હોતો. જ્યારે ઇન્દુ અને વિનોદનો હસ્તમેળાપ થયો ત્યારે હર્ષધિલી વિમલા આનંદથી લલકારી ઉઠી કે:—

ઝાલ્યો ઝાલ્યો મારી ઇન્દુએ તારલો રે લોલ,
રે'જો અખંડ સૌભાગ્યનો એ તારલો રે લોલ.

હેમલક્ષ્મી વા પ્રેમલક્ષ્મી.

(૧)

મારા એક પ્રેરિસર સાહેબ ખાનગી વાર્તાલાપમાં ધણીક વખત અમને કટાક્ષમાં કહેતા કે “ જો તમે યુગ્મ નગરીમાં રહેતા હો, રંક કે મધ્યમ સ્થિતિના હો, અને શરીર મ્હીને કે મગજમારી કરીને તમારો રોજનો રોટલો કમાઈ ખાતા હો તો તમારા શરીરને અને મનને રાહત આપવા એપોલો બંદર, બંડ રોડ, અને કવીન્સ રોડ પર થઇને કનેડી સીફ્ટ કે ચોપાટી ઉપર, હેન્ડીંગ ગાર્ડન ઉપર કે વોર્ડન રોડ આગળ હવાખાવાના મિષે ફરવા જશો નહિ. અને જશો જ, તો સમુદ્ર તરફ મુખ રાખી, આંખો મીંચીને અને મ્હોં પ્હોળું કરીને, હથરદત્ત અમુલ્ય ઓઝોન (પ્રાણવાયુ) ધરાધ ધરાધને પીજો. પણ ખબરદાર ! જો પીઠ ફેરવીને રસ્તા ઉપર નજર નાંખી તો તમારો બધો હેતુ વિકળ જશે. કાન્યુ તમારું હૃદય જો કંઈક દેશભક્તિથી અને ગરીબો પ્રતિની દાઝથી રંગાયલું હશે તો સામ સામેથી દોડી આવતી ‘ટોરપીડો’ સમી મોટરકારો તમારું હૃદય ચીરી નાખશે. આ મોટરકારોનું લશ્કર અને તેમાં મહાલતાં ધનનંદનો અને લક્ષ્મીલક્ષનાઓના વૈભવ અને થનથનાટ જોતાંવાર જ ભારત માતાની બોળી લક્ષ્મી દરિયા પાર કવી રીતે હરાઈ જાય છે, અને ગરીબોના શ્રમ વડે શ્રીમંતો કેવા વૈભવ ભોગવે છે એ બધા વિચારો આવશે; અને દરિયા કિનારે શાંતિ મેળવવા આવેલું તમારું મન ઉલટું અશાંતિના વમળમાં સપડાશે. જો કદાપિ તમારામાં દેશભક્તિ કે દીનદયાની લાગણી ન હોય તો પણ તમને અદેખાઈ તો જરૂર આવવાની; અને એ અદેખાઈ સાથે તમારા મનની અધીરાઈ, તમારી રંક સ્થિતિ વિષેના ખગાખા અને અશાંતિ જરૂર વધવાની ”

આ શિખાયણુ મને આજે યથાર્થ લાગે છે. જો કે જો વખતે એ વિના માગ્યે મળી હતી તે વખતે મારામાં દેશભક્તિ કે ગરીબો પ્રતિની

દયાની લાગણી ન હતી, એટલે હું તો મારા મિત્રો સાથે રોજ ફરિયા કિનારે ફરવા જતો હતો.

હું કોલેજમાં બણતો ત્યારથી મારા હૃદયમાં ‘ધનવાન’ થવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. મારે શ્રીમંત થવું છે, મોટરોમાં મ્હાલવું છે, અને ખાગ બંગલાના માલીક બનવું છે, એવી એવી આશાઓનાં તાંતણે મારું મન સદા લટકેલું રહેતું. એટલે આવાં મોટરોનાં સૈન્ય કે શ્રીમંતોના વૈભવ નીરખી મને કદી દેશની નિર્ધનતાના વિચાર કે અદેખાઇની લાગણી થતું નહિ. ઉલટું શ્રીમંત થવાના અવનવા માર્ગો શોધતો. કંઈ કેટલી વાર ચોપડીના બાંકડા ઉપર એસી વિચાર કરતો કરતો ઉંધી જતો; અને છેક સીપાઇ દાદા આવીને ઉઠાડે ત્યાં સુધી શ્રીમંતાઈનું સ્વપ્નસુખ માણતો.

બી. એ. થયા પછી શ્રીમંતાઈના શિખરે પહોંચવા સીધા કે આડા માર્ગની શોધમાં લાગ્યો. શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવા કંઈ દાંડ તો રાખવો જોઈએ; અને તે માટે પાંચ પૈસા પેદા પણ કરવા જોઈએ. નોકરી લીધેથી પરવડે એમ ન હતું એટલે મેં કેટલાક બાઇબાઈની અણમૂલી સલાહ પ્રમાણે શેરબજારમાં વાવડાના સોદા કરવાનું ‘બીઝનેસ’ શરૂ કર્યું. આપણા ઉપર લક્ષ્મીદેવીની કૃપા છે એ તો શરૂઆતમાં જ સમજાઈ ગયું. કારણ દરેક વલણને દિવસે હું ખીસાં તર કરી ઘેર આવતો.

આમ પૈસા મળવા લાગ્યા એટલે હું ‘અપ-ટુ-ડેટ જેનલ મેન’ જેવું રહેવા લાગ્યો. જુદી જુદી કોડીના ગૃહસ્થોને મળવા જવા માટે જુદી જુદી દાખના પેશાક તૈયાર કરાવી લીધા, અને મારા નામનાં ‘વીઝીટીંગ કાર્ડ’ પણ છપાવી રાખ્યાં. વીઝીટીંગ કાર્ડ ઉપર મારા ધંધા મુબંધી શુ’ લખવું તે માટે મને ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો હતો. હું શેરની દલાલી કરતો ન હતો એટલે ‘શેર બ્રોકર’ તો લખાય નહિ. કદાચ ‘સબ શેર બ્રોકર’ શબ્દ યાદી થયું; પણ શેરો વેચવા અને લેવા એ પણ એક જાતનો ધંધો છે એટલે મેં ‘શેર ડીલર’ની ઉપાધી ગ્રહણ કરી લીધી. અને “સપ્તરાય શ્રીપતરાય વડીલ, બી. એ. શેર ડીલર” એ પ્રમાણે કાર્ડ ઉપર સુંદર અક્ષરોમાં છપાવ્યું.

મારા હૃદયમાં નિવાસ કરી રહેલી ગુપ્ત મહત્વાકાંક્ષા શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવાને અને તેમના કૃપાપાત્ર થવાને કોઇ પણ પ્રસંગ જવા ન દેવાની આજ્ઞા આપ્યા કરતી હતી. એ આજ્ઞાધીન હું ગમે ત્યાં હઉં, જીલ્લેશ્વરમાં દેવ દર્શન માટે દોડતો હોઉં, કે શેર અજ્ઞરમાં ધણ ખાતો હોઉં, ચોપાટીના ધુટપાથ પર આંટા મારતો હોઉં, કે ડૂમમાં બેઠો હોઉં; બ્રાહ્મણ્યે શુદ્ધ વિશ્રાંતિ ગૃહમાં ચાહ પીતો હોઉં, કે ઈરાનીના કોસ્મોપોલીટન રીસ્ટોરાંમાં આઈસક્રીમ ઉડાવતો હોઉં, નાઠકશાળામાં હોઉ કે સીનેમા હાઉસમાં હોઉ, હિંદુ મયન્ટ કલબની પાર્ટીમાં સામેલ હોઉં, કે આર્યન બ્રધરહુડના પ્રીતિભોજનની પંક્તિમાં બેઠો હોઉં, ગમે ત્યાં હોઉ પણ શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવા અને શ્રીમંતાઈના શિખર પર ચઢવાનું એક પગલું આગળ મુકવાને કોઇ પણ સ્થળ કે કાળ ચુકતો નહિ.

એ પ્રમાણે હું અનેક પ્રયત્ન કરતો, પણ દરેકમાં ફત્તલ પામતો નહિ. છતાં અલગત મેં થોડાક મિત્રો મેળવ્યા હતા કે જેઓ શ્રીમંત નહિ તો સારી રિયલિટી વાળા તો હતાજ.

એક દિવસ અંગ્રેજી પોશાકમાં સજ્જ થઈ હું મી. ઝવેરી નામના એક મિત્ર સાથે તેની મોટરકારમાં ફરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં લગભગ સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો, ત્યારે અમે વોર્ડન રોડ ઉપરના તોપખાના પાસે આવી લાગ્યા, ત્યાં મોટર ઉભી રાખી અમે એક બાંકડા ઉપર બેઠા.

વાયુની મંદ મંદ લહરીઓ પ્રવૃત્તિની ઉપ્જીતા દુર કરતી હતી, જ્યારે નાના નાના ખડકો સાથે અથડાતાં મોર્જાઓ ઝીણું ઝીણું ગાન કરી મનને આનંદ આપી રહ્યાં હતાં. સમુદ્ર કિનારે ઉપસ્થિત થએલા, ગર્વથી ટટાર ઉભેલા મહાલયો પ્રતિ જાણે સૂર્યનારાયણ કુંદે ભરાયા હોય એમ લાલચોળ થતા સમુદ્રમાં ગર્ક થતા દેખાતાં હતા; જ્યારે સંધ્યાકાળના રક્તવર્ણ પ્રકાશમાં એ મહાલયો સૂર્યના અકારણ ક્રોધ અને તેનું પોતાનું જ સમુદ્રના ગર્ભમાં પતન થતું નીરખી અદૃશ્ય કરી રહ્યા હોય એવી કલ્પના થતી હતી. સમુદ્ર તટે ગર્વાન્વિત હાસ્ય કરતા, ટટાર ઉભેલા મહાલયોનાં દર્શન થતાં વાર હું મારા સ્વભાવ પ્રમાણે સ્વપ્નગત વ્યાપારમાં

મુંઝાઈ ગયો હતો, એટલામાં એક મોટો ધડાકો મારા કર્ણુમાં આવી અથડાયો; અને હું નજર ફેરવી જોઉં છું તો એક નાનકડી પશુ મનોહર 'ટુસીટર' મોટરકાર સામેથી આવતી એક મોટર લોરી સાથે અકસ્માત અથડાઈ હતી, કુતુહલથી હું ત્યાં દોડી ગયો. ત્યાં જઈ જાયું તો એક આર્થ રમણી સ્થાન મુખે એ મોટરકારના 'બોલ' આગળ ઘેરી હતી. તેની મુકુમાર લતા સમી દેહ આ અકસ્માતથી ધૂનતી હતી, તેના જમણા હાથમાંથી લોહી વહેતું હતું, જે તે પોતાના રેશમી કમાલ વડે લુછતી હતી. વિશેષ તપાસ કરતાં જણાયું કે આ યુવતી જાતે પોતે મોટર હંકારતી હતી. અને આમેની મોટર લોરી વાળાની કે એની ગફલતથી અકસ્માત થયો હતો. એ યુવતીની મોટરકારનું ચંત્ર બગડી ગયું હતું અને આગળનો કાચ પણ બાંગી ગયો હતો, જેનો એકાદ ટુકડો તેના મૂણાલ સમા કોમળ હસ્તમાં લાગવાથી લોહી વહેતું હતું. હજી લોહી વહેતું અટક્યું ન હતું. અને કમાલ પણ લોહીથી તરબોળ જેવો થઈ ગયો હતો. આ પરિસ્થિતિ જોતાં તે સ્વાભાવિક રીતે બહારની બની ગઈ હતી. જણે મદદની આશા રાખતી હોય એમ અધિરાઈથી તે આમ તેમ દષ્ટિ ફેરવવા લાગી. મેં તરતજ મારા ગળામાંથી મારી નેકટાઈ ખેંચી કાઢી અને મોટરમાં ચઢી જઈ હેટ નીચે ઉતારી, એ જ્ઞાત અજ્ઞાને વંદન કર્યું. પછી 'મારી અલ્પ સહાય સ્વીકારશો?' કહી પ્રત્યુત્તરનો રાહ જોયા વિના મેં તેના હાથે જ્યાં ધા હતો ત્યાં આગળ નેકટાઈ કસકસીને બાંધી દીધી, અને લોહીના વહનનો અટકાવ કીધો. મારી આ 'ફસ્ટ' એડ થી તેને શાંતિ વળી. પછી મારા તરફ કંઈ ભાવ બીની નજરે જોતાં જોતાં તેણે કહ્યું "હું તમારો ધણો ઊપકાર માનું છું." "એમાં શું?" એમ હું કહું છું એટલામાં તેનો શોકર જે અત્યાર સુધી મોટરને સુધારવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો હતો તેણે આવીને કહ્યું "આઈ સાહેબ! મશીન ખીગડ ગયા. ગાડી અજ નઈ ચલેગી."

"તો ઇસ્કુ મરને દો, દેખે: હયાં કોઈ ટેક્ષી જોર વિક્ટોરીઆ મિલે તો લેકર આવ " રમણીએ રણકાર બધાં અવાજે આજ્ઞા કરી. આ સમયે મેં એક સમયસુચકતા વાપરી. મારા નામાભિધાનનો ફાર્ડ એ રમણીના હાથમાં મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું "જે આપની ઇચ્છા હોય તો હું આપને મારી

મોટરમાં આપને બંધે પહોંચતાં કરે. ” કાડ વાંચતાં વાંચતાં તેણે કહ્યું
 “ શું આપની મોટર અહીં છે ? ”

“ હા, પેલી ઊભી ” મેં મારા મિત્રની મોટરકાર બતાવીને કહ્યું.

“ તો તો બહુ મજાનું. તમે પણ મારી જોડે જરૂર આવશો. હું આપને
 મારા પિતા આગળ ‘ ઇન્ટ્રાડ્યુસ ’ કરીશ. ”

હું નીચે ઉતર્યો અને તે રમણી પણ નીચે ઉતરી. પોતાના શોફરને
 ખાડી સુધરાવી લાવવાની સૂચના આપી તે મારી પાછળ ચાલી આવી. અમે
 એક ‘ મારી ’ (?) મોટરમાં બેઠાં. મેં મારા મિત્રને હેટ હલાવી ‘ હું હમણાં
 જ પાછો આવું છું ’ એવી અર્થસૂચક સંજ્ઞા કરી. તે તો મિત્રારો માર
 તરફ આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રે જોઈ રહ્યો. મેં શોફરને મોટર ચાલુ કરવાની
 આજ્ઞા કરી.

“ ક્યાં જવું છે. શેઠ ? ” શોફરે પૂછ્યું.

મેં તે રમણી તરફ દષ્ટિ નાખી.

“ નેપીઅનસી રોડ, હેમવીલા. ” જવાબ મળ્યો.

(૨)

મોટર ચાલુ થઈ. કેટલોક વખત અમે એક મૈન વ્રત ધારી બેસી
 રહ્યાં. હું ક્ષણે ક્ષણે એ યુવતીનાં સૌંદર્ય અને મુખના ભાવનું દશન કરવા
 પ્રયત્ન કરતો. હું ધારતો હતો કે મારું નામ ઇત્યાદિ બાણ્યા પછી તે મને
 કોઈ વિશેષ પ્રશ્ન પૂછશે. અને એવા પ્રશ્નનું અનુમાન કરી શો ઉત્તર દેવે!
 તેનો વિચાર કર્યા કરતો હતો, છતાં તે રમણી મૈન જ રહી. નસીબદાર
 મારી નેકટાઇ કે આ કોઈ લક્ષ્મીપુત્રીના પનોતા હાથે જઈ બેસી. આ અક-
 સમાતનો અને મારી નેકટાઇનો જોડેલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો જ છે.

મેં તે રમણીનું મૈન બંધ કરવા પ્રશ્ન કર્યો:—

“ આપના હાથે હવે તો આરામ છે ના ? ”

“ હા, હવે મને કશું દુઃખ થતું નથી, લોહી પણ બંધ થયું છે. ”

હું કોઇ ખીજે પ્રશ્ન પુછી શક્યો નહિ, અને તે પણ પુનઃ જોન રહી.

રાત્રિ થઇ ચુકી હતી, રાત્રિ કૃષ્ણ પક્ષની હતી, છતાં મ્યુનીસીપાલીટીના ઝગઝગતા દીવાઓના પ્રકાશમાં મારાં અધીરાં નયનો આ સુંદરીનું સૌંદર્ય ધરાઇ ધરાઇને પડવા લાગ્યાં. તેણે વાદળી રંગની સોનેરી ટીપકીઓથી ભરેલી રેશમી સાડી તથા રેશમી 'બ્લાઉઝ' પહેર્યાં હતાં. તેની ઝીવાને એક મુલ્યવાન મોતીનો હાર અને વક્ષઃસ્થળને એક હીરા નડીત લૅકેટ શોભાવી રહ્યાં હતાં. અને હાથે સુંદર સુવર્ણ બંગડીઓ ઉપરાંત એક સોનાનું 'રીસ્ટ વૉચ' પહેર્યું હતું. તારલાઓથી આલેખાદિત થયેલા સ્વચ્છ નીલાકાશમાં વિહરતા ચંદ્ર સમું તેનું વદન અને આકાશમંગા સમો મોતીનો હાર નીરખી તથા પેલા 'નેપીઅનસી રોડ, હેમલીલા' એ મોટીરાં નામના બજુકારા યાદ કરતાં મારા હૃદયમાં પોષાયલી ધણુ કાળની મહત્વાકાંક્ષાનું જોર વધતું જતું હતું.

‘હું આપને મારા પિતા આગળ ઇન્ટ્રોડ્યુસ કરીશ’ આ શબ્દો મને આધાસન રૂપ લાગ્યા, મેં અનુમાન કર્યું કે આ રમણી હજી કુમારિકા હોવી જોઇએ. તથા તે કોઇ ધનવાનની પુત્રી હશે. એને પિતા કોણુ હશે તે જાણવા મેં પૂછ્યું “આપના પિતાશ્રીનું નામ શું ? અને આપનું પણ...”

એ રમણીનું નામ જાણવાની અધીરાઇ હું રોકી શક્યો નહિ. કોનું નામ જાણવા હું વધારે આતુર છું એ જાણે તે સમજી ગઇ હોય તેમ તેણે ખીજા પ્રશ્નને ઉત્તર પ્રથમ દીધો “મારું નામ હેમલક્ષ્મી, મારા પિતાશ્રીનું નામ ધનપતરાય અને...” તે કેમકે વધુ પરિચય આપવા જાય છે એટલામાં તેણે શાફરને સંજા કરી ગાડીને બાજુના દરવાજામાં લેવાની સૂચના કરી.

અમે હેમલીલા આગળ આવી પહોંચ્યાં.

ગાડી ઉભી કે હેમલક્ષ્મી પ્રથમ ઉતરી અને મેં ઉતરતાં ઉતરતાં મારી મોટરવાળાને ટુર્ટલ મોટર પાછી લઇ જવાને કહી દીધું. પછી અમે એક દ્વાર પ્રતિ ચાલ્યાં. તે સમયે માળ ઉપરની અટ્ટારીઓથી એ વ્યક્તિ—એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષ—અધીરાઇથી અમારી—અરે નહિ, હેમલક્ષ્મીન રાહ જોઇ રહ્યા હોય એમ લાગતું હતું.

અમે એક માણ ઉપર ગયાં એટલે પેલી એક વ્યક્તિ દીવાનખાનામ આવી લાગી, તેમને જોઈ હું 'અહુ આશ્ચર્ય' પામ્યો. તેમના પોશાક ઉપરથી હેમલક્ષ્મી સાથેનો તેમનો સંબંધ હું કહી શક્યો નહિ. એ એક અંગ્રેજ પોશાકમાં સજ્જ હતાં. ઉભય અણીશુદ્ધ અંગ્રેજ દેખાતાં હતાં. હું તો મુઝો મુઝો બધું જોઈ રહ્યો. હેમલક્ષ્મીની પાછળ પાછળ હું દીવાન-ખાનામાં દાખલ થયો. તેણે તુર્તજ ખુલાસો કરવા માંડ્યો એટલે પુરુષ વ્યક્તિ તેના પિતા ધનપતરાય શેઠ છે એ હું સત્વર સમજી ગયો.

“બાપુ ! આજે મારી ‘ટુસીટર’ને (એક્સીડન્ટ) નડ્યો. અને મશીન બગડી ગયું, કાચ ફૂટી ગયો અને મારે હાથે વાગ્યો. મારા હાથમાંથી એમુમાર લોહી નીકળી જતું હતું, અને હું ગભરાઈ ગઈ હતી એટલામાં આ મી. સંપતરાય મારી ગાડીમાં દોડી આવ્યા અને એમની નેકટાઈથી પાટો બાંધ્યો અને લોહી વહેતું બંધ થયું. પછી હું એમની જ મોટરમાં એમની સાથે અહીં આવી. ” આ પ્રમાણે ટુંકમાં કહ્યા પછી તેણે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું ‘ મી. સંપતરાય ! આ મારા પિતાશ્રી ધનપતરાય. ” ધનપ-તરાયે હાથ લાંબાવ્યો અને શેઠકહે-ડસ ક્યાં. ધનપતરાય જાણે ધણા ઉપકારની લાગણીથી જ્યેતો હેય એમ કેટલીક ક્ષણ મારા પ્રતિ જોઈ રહ્યો.

હાર પછી હેમલક્ષ્મીએ મારી અને પેલી સ્ત્રીની અંગ્રેજી પદ્ધતિથી ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું “ મી. સંપતરાય એન્ડ મીસ બટરફ્લાઇ, માઇ ગવર્નેસ. ” અહીં પણ અમારે શેઠકહે-ડસ થયા. હવે બરાબર સમજાઈ કે આ બાઇ તે ખરેખર અંગ્રેજ છે; અને તે મીસ હેમલક્ષ્મીની ગવર્નેસ છે.

હું ધનપતરાયની બાબતમાં ખુરશી ઉપર બેઠો. હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લાઇ સાથેના એક સોફા પર બેઠાં. પછી મારા સત્કાર માટે ધનપત-રાયે કોઈ મુખવાસ ઇત્યાદિ લાવવાની આજ્ઞા કરી.

હેમલક્ષ્મી મીસ બટરફ્લાઇ જોડે જાણીતી અંગ્રેજીમાં વાત કરતી હતી. મોટર ગાડીમાં તેની વાણી સુધા પીવાને હું કમનસીબ નીવડ્યો હતો, તે અહીં એક ધારા પીવાને બાગ્યશાળી થયે. હેમલક્ષ્મી મીસ બટરફ્લાઇને

મેટરગાડીના અકસ્માતની અને મારી-મારા હિસાબે નજીવી પણ તેના મનથી મહાન-મહદ વિગેરેની વાત કહી રહી હતી.

“ Blood was pouring out. I was helpless. I was on the point of crying. At that very critical moment Mr Sampatrai ran in and tied fast his neck-tie and I was saved.”

“ Oh, that's a masterpiece of gallantry. Bravo, ! Mr. Sampatroy ! ” મીસ બટરફ્લાઇએ મારાં વખાણુ કર્યાં, અને એ શાબાશીથી આ બહાદુર વીરની જાતી પુલાવા લાગી.

એટલામાં તોફર કેટલોક લીધો સુકો મેવો, આપસ સરખત વિગેરે ટેબલ પર મૂકી ગયો. અમે તે સર્વને ઇન્સાફ આપ્યો. પછી કાશી આવી અને અમે સૌ તે પીવા લાગ્યાં. કાશી પીતાં પીતાં ધનપતરાયે અને પ્રશ્ન કર્યો “ સંપતરાય ! તમે શુ ધંધો કરો છો ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં હું કંઈક સકાચાતો હતો, એટલામાં હેમલક્રમીએ મારો કાઈ જે તેની પાસે હતો તે તેણે સત્વર પોતાના પિતાને આપ્યો એટલે મારે ઉત્તર દેવો રહ્યો નહિ. કાડં વાંચી ધનપતરાયે કહ્યું “ દીક, તમારી ડીઝી તથા ‘ ડીલીંગ ’ (ધંધો) જોતાં તમે મારા ધંધામાં ઉપયોગી થઈ પડશો ખરા. ” મેં કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો, પણ આ શબ્દો મારા બાગ્યના દ્વાર પર ટકોરા મારતા હોય એમ લાગ્યું.

કાશી પીવાઈ રહ્યા પછી હેમલક્રમી તથા મીસ બટરફ્લાઇ કપડાં બદલવા અંદરના ખંડમાં ચાલી ગયાં.

ધનપતરાયે ચીફ્ટ પીતાં પીતાં વળી એક આશ્ચર્યજનક પ્રશ્ન કર્યો “ સંપતરાય તમે પરાણ્યા છો કે ? ”

“ ના જી, ” મેં સત્વર ઉત્તર દીધો.

“ કેમ તમારી આંતમાં કન્યા નથી મળતી ? તમારી કઈ છાતિ ? ”

“ મારી જ્ઞાતિ.....છે. ” મેં એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

“ એમ ! ત્યારે આપણે એકે એક જ જ્ઞાતિના, આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યા તો બહુ છે પણ વરની જ અછત છે ખરું ? ”

“ હરે. ” મેં ટુંકમાં જ પતાવ્યું.

એટલામાં હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લાઈ કપડાં બદલી પાછાં આવ્યાં, અને અમારી પ્રશ્નોત્તરી અહીંથી અટકી.

પછી ધનપતરાયે કહ્યું “ સંપતરાય ! તમારા આજના કામથી હું ઘણો રાજી થયો છું, અને તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું એનો બદલો હું તમને મન માન્યો આપું એમ ધન્ય છું. તમારી મરજી હોય તો હું તમને મારી ઑફીસમાં એક સારી ‘પોસ્ટ’ આપું તો તમે તે સ્વીકારશો ? ”

હું વિચારમાં પડ્યો.

“ જોઈએ તો વિચાર કરીને પછા નિશ્ચય કરજો. પણ હું ખાતરી આપું છું કે તમારા હાલના ધંધા કરતાં તે તમને લાભકારક થશે.”

“ જેવી આપની કૃપા. હું એ બાબત વિચાર કરી આવતી કાલે આપને મારો નિશ્ચય જણાવીશ ” મેં ટુંકે જ વાચદો કર્યો.

“ બલે. ”

“ત્યારે હવે હું આપની રજા લઈશ’ શેઠ ? ”

“ વારુ, આવજો હાં ” કહી ધનપતરાયે હાથ લંબાવ્યો અને શેઠકે હેન્ડસ ક્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં મેં હેમલક્ષ્મી તથા મીસ બટરફ્લાઈની રજા માગી. તેઓ પણ ઉઠીને મારી સાથા આવ્યાં. મીસ બટરફ્લાઈ સાથે પણ શેઠકે હેન્ડસ થયા, પણ હેમલક્ષ્મીને શેઠકે હેન્ડસ કરવા પ્રથમ તો મારો હાથ કેાણુ જાણે કેમ પાછો પડ્યો, પણ ત્યારે તેણે જ મારી નેકટાઇથી શોભતો પોતાનો હાથ લંબાવ્યો ત્યારે હસ્તદ્વય આલિંગ્યા. વળી મારો હાથ

(૧૪૨)

જીવતાં ચે પાછળ પડ્યો. આખરે હેમલક્ષ્મીના ધાયલ હાથે મારો હાથ ઓડ્યો.

હું સર્વને વંદન કરતો કરતો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

(૩)

હેમવીલામાંથી મને વિદાયગીરી દેનારા તો એમજ જાણતાં હશે કે હું 'મારી મોઠરકાર'માં બેસીને ઘેર ગયો. બ્યારે મારે તો મારા બે પગના આધારેજ આ અધારી મોડી રાતે મારા રુમ ઉપર જવાનું હતું.

મારો બહુરૂપી રૂમ સેન્ડહુસ્ટ' રોડ ઉપરના એક મકાનમાં આવેલો હતો. બહુરૂપી એટલા માટે કે તે એકજ રૂમ, ડ્રૅઇંગ રૂમ, બોરીસ રૂમ, ડાઇનીંગ રૂમ, તથા સ્લીપીંગ રૂમનો પાઠ વખત વખતે બજવતો હતો.

ઓરડીમાં આવતાં થાક્યો પાક્યો હોવાથી સ્થળ જવાનો વિચાર કર્યો. પથારી નાખી આડો પડ્યો પણ નિદ્રા આવી નહિ. કોણ જાણે હેમવીલાની કોરીએ ઉઘને બગાડી દીધી કે હેમવીલાના શેઠ ધનપતરાયની આપવા માંગેલી બક્ષીસે, તે સમજાયું નહિ. ઉઘ આવી જ નહિ, અને હું વિચારે ચડ્યો.

“ ત્યારે ધનપતરાય ઇચ્છે છે તેમ નોકરી લઇ લેવી ? એમાં શું ઝેર-લાભ ? શેરબજારના ધક્કા ખાવા કરતાં આ નોકરી શું ખોટી ? અને તે કંઈ જેવો તેવો હોજો નહિ આપે ?.....પણ એણે ' તમે પરણ્યા છો કે ? ' એ સવાલ કેમ પૂછ્યો ? આ કેવું અન્યથા કે અમે બેઉ એક જ જાતિના નીકળ્યા ! જરૂર તેના આ તથા બીજા પ્રશ્નમાં કાંઈ રહસ્ય છે. શું હેમલક્ષ્મી કુવારી જ છે ? શું મારી સાથે તેનાં લગ્ન કરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો ? ”

આ વિચાર સંકળનાની સાથે “ ઓહ ષેટ્સ આ માસ્ટર પીસ ઓવ ગેલેન્ટરી. એવો મી. સંપતરૌય ” એ મીસ બટરફીલ્ડના પ્રશ્નસામકે સ્પષ્ટ, અને વિદાય થતાં હેમલક્ષ્મી જોડે થએલાં હસ્તાધુનનનું દ્રશ્ય મારી

સમક્ષ ખડું થયું. પછી “ તમે હેમલક્ષ્મી જોડે લગ્ન કરશો ને ! ” આવેા પ્રશ્ન જાણે કોઇ પૂછતું હોય એવો મને આભાસ થયો; અને એનો શો ઉત્તર દેવો એની વિમાસણમાં પડ્યો, એટલામાં “ સંપત, સંપત, બારણું ખોલ ” એ અવાજ સાથે કોઇએ બારણું ખખડાવ્યાં.

મેં ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું તો મારો એક મિત્ર બારણામાં ખડો હતો. તેને જોઇ મેં આશ્ચર્યથી પુછ્યું “ કાં બાઇ હિંમત ! આટલી મોટી રાતે ક્યાંથી ! ”

“ અરે તનેજ દુંડવાને તો ! પેલા મી. ઝવેરીએ કહ્યું કે તું તેની મોઢરમાં ફરવા ગયો હતો અને મોઢર ખાલી જ પાછી આવી. ”

“ તેના શોફરે કંઇ ના કહ્યું ? ”

“ તે શું કહે, તેના બાપનું કપાળ ! તે તો કંઇ ‘ શિકાર શિકાર ’ બકતો હતો; પણ એમાં સમજ શું પડે કે તું કોઇનો શિકાર બનીને ગુમ થયો છે કે કોઇ શિકારની પાછળ પડતાં ગુમ થયો ! પણ હવે તને જોઇને ટાઢક વળી. ”

“ હિંમત ! તું મશ્કરી કરે છે હાં. ”

“ લે, તારી શોધ કરવા નીકળ્યા એટલે મશ્કરી થઇ કેમ ? ”

“ પણ શોધ તે મારી જોરડી પર થતી હશે ? ”

“ પણ પ્રથમ ખબર તો કાઢું કે એ ‘ શેર દીલેર ’ પોતાની ગુફામાં છે કે ખરેખર શિકારે પડ્યો છે ! ”

“ ઠીક ઠીક પછી.... ”

“ પછી ! તમે જ કહેાને બાઈ, શિકારની શી ગત થઇ ? ”

હું સમજી ગયો કે હિંમત કંઇક જાણે છે અને મશ્કરી કરે છે. એનો એવો સ્વભાવ જ છે. મી. ઝવેરીના શોફરે એને કહ્યું હશે જ, એટલે મેં તેને આજના સંધ્યાકાળના પ્રસંગની કથાનો સાર થોડીક સુદાની વાત છુપાવીને કહી સંભળાવ્યો.

“ ઓહો ! ત્યારે તો તમે ધનપતરાયના મહેમાન થઈ આવ્યા હોં-
હી...ક. આજે મહેમાન થયા, કાલે ખાનગી મંત્રી થશો; અને પરમ
દિવસે.....”

“ હિંમત ! હવે ઠંઠુ ઊડ. પણ હું તારી સલાહ માગુ છું. તું
આવ્યો તે એ હીક થયું. હું હમણાં એકલો એકલો એજ વિચાર કરતો
હતો કે મારે ધનપતરાયની નોકરી લેવી કે કેમ ? બોલ તારી સી સલાહ છે ?”

“ એકલી નોકરીથી શું વળે ! જો નોકરી અને.....”

“ હજી મરકરી નથી ઊડતો ? ”

“ સંપત તે આજનું મુહૂર્ત હીક કયું છે, આજનો વાર શનિવાર.
એ ચીકણો વાર કહેવાય છે. એટલે મારી સલાહ ગમે તે હોય પણ તું
ધનપતરાયને આજથી ચોંટયો એ ચોંટયો. વળી કાલ પર વિચાર કરવાનું
એ શું કામ રાખ્યું ! ધંધો વાણીયાનો પણ બુદ્ધિ બાલકની તો ! ”

“ પણ હવે સીધી વાત કરશે ! ” મેં જરા જરથી કહ્યું.

“ હું સીધી જ વાત કરું છું. એક છેડેથી તે બીજે છેડે સુધી. હું
ધનપતરાયને કંઈક ઓળખું છું. અને મારા જાણ્યા પ્રમાણે તેને સંતાનમાં
એક પુત્રી જ છે. એટલે જો ઊકરીનો ધણી થશે તે તેની મીલકતનો પણ
માલીક બનશે. મારે જ કહું છું કે એકલી નોકરીથી શું વળે ? ”

“ શું ત્યારે તું ધનપતરાયને ઓળખે છે ? ”

“ રહેજ રહાજ. જાણવા પ્રમાણે. ”

“ હિંમત ! ધનપતરાયની પત્ની છે કે નહિ તે તું જાણે છે ! મારા
જવામાં ન આવી તેથી ધૂણું છું. ”

“ ના તેની પત્ની ધણું કરી ગુજરી ગઈ છે; પણ તેં ત્યાં બીજું કાંઈ
ન જ્યું ! સાંભળવા પ્રમાણે એ વિલાયતથી કાંઈ મિસ્ટ્રેસ લઈ આવેલ છે. ”

“ છટ્ટ છટ્ટ. એ મિસ્ટ્રેસ નથી, પણ એ તો હેમલક્ષ્મીની ગવનેસ-
શિક્ષિકા છે. ” મેં મીસ બટરફીલ્ડનો બયાવ કર્યો.

“લોકો એમ કહે છે અને માને છે કે મોટા લોકની રીત એવી જ હોય છે, દેખાડવાના જુદા અને ચાવવાના.....”

“લોકો તો ખીલકુલ એવકુર છે. શ્રામંતોની જેમ પૈસા પેદા થઈ શકે નહિ અને તેમના જેવા વૈભવ ભોગવાય નહિ ત્યારે અદેખાદના માર્યા શ્રામંતાઈમાં ઊદ્ગે શોધવા મથે છે.”

“હશે આપણે શું? પણ ધનપતરાય હવે પાછા પરણે નહિ અને પરણે નહિ તો તેને ઔરસ પુત્ર થવાનો સંભવ નહિ, માટે જ હું કહું છું કે ભાઈ સંપત! તારો શનિ સીધો ઉતરે એમ છે, જો તું.....”

“મારે હવે તારું ભવિષ્ય નથી સાંભળવું, ટુંકમાં મારી માગેલી સલાહ જ આપને.”

“શું ત્યારે તું હેમલક્ષ્મીને નહિ પરણે?”

હું વિચારમાં પડ્યો. હાથે કેમ કહેવાય અને નાથે કેમ કહેવાય? મેં કહ્યું “પણ અત્યારે પરણવાનો સવાલ જ ક્યાં છે?”

“એ સવાલ હું લાવું. તને કાલથી મોટી નોકરી મળશે, પગાર પણ મોટો મળશે. તો તે સાથે એ બધું ભોગવનાર પણ કોઈ જોઈએ કે નહિ? પણ જો હેમલક્ષ્મીમાં તારું દિલ ભરાયું હોય તો એ વાત ન કરે.”

મને જાગ્યું કે હિંમતે મારું મન જોવા માટે જ આ પ્રશ્ન કર્યો છે. એટલે મેં દિલ છુપાવતાં કહ્યું “કહે શું છે? હું વિચાર કરીશ.”

“પણ ત્યાં એક શબ્દના વાખા છે, નથી નામમાં ‘હેમ’ કે નથી મિલકતમાં ‘હેમ’!”

“તારી એ વ્યંગ બાણમાં મને કંઈ સમજવું નથી. જરા સ્પષ્ટ તો બોલ!”

“ત્યારે સાંભળ અને યાદ કર. જ્યારે તું તારે મોસાળ એટલે મારે ગામ આવ્યો હતો ત્યારે પૈસા કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી મેં તને વપાવી હતી તે તને યાદ છે?”

“હા, હા, તે યાદ આપ્યું” પણ તેનું શું ?” હું આશ્ચર્યથી બેઠું રહ્યો.

“તેની સાથે લગ્ન કરવાં હોય તો હું ગોઠવી દઉં.”

“અરે પણ એ અત્યારે ક્યાંથી કુંવારી હોય ? આજે તો તે ૧૯-૨૦ વર્ષની થઇ હશે. ગામડાની છોકરીઓ એટલી ઉંમર સુધી કુંવારી રહેતી હશે ખરી ! તું એ કે’કયો જ જાય છે તો ! મારું મન પારખવા આ મુલ્યાન છોડ્યું ખરું ને ?”

“પણ તે કુંવારી હોય તો એ તું ક્યાંથી પરણે ! અને વળી હવે ! તને યાદ છે સારે શું કહ્યું હતું” તે ?”

“તે બધી કાને યાદ રહી ?” મેં વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“બહે તને ખબર હોય કે નહિ હોય પણ મને ખબર છે. તે વખતે તે ગામડીયણુ અને વળી ગરીબ, મા આપ પિનાની એ છોકરીને પરણવા ચોકખી ના પાડી હતી. તે વખતની તારી મોટી મોટી ઉમેદો શું હતી. તે હું નથી જાણતો એમ નથી. તારા ગ્રહ પાંધરા હોય તો દીક છે, નહિ તો એવી રાંક અને ગરીબડી ગામડીયણુ જેવી સ્નેહાળુ અને બ્યવહારક્ષ્મ ભાર્યા ખીજી કોઈ ન નીવડે. મારો તો એવો મત છે કે જેમ શહેરીઓને આગ્યજીવન દુર્લભ છે તેમ આવી સ્નેહાદૃ આમ્યભાર્યાઓ પણ દુર્લભ જ હોય છે. કહેવાય છે કે શ્રી અને સરસ્વતીનો મેળ ખાતો નથી. જો કે હવે ક્યાંક ક્યાંક એમનો સુયોગ દેખાય છે ખરો, તથાપિ લક્ષ્મી અને સ્નેહનો સુયોગ અસંભવિત છે. માટે જ મારી એ સલાહ છે કે જો તું ‘પ્રેમ’નો છગાસુ હોય તો લક્ષ્મીને લાત મારજો ! અને જો લક્ષ્મીનો બિખારી હોય તો બંહે ધનપતરાયની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરજો. પણ પછી ત્યાં તને પ્રેમ બાડી આપિયે ન જીએ !”

‘પ્રેમ અને લક્ષ્મીનો પણ સુયોગ કેમ ન થાય ?’ એમ હું કહેવા જતો હતો, પણ વળી આ ભાઈના શા શા શબ્દ પ્રહાર ખાવા પડશે એમ ધારી હું બોલતો બંધ રહ્યો અને અંતે એ ચર્ચા પણ બંધ રહી.

(૧૪૭)

પછી બીજી કેટલીક સામાન્ય વાતચીત કર્યા પછી હિંમત ચાલી ગયો, એક પછી એક આવતા અનેક વિચારોમાં હું તત્કાળ કાંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ, અને છેક મોડી રાતે નિદ્રાધીન થયો.

(૪)

કહેવત છે કે ‘ પુરુષનું નશીબ પાંદડે ઢાંકયું ’ તે છેક ખોટી નથી, બાળ્યદેવીની એક ટુંક માત્રથી એ પાંદડું ક્યાંનું ક્યાં ઉડી ગયું એટલું જ નહિ પણ હું જે છેક સેન્ડહર્ટ રોડ પરના કંગાળ ઓરડામાંથી ઉડીને નેપીઅનસી રોડ પરના ભવ્ય હેમવીલામાં આવી પડ્યો.

હું ધનપતરાયનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી નિમાઈ ચુક્યો હતો, અમે એક જ જ્ઞાતિના હોવાથી અને હું એકલો જ રહેતો હોવાથી ધનપતરાયે મને તેમની સાથે ચોવીસે કલાક રહેવાનું અને તેમના મંત્રીની સાથે મહેમાન પણ બનવાનું દબાણ કર્યું હતું.

શરૂઆતના દિવસોમાં ધનપતરાય હંમેશાં મને પોતાની સાથે જ લઇને ફરતા. તેમણે પોતાના ધંધાના સંબંધમાં આવતા સઘળા વેપારીઓ, આડનીઆઓ, મેનેજરો, એન્કરો અને દલાલો વિગેરે સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો અને એ પ્રમાણે વેપારી આલમમાં મને ઓળખીતો કર્યો.

ધનપતરાયે સીન્ડીકેટથી એક મીલ ઉભી કરી હતી, અને તેમાં તે મેનેજીંગ પાર્ટનર તરીકે અગ્રભાગ લેતા હતા. એ ઉપરાંત તેણે એક એક્સ-પોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ ઓફીસ ખોલી હતી. તે મારફતે વિદેશથી કેટલીક જાતનો માલ મંગાવવામાં આવતો તથા અહીંથી કેટલોક કાચો માલ તથા પોતાની મીલની પેદાશનો માલ વિદેશ નિકારા કરવામાં આવતો. આ ઓફીસને લગતી એક શાખા લંડનમાં પણ હતી.

દિવસે દિવસે ધનપતરાયના સઘળા કામમાં હું મહિતગાર થતો ગયો. કેટલીક વખત તેઓ કેટલાક દિવસ આરામ લેવાને મિથે ઘેર જ રહેતા અને હું બધું કાર્ય એકલો કરતો, તે ઉપર તે બારીકાઈથી ધ્યાન દેતા. ધીમે ધીમે હું તેમના પ્રીતિ અને વિશ્વાસનું પાત્ર બનતો ગયો.

પણુ ધનપતરાયની મારા પ્રતિની પ્રીતિ અને કૃપાનું રહસ્ય હું કળી શક્યો નહિ. એ ચાર વડીની મુલાકાતમાં તેણે મારામાં શું જોયું હશે કે મારા ઉપર આવડી મોટી કૃપાની વૃષ્ટિ વરસાવી દીધી !

ગમે તેમ હોય, પણુ હું તો મને પોતાને મહાભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. છતાં મારી મહત્વાકાંક્ષાની જવાબા હજી શાંત થઇ નહિ. કોઇ કોઇ વખત મને એમ થતું કે મને મોટો પગાર મળે છે અને તે અધોજ જમા રહે છે એ ખરું, પણુ આવડા મોટા કનસન^૧-વેપારમાં મારો થોડોક ભાગ રાખવામાં આવે તો કેવું સાઈ ? સારેજ હું ખરો ભાગ્યશાળી અને શ્રીમંત થયો કહેવાઉં; કારણુ ગમે તેવું પણુ આ પરતંત્રજીવન જ કહેવાયને ?

જ્યારે કોટના વ્યવસાયી વિભાગમાં હું હોઉં અને નાના મોટા અનેક વેપારીઓના સંબંધમાં આવતો હોઉં ત્યારે આવા વિચારો આવતા. પણુ જ્યારે હેમલીલાના શાંત વાતાવરણમાં આવું ત્યારે મારું મનજી શાંત થતું અને એ બધા વિચારો ભૂલી જતું.

ધનપતરાયના સાંસારિક ઇતિહાસની મને હજી પુરેપુરું માહિતી મળી ન હતી, પણુ એટલું તો જાણવામાં આવ્યું હતું કે ધનપતરાય પોતે ત્રણ વર્ષ પર વિલાયત ગયા હતા, ત્યાં લાંબો વખત રહી ધંધો કર્યો હતો અને સાઈ કમાયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા બાદ પોતાના કેટલાક મિત્રો મળીને મીલ કાઢી અને વિલાયત સાથેનો વેપાર ચાલુ રાખ્યો. એમનાં પત્ની ધણું વર્ષો થયાં દેવલોક પામ્યાં હતાં. હેમલક્ષ્મી તેમની એક પુત્રી પુત્રી હતી. પોતે વિલાયતનું જીવન ભોગવેલું એટલે પોતાની પુત્રીને તે જીવનને અનુકૂલ બનાવવા તેઓ પોતાની સાથે મીસ બટરફીલ્ડને હેમલક્ષ્મીની એક શિક્ષિકા તરીકે લાવ્યા હતા. મીસ બટરફીલ્ડના હાથ નોંચે હેમલક્ષ્મીએ અંગ્રેજી, સંગીત વિગેરેનું શિક્ષણ લીધું હતું. તેમ ગુજરાતી વિગેરે વિષયો શીખવા માટે એક ગુજરાતી શિક્ષિકા શરૂઆતમાં રાખી હતી. મીસ બટરફીલ્ડના સંસર્ગથી હેમલક્ષ્મી જાણે એક વિલાયત જઈ આવેલી રમણી હોય એવી જ લાગતી હતી.

ધનપતરાયના ધરમાં વિલાયતી અને સ્વદેશી એ બેઉ બ્યવહાર ચાલતા હતા. વિલાયતી રસોઇ મીસ બટરફ્લાઇને માટે થતી એમ કહે-
વાતું, પણ મારો અનુભવ એથી જુદો જણાયો. કોઇ કોઇ દિવસ જેમ
મી. ધનપતરાય ‘ઇંગ્લીશ ડીશ’ નો સ્વાદ લેતા, તેમ કોઇ કોઇ દિવસ
મીસ બટરફ્લાઇ આપણી સ્વદેશી થાળ આગળ પાટલા ઉપર બેશીને
હાથ વતી દુધપાક અને કઢીના ફડકા મારતાં, અને તે જોવાની મને તેમજ
હેમલક્ષ્મીને બહુ રમુજ પડતી. હેમલક્ષ્મી તો આગ્રહ કરી કરીને દુધપાક
પીરસતી.

દિવાનખાનામાં ટાંગેલા કેટલાક ફોટોગ્રાફ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું
કે શરૂઆતમાં હેમલક્ષ્મી પણ અંગ્રેજી પોશાકમાં ફરતી. એક ફોટોગ્રાફમાં
હેમલક્ષ્મી અને મીસ બટરફ્લાઇ સાથે હતાં. તે અંગ્રેજીમાં તો કોઇ અંગ્રેજ
મા દીકરી જેવાંજ લાગે. એવી રીતે અંગ્રેજી પોશાક હેમલક્ષ્મીને અનુકૂળ
થઈ ગયો હતો. પણ પાછળથી તેની વય મોટી થવાના કારણે ધનપત-
રાયની ખાસ આજ્ઞાથી તે સુધારેલા દેશી પોશાક પહેરતી હતી. કેટલીક
વખત મીસ બટરફ્લાઇ પણ રેશમી સાડી અને પોલકામાં સજ્જ થતી હતી
એ પણ એ રીતે જાણવામાં આવ્યું. આવા કેટલાક ફોટોગ્રાફ તથા બીજી
કેટલીક ચર્ચા જોતાં કેટલીક વખત મને મારા મિત્ર હીમતલાલની વાત
સાચી માનવાનું મન થતું. હતાં મારો એવો ખાસ ખુબીઓથી સ્વભાવ
ન હતો એટલે હું એ લાંબી ટુંકીમાં પડતો નહિ; અને સાચું જુદું તો
જાણે શ્રીહરિ. ધનપતરાયના કુટુંબ સંબંધી આથી વિશેષ માહિતી તે
વખતે મને ન હતી.

હેમલીલામાં નવરાશની વખતે ઘણો ખરો વખત અમે ચાર જણાં—હું
અને ધનપતરાય, હેમલક્ષ્મી અને બટરફ્લાઇ સાથેજ બેસી વાર્તાલાપ
કરતાં કે કોઇ ‘ઇન ડોર’ રમતો રમતાં. અને એ રીતે આનંદમાં વખત
વીતાડતાં. “ચોથે ચોક પુરાય” એમ મારા આવ્યા પછી જાણે આનંદની
સૃષ્ટિ થઇ રહી હોય એમ મને લાગતું હતું.

સાચંકાળે હેમલક્ષ્મી અને બટરફ્લાઇ મોટરમાં બેસી ફરવા જતાં.

કોઇ વખતે ધનપતરાય મુઘ્ધાં એ ત્રણે સાથે જતાં. જ્યારે હું એકલોઃ
ધરમાં મારા કામમાં રોકાતો અથવા એકલોજ બહાર ફરીને આવતો.

હું મારા ખંડમાં એકલો હોઉં ત્યારે મીસ બટરફ્લાઇ કે હેમલક્ષ્મી
મારા ખંડમાં આવતાં નહિ. તેઓ માત્ર ધનપતરાયની હાજરીમાંજ અને
દીવાનખાનામાંજ મારી જોડે છુટથી વાતચીત કરતાં.

કેટલોક સમય ગયા પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની દિનચર્યામાં
ફેરફાર થતો દેખાયો. કેટલીક વખત અમે ત્યારે જણાં વાતો ચટ્યાં હોઇએ
ત્યારે કંઈ બહાનું કાઢીને ધનપતરાય પોતાના ખંડમાં ચાલી જતા. મીસ
બટરફ્લાઇ હેમલક્ષ્મીને કંઈ કંઈ વાતો કરી ચીટવતી. આવી ચીટવણીમાં
કેટલીક વખત મીસ બટરફ્લાઇ હેમલક્ષ્મીને દેખીતો અન્યાય કરતી, અને
તેનો ખ્યાવ કરવાની તથા તેના તરફથી ધટતા ઉત્તર દેવાની મને અના-
યાસે ફરજ પડતી.

કેટલીક વખત અમે બધાં સાથે જાગમાં ફરતાં હોઇએ ત્યારે અથવા
બાંકડા ઉપર કે લૌન ઉપર બેસાં હોઇએ ત્યારે વખતો વખત ધનપતરાય
કુાઇ ઝાડના ફળ જોવા કે કોઇ ક્ષતા ઉપરથી ડુલ તોડવા એકાદ કુંજમાં
ચાલી જતા, જ્યારે બટરફ્લાઇ હવ્સમાં ઉડતાં એકાદ પતંગીઆને પકડવાને
મીથે દોડતી દોડતી બીજી કુંજમાં લપાઇ જતી. આમ અમને બેઠિને સામ્ર
સામા બેસી એક બીજા પ્રતિ જાણ્યે અજાણ્યે ‘ટુટાટુટ’ મેળવવાની
ફરજ પડતી. કેટલીક વખત સાંજના ધનપતરાય હેમલક્ષ્મી જોડે મને પણ
એન્ડરટેન્ડ કે પાલવા ઉપર મોટરમાં ફરવા લઇ જતા, અને પાછાં ફરતાં
“ આજે મને જરા અપચો છે તે હું તો ચાલતોજ આવીશ. તમે બેઠિ
મોટરમાં બંગલો જાઓ. ” એમ કહી અમને બેઠિને એકલાંજ ત્યાંથી
વિદાય કરતા.

આ બધાંનું રહસ્ય કદાચ હેમલક્ષ્મી પામી શકી નહિ હોય, પણ મને
એ મેદની કંઈક કંઈક જાંખી થતી હતી. મને એમ ચોક્કસ લાગ્યું કે
ધનપતરાય અને મીસ બટરફ્લાઇ ઉભય એક મંત્રણાથી, મારા અને
હેમલક્ષ્મીના સંવનન (Wooing) માટેની સરળતા કરી રહ્યાં હતાં.

વિલાયતી સંસારના એ બેઉ અનુભવીને એ કાર્ય ભલે યથાર્થ લાગ્યું હશે, પણ હું તેમજ હેમલક્ષ્મી એ પરિસ્થિતિને તેમની ખચી પ્રમાણે લાભ લઈશક્યાં હોઈએ એ શક પડતી વાત છે. ક્યાંથી લેવાય? અમે બેઉ એવા વાતાવરણમાં ઉછર્યા નહતાં.

ધનપતરાયે કદાચ એવી ઉમેદ રાખી હશે કે અંગ્રેજ સંસારની પેઠે લગ્નની દરખાસ્ત (પ્રોપોઝલ) હેમલક્ષ્મી તરફથીજ આવશે, અને તે તેને અનુમોદન આપશે. પણ હેમલક્ષ્મી તરફથી એવી માંગણી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો હતો, અને એવી માંગણી ન થાય તો કદાચ ધનપતરાય તેના જામાત થવાની મારી લાયકાત વિષે હલકો અભિપ્રાય રખેને બાંધીલે એવી મને ધણીવાર ચિંતા રહેતી હતી.

અલગત એટલું તો સત્ય છે કે ઉપરોક્ત ચર્ચાથી હેમલક્ષ્મીને મારા પ્રતિ કંઈક પક્ષપાત થયો હતો અને તે તેના મુખપર વ્યક્ત થતો હતો. તથાપી તે એવો નહિ કે તે જોતાની જામથી વગર પૂછયે કોઈને વ્યક્ત કરી શકે.

પણ ધનપતરાય છેક ‘ યુરોપીયનાઈઝડ ’ થયો નહતો. સ્વાર્થ પુરતો સ્વદેશી પણ હતો. એટલે તેણે આ વિલાયતી વીધિ ઉપર પૂર્ણ આધાર રાખ્યો નહતો.

એક દિવસે-તે શનીવારજ હતો-હેમલક્ષ્મી અને મીસ અટરફલાઈ “ શોપીંગ ” કરવા માટે બહાર ગયાં હતાં. હું અને ધનપતરાય, બેજ જલ્દી દીવાનખાનામાં હતા. ધનપતરાય એક ઝુકતી ઈંઝી ચેરમાં ઝુકતા ઝુકતા કુત્રપાન કરતા હતા. તેમની સામે હું હાથમાં એક છાપું લઈ એક ખુરશી પર બેઠો હતો. તે સમયે મ્હોંમાંથી કુમાડો કાઢતાં કાઢતાં ધનપતરાયે મને પ્રશ્ન કર્યો.

“ સંપતરાય ! તમને યાદ છે તમારી પ્રથમ યુલાકાતને દિવસે મેં તમને આજ જગાએ એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તે ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ તે દિવસનું સર્વ મનોહર દૃશ્ય મારા મગ-
જમાં રમી રહ્યું. હું સમજ્યો છતાં મેં કહ્યું.

“ કયો પ્રશ્ન ? ”

“ કેમ, જુલી ગયા ? તમે પરજ્યાછો કે ? ” એ.

“ પણ મેં તો એનો ઉત્તર તેજ દિવસે આપ્યો હતો. ”

“ હા, તે હું જાણું છું. અને ત્યાર પછીજ બીજા પ્રશ્નો પુછાયા હતા. ”

“ એ પ્રશ્ન મેં તમને શા માટે પૂછ્યો હતો તે તમે કહી શકાછો ? ”

ધનપતરાય અનિમિષ નયને મારા તરફ જોઈ રહ્યા.

“ તમે ઉત્તર ન આપો તો બસે, પણ તમારો ઉત્તર હું કહી શકું
છું. એથીજ મેં તમને આટલી પાયરીએ ચઢાવ્યા છે. ” હું નીચું
જોઈ ગયો.

ધનપતરાયે સીગારનો એક દમ ખેંચ્યા પછી આગળ ચલાવ્યું “ એ
પણ ઠીક થયું કે તમે અમારી જ્ઞાતિનાજ નીકળ્યા. તેમ ન હત તોપણ મેં
તો તમને તે દિવસથીજ મારા જામાત તરીકે સમજી લીધા હતા. અને
હવે તો તમે થઈજ ચુક્યા. મારા ચુકાદા ઉપર તમારે કાંઈ અપીલ
કરી છે ? ” ધનપતરાયે નમ્ર હાસ્ય કર્યું. ચુકાદો જ્યાં મારા લાભમાં હોય
ત્યાં અપીલ કેવી ! હું નિરૂત્તર રહ્યો.

“ Well silence is consent, અને હેમલકમીની સંમતિ પણ
મળી ગઈ છે. એના હવે તમે માલિક છો, અને મારી મીલકતના બચ-
સ્થાપક છો. ” ધનપતરાયે કંઈક ગર્વથી કહ્યું. પછી મેં જરા ઉંચું જોયું.

“ તમારાં લગ્ન થયા કેડે હું પાછો વિલાયત જવા ધાઈ છું. પાછો
ક્યારે આવીશ તે નક્કી નથી. એટલે વેપાર વિગેરેની બધી બચસ્થા
તમારે બેઠેને શીર રહેશે. ” ધનપતરાયે સીગારને ફેંકતાં ફેંકતાં કહ્યું. તેનું
પ્રયોજન પૂરું થયું.

આમ મારા મિત્ર હોંમતનું બાબેલું બવિષ્ય ફળ્યું દેખાયું.

(૧૫૩)

(૫)

જાણુવવાની જરૂર ભાગ્યેજ હોઈ શકે કે મારાં અને હેમલક્ષ્મીનાં લગ્ન યથાવીધિ થઈ ગયાં હતાં. અને હું હવે હેમલક્ષ્મીના પતિના હક્કથી અને નહિ કે ધનપતરાયના સેક્રેટરી તરીકે, હેમવીલામાં આનંદ અને વૈભવમાં રહેવા લાગ્યો. આજ સુધી હું એ સર્વ વૈભવનો જે ઉપભોગ કરતો હતો તેમાં મને ધણી વાર પરતંત્રતા—દાસત્વનો ભાવ દેખાતો; પરંતુ હવે ધનપતરાયના જામાતૃની દૃષ્ટિએ એ ભાવ અદૃશ્ય થયો.

પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે ધનપતરાયે વિલાયત જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની ઓશીસ તથા મીલનું સઘળું કામ મને તથા હેમલક્ષ્મીને રોજ સાથે લઈ જમીને બતાવી સમજાવવા માંડ્યું. સી-ડીક્ટથી જે મીલ ચાલતી હતી તેમાંથી બીજાઓનો ભાગ કાઢી નાંખી તે મીલ સ્વતંત્ર કરી લીધી, અને વ્યવસ્થા કરવાની સર્વ સત્તા મને અને હેમલક્ષ્મીને સંયુક્ત રીતે સોંપી; અને ઓશીસ તથા મીલના સર્વ નોકર વર્ગને અમારી સંયુક્ત સત્તાને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી દીધી. પોતાની સ્થાવર જંગમ સઘળી મીલકત હેમલક્ષ્મીના નામ પર કરી, અને તેના રક્ષક—ટ્રસ્ટી તરીકે મારું નામ દાખલ કર્યું. મને પણ જમાઈ તરીકે કે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મંત્રીના સારા કામ માટે એક સારી રકમ આપી હતી.

તેમનાં આ કાર્યથી મને આશ્ચર્ય થતું જોઈ તેણે એક દિવસે અમારી સમક્ષ ખુલ્લાસો કરતાં કહ્યું કે—

“ હું વિલાયત જમીન અને ત્યાં શરીર સુધારણા માટે મારે ફટલેા વખત ઠેકાણે ઠેકાણે રખડવુંજ પડશે. પછી હું લંડનમાં રહીશ, અને ત્યાંની ઓશીસના કામ ઉપર દેખરેખ રાખીશ. અહીંની જે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છે તેનું કારણ એજ કે વિલાયતના સોદા છે, ક્યારે અવાય તે નફી નહિ, અને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે પણ હાલ સમજાય નહિ. એટલે એ બધી વ્યવસ્થા તમારે નામેજ તમારે કરવાની હોય તો તમને કંઈ અડચણ આવે નહિ. છે તેમ બધું ચાલુ રાખીએ તો કેટલીક વેળા મારી ગેર-હાજરીને લીધે ન ધારેશું બનતાં નુકશ ન પણ થાય. તેમ બીજા સુદો એ

પણુ છે કે હવે એ બધું તમારું જ છે. અને તમે તમારું કેમ સંભાળી શકો છો તે હું ત્યાં બેઠો બેઠો બેઠો જાણું. જરૂર પડે તો મારી સલાહ લેજો; છતાં મને ત્યાં બેઠાં કાઢી રીતે તકલીફ નહિ આપો તો હું વધું પ્રસન્ન અને નિવૃત્ત રહીશ, ત્યાં બેઠાં હું તમને બારી ન પડું એની હું કાળજી રાખીશ.”

મીસ બટરફ્લાઇનું પણુ ધનપતરાય સાથેજ વિલાયત જવાનું હતું. હવે હેમલક્ષ્મીને એની જરૂર નથી એટલે તે પોતાની નોકરીથી છુટી થશે અને પોતાને દેશ ચાલી જશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

x x x x

ધનપતરાયનો વિલાયત ઉપડવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. અમે સર્વ એમને વિદાય કરવા ‘એલાડી પીઅર’ ઉપર એકઠાં થયાં. પિતાશ્રીનો વિયોગ થતાં હેમલક્ષ્મીની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં, અને ધનપતરાયે આશ્વાસન આપી કહ્યું કે “ ઇશ્વર કરશે તો આપણે અહીંયાં અથવા વિલાયતમાં કાંઈ વખત પાછાં ભેગાં થઈશું.” મીસ બટરફ્લાઇનએ છેલ્લી સલામ કરતાં હેમલક્ષ્મીને કહ્યું “હવે તમને ‘ગવર્નેસ’ને બદલે ‘ગવર્નર’ની કંપની મળી છે એટલે મારો વિયોગ નહિજ લાગે! પણુ હવે તમે કદી એકલાં ફરવા ના જતાં! સાથે મી. સંપતરાયને લઈ જાજો કે મોટર એક્સીડન્ટ થાય નહિ!” હેમલક્ષ્મી શરમાઈ ગઈ. હસમુખી બટરફ્લાઈ હસતીજ રહી.

ધંટ વાગ્યો. સ્ટીમર ચાંલુ થઈ. તે પાણીના મોજાંઓ કાપતી કાપતી મહાસાગરની અધિષ્ઠાત્રી સમી, વેગભરી ગતિથી ચાલતી હતી. ડોક ઉપર ઉભેલાં માનવ દળની દૃષ્ટિ જાણે તેને પાછી ખેંચી લાવવા મથતી હોય એમ લાગતું, પણુ તે તો અદૃશ્ય થઈ, અને પરાજીત મુખે આ સર્વ માનવ દળ વિખરાવા લાગ્યું.

૬

ધનપતરાય તથા મીસ બટરફ્લાઇનના વિલાયતગમન પછી હેમલીલામાં અમને થોડોક સમય એકાંત લાગ્યું. પણુ અમારે માથે ધંધાની

(૧૫૫)

સધળી જોખમદારી અને વ્યવસાય તેમજ મોજશોખ ઇત્યાદિ બહુ હતાં એટલે અમે તેમને વધુ વખત સંભારી શક્યાં નહિ.

ઝેરીસ તથા મીલનો સર્વ કારભાર એક યંત્રની મારફત ચાલ્યા કરતે હતા. અમારી દેખરેખનીજ માત્ર આવશ્યકતા હતી. એટલે અમને એ બહુ ઉપાધિ રૂપ ન હતો; અને શ્રીમંતોને સદ્ગત પ્રાપ્ત એવા સર્વ વૈવિધ્ય અને જ્ઞાનદ્વને ઉપભોગ અમને મળ્યો જતો હતો.

આજ સુધી મુ'બઇનો સમુદ્ર, તેનાં હવા અને પાણી, તથા હેમવીલાનો નિવાસ અમને સુખરૂપ હતાં-આરોગ્યદાયક હતાં. હવે અમને માથેરાન કે મહાબળેશ્વર જવાની કેમ જરૂર જણાઈ તે સમજાતું નહતું; પણ ખરેખર જરૂર તો પડી હતી. અમને અહીં ચેન નહોતું પડતું. રોજ સવારે ઝેરી-સમાં જવું, બપોરે મીલ તરફ ફેરો મારી આવવો, સાંજના આમ તેમ મોટરમાં સહેલ કરી આવવી કે જીમખાનામાં ખેતી આવવું, કોષ કોષ દિવસ નાટક કે સીનેમા જોવા જવું, અને રાત્રે પાછા હેમવીલામાં આવવું. રોજ આવું ને આવું! કહો એથી ક'ંઈ સંતોષ થાય! સારે શું કરવું? ચાલો મહાબળેશ્વર! મહાબળેશ્વર જવાને, ત્યાં રહેવાને, સાધન હતાં, ખરચવાને પૈસો હતો. ત્યાં રહ્યાં. તબીયત સુધરી. મગજ શાંત થયું. પછી લાંચે કંટાળ્યાં અને મુ'બઇ આવ્યાં. થોડા વખત પછી પાછું હતું તેનું તે. હવે ચાલો હાજીલીંગ. આમ સંતોષ અસંતોષની પરંપરા ચાલુ રહી. અને અમે હિંદુસ્થાનનાં લગભગ બધાં હવા ખાવાનાં સ્થળો અને શીતળ ટેકરીઓ ઉપર ફરી વળ્યાં. આવી રીતે અમારા ભોગવિલાસોના સાધનોમાં સંતોષ-અસંતોષનાં કારણે અનેક જાતના ફેરફાર થતા રહ્યા.

શ્રીમંતોના સારા નરસા, નાના મોટા, ઉપભોગની પરિતૃપ્તિ થતી નથી, એટલે હું જો એમ કહું કે અમે સર્વ જાતનો મોજશોખ-ઉપભોગ કરી લીધો તો તે ખોટું છે. પણ અમારા ઉપભોગની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ થતી નથી એમ કહું તો તે સત્ય છે. કારણ પાર્શ્વિક (Material) ઉપભોગનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તે સદૈવ સરખી રીતે રચીકર રહી શકતો નથી. જેમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના પુષ્પવાળા ઉદ્યાનમાં બમતો

ભ્રમર એક પુષ્પ પરથી બીજા પુષ્પ પર જાય છે, તેમ શ્રીમંતોં પણ જાત-જાતના ઉપભોગ પાછળ ભ્રમ્યા કરે છે એ સ્વાનુભવ સિદ્ધ થયું. જ્યારે હું રંક સ્થિતિમાં હતો ત્યારે મને કેટલીક વખત એવો વિચાર આવતો કે એક સાધારણ સ્થિતિનો સંતોષી માણસ, નિયમીતપણાથી જીવન ચુગ્ગરે તો તે પોતાનું સ્વાસ્થ્ય સાચવી શકે છે, અને આયુષ્ય લંબાવી શકે છે, તો પછી શ્રીમંતો કે જેમને સ્વાસ્થ્ય અને આયુષ્યના રક્ષણનાં સાધનો પુરતાં છે તેમને વખતો વખત મહાબળેશ્વર, માથેરાન ઇત્યાદિ સ્થળોએ જવાની શી આવશ્યકતા હશે! પણ હવે મને તેનું કારણ સમજાયું. વિપુલ સાધનોને પરિણામે કુદરતનાં લાભકારક તત્વો અને નિયમોને તિરસ્કારીએ છીએ, તેથી શરીર સ્વાસ્થ્ય સચવાતું નથી એ એક કારણ. પણ મુખ્ય કારણ તો સાધનોની વિપુલતાને લીધે પાર્થીવ ઉપભોગની વધતી જતી આકાંક્ષા. જેમ જેમ એ આકાંક્ષા વધે તેમ તેમ ઉપભોગની અતૃપ્તિ પણ વધે.

ધનપતરાયનું ધન એ અમારે માટે દરેક અસંતોષ અથવા ઉપભોગની અતૃપ્તિનું કારણ હતું.

મારી અને હેમલક્ષ્મીની મનોસ્થિતિ લગભગ સરખી હતી. અમને ભોખ્યા થયેલા આ સુખરૂપ સંજોગો જોઈને અમે એક બીજા આનંદમગ્ન રહેતાં, અને એ વૈભવનો જેમ અને તેમ ચથેચ્છ રીતે ઉપભોગ કરતાં.

ચંત્ર પ્રમાણે ચાલતા ધંધામાંથી નિયમસર પૈસો આવ્યો જતો હતો. એટલે પૈસો કેમ મેળવવો એની ચિંતા અમને નહતી. માત્ર તેને કેમ ખર્ચવો તેની જ ચિંતા હતી.

કલાકના ૨૫ ૩૦ કે ૪૦ માઇલની ઝડપે ચાલતી મોટરકારનાં હાંકનારની સીધી નજરને કે તેમાં મહાલનારની ઉંચી નજરને રસ્તાની આબુ આબુ શું છે, કોણ ખરડાશે, કોણ ચગદાશે એ બાબતનું બાન નથી હોતું તેમ અમે પણ આ શ્રીમંતાઇની ઉચ્ચ પીઠિકા ઉપરથી અમારી નજર એટલી સીધી કે ઉંચી રાખતાં કે આબુઆબુની દુનિયામાં શું ચાલે છે તેનું જ્ઞાન અમને ભાગ્યેજ હતું.

કેવા કલ્પનાતીત સંજોગોમાં અને વિધાતાની વિચિત્ર કૃતિના પ્રતાપે હું આમ શ્રીમંતાઇના અને વૈભવના શિખરે પહોંચી ગયો એનો જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરતો ત્યારે ત્યારે હું આશ્ચર્યમાં ડુબી જતો હતો. કોઇ કોઇ રાતે હું આવાજ વિચારમાં લીન થઇ કેટલીયે ધડીઓ સુધી આશ્ચર્યમુગ્ધ જગત અવસ્થામાં પડી રહેતો, અને મનમાંજ હર્ષથી ટુલાતો. કોઇ કોઇ વેળા ઇશ્વરનો ઉપકાર પણ માનતો. એક રાતે આવાજ આશ્ચર્ય અને હર્ષયુક્ત વિચારમાં કેટલાક કલાક જગૃત રહ્યા પછી મને મહા પરાણે નિદ્રા આવી; પછી મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન લાગ્યું.

હું જાણે એકાએક એક ઉંચા પર્વતના શિખરપર આવી પડ્યો. મને કોઇ ઉંધમાંજ ત્યાં લાવીને મુકી ગયું હોય એમ લાગ્યું. મારી આંખો ખુલતાં આકાશ, અબો, સૂર્ય તથા ફરતો રમણીય પ્રદેશ દષ્ટિએ પડ્યો. હું બેઠો થયો અને સામે જોયું તો હું પૃથ્વીથી સેંકડો હાથ ઉંચા શિખર પર બેઠો છું. હું કયે રસ્તે અહીં આવ્યો તે રસ્તો જણાયો નહિ. પણ આ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં મને અપાર આનંદ થતો હોય એવી મારા હૃદયમાં લાગણી થતી હતી. આ પહોંચી ન ઇકાય એવા શિખર ઉપર હું મને પોતાને સ્થિત થયેલો જોઇ ધણો હરખાવા લાગ્યો; અને ગર્વથી ઉચે જોવા લાગ્યો. પછી જરા પાસું ફેરવી બીજી ગમ નજર ફેંકી કે તરતજ મારું કાળજી ધબકવા લાગ્યું. જે સ્થાને હું બેઠો હતો તેની પાસેજ એક મોટી ઉંડી ખીણ હતી. કોઇ સહેજ ધકકો મારે અથવા પવનનો એક સપાટો આવે કે તરતજ ત્યાંથી આ ઉંડી, અંધારી ખીણમાં મારું પતન થાય એમાં શક નહતો. મારાં જે આનંદ, હર્ષ, અને ગર્વ હતાં તે બધાં એકદમ લય થયાં. ખીણ તરફ બહીને બહીતે જરાક નજર નાંખી. તે અગાધ ઉંડી અને ઉજ્જડ દેખાતી હતી, સાવધ રહી પાસું ફેરવ્યું અને એ સ્થાનેથી નીચે ઉતરી જવાની ઇચ્છા કરી; પણ કોઇ માર્ગ દેખાયો નહિ. સર્વત્ર જંગલી ઝાડો, વિકાળ બેખડો, અને ઉભી શીલાઓ નજરે પડતાં હતાં. હું અસહાય દેખાયો. મારી છાતી ધબકવા લાગી, અને હું અરણ્યરૂઢન કરવા જેવો થઇ ગયો. એટલામાં કોઇએ મારી છાતીએ હાથ દીધા. હું જાગૃત થયો. અને જોયું તો મારી પાસે

હેમલક્ષ્મી પણ ગપર ખેડી હતી અને મને જાગૃત કરવા હસ્તસ્પર્શ કર્યો હતો.

હું ખેડો થયો, અને વિવહળ વદને આમતેમ જોવા લાગ્યો. મને ખાત્રી થઇ કે આ તો માત્ર એક સ્વપ્ન હતું. “આજ આમ કેમ ? હજી ઉંઘ ઉડતી નથી કે શું ?” હેમલક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

“હેમલક્ષ્મી ! મને આજે એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું” મેં દીન સ્વરે કહ્યું.

“સ્વપ્ન તો હમેશા વિચિત્રજ હોયછે, તેમાં આમ જહાવરા કેમ દેખાઓછો ? ચાલો, ચાલો, દાતણુ કરી ચા પીલો.” મારો હાથ પકડી હેમલક્ષ્મી મને દાતણુ કરાવવા ખેંચી લઇ ગઇ.

દંતધાવન કર્યા પછી ચા પીતાં પીતાં મેં હેમલક્ષ્મીને સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી.

“ઓહો ! તેમાં તમને આટલો બધો ગભરાટ શેનો ? સ્વપ્નમાં હજારો ભયંકર દેખાવો આવે ! અને જાગૃત થતાં તે બધા લુપ્તી જવાય.” હેમલક્ષ્મીએ પોતાનો મત દર્શાવ્યો.

“પણ આવું સ્પષ્ટ સ્વપ્ન મને કદી દેખાયું નહતું. તેમજ મને પ્રથમ જો આનંદ થયો હતો અને પછી જો ભીતિ ઉપજી હતી તેવો અગમ્ય અનુભવ પણ કદી થયો નહતો. તેથી એ મને બહુ વિચિત્ર લાગેછે.” “એમ સ્વપ્નનો વિચાર કર્યા કરશે તો ગાંડા થઇ જશે ગાંડા !” હેમલક્ષ્મીએ કંઇક મર્દાનગી અવાજે કહ્યું.

આ શબ્દોથી મારા મનમાં જરા ગુસ્સો ઉપજ્યો, પણ તે બ્યક્ત ન કરતાં મેં કહ્યું કે “એમાં ગાંડા થવાનો સવાલ નથી. હું છું એવો નથી કે એવી વાતથી ગાંડો થાઉં. પણ મને આ સ્વપ્નમાં કાંઇક ઉડો ભેદ છે એમ કલ્પના થાય છે. પણ હશે, જવા દો એ વાત !” મેં વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મારી

કહ્યનામાં એ સ્વપ્નનો ભેદ કેવોક છે તે જાણવાની હેમલક્ષ્મીને જાણાસા થઈ. “ ના, ના, એ સ્વપ્નમાં તમે શો ભેદ શોધ્યો તે સમજવો. ”

“ હું સમજવું તો ખરો, પણ તારી નજરમાં પછી માંડો ૩૩, ત્યારે એના કરતાં હમણીથીજ ડાહ્યા રહેવું સારું ને ? ” મેં મારો દાવ અજમાવ્યો. “ તમારા મરદોની તે કંઈ જાત છે ? જરા જેટલું ચે નહિ કહેવાય. ! જરાક કહ્યું એટલે આમ મહેલું મારો છો. તો જાઓ, મારે તમારી વાત નથી સાંભળવી. ” હેમલક્ષ્મી રીસાઈને ઉઠી જતી હતી. પણ મેં તેને તેનો પાલવ ખેંચી પાછી બેસાડી, રીઝાવી અને કહ્યું કે “ આ સ્વપ્નમાં મને એક ઉંડો ભેદ સમાયલો દેખાયછે, જો, સાંભળ. તું કવચિત્જ જાણતી હશે કે હું જ્યારે જાણતો અને મારી સાધારણ સ્થિતિમાં હતો ત્યારથીજ મારા મનમાં શ્રીમંત થવાની મોટી મોટી ઉમેદો રખા કરતી હતી. મારી એ ઉમેદો તારા પરિચયમાં આવતાં વારજ એકદમ અને અણધારી રીતે ણી છે. આ શ્રીમંતાઈની જે ઉંચી સ્થિતિ તેજ પેલા સ્વપ્નના પર્વતનું ઉંચું શિખર. આપણી હાલની સ્થિતિથી મને જે હુપ્ અને ગર્વ થાયછે તેવોજ મને આ સ્વપ્નના શિખર પર બેઠાં બેઠાં થયો હતો; પણ પછી પાસું ફેરવતાં પેલી બચકર ઉંડી ખીણ નજરે પડી અને તે જોઈ મને બહુ બીક લાગી, અને શિખર પરથી નીચે ઉતરવા ઇચ્છા કરી. પણ કોઈ સરળ માર્ગ દેખાયો નહિ. આ ભીતિ અને આ ઇચ્છાનો ભેદ—”

“ શું ત્યારે તમને આ ધન, વૈભવ અને સત્તાની પાછળ કોઈ ભીતિનો શ્રમ થાયછે ? ” હેમલક્ષ્મી વચમાં બોલી ઉઠી.

“ હજી સુધી મને કોઈ એવી ભીતિ નથી જણાઈ પણ સ્વપ્નમાં દેખાયલી એ ઉંડી અધારી ખીણ જોતાં હું શા મારે વિવહળ અને બચસરત બની ગયો તેનો ભેદ મારાથી ઉકેલી શકાતો નથી. ”

“ તમને રીસ લાગે તો બલે, પણ હું સત્વજ કહું છું કે સ્વપ્નના ભેદ એવી રીતે ઉકેલવા જશે તો જરૂર તમારું મગજ ભરી જશે. મારું તો એમ ચોક્કસ માનવું છે કે સ્વપ્ન સદાયે જુકાં હોય છે, છતાં તેમાં કંઈયે

ભેદ હોય તો એ ભેદનો ઉકેલ હું કરી આપું । ” “ શું ? ” હું જણાવ્યા-
પૂર્વક હેમલક્ષ્મીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ તમે ગુસ્સો ન કરો તો કહું ! ” તેણે સહેજ હાસ્ય કયું.

“ ભલે, નહિ કરું ! ” મેં વચન આપ્યું.

“ તમને જે ભીતિ જણાઈ તેનો ભેદ ખીજે ક્યાંઈ નહિ પણ તમને
અનાયાસી મળેલાં આ પરાયાં ધન અને વૈભવ જીવની ન શકવાની તમારા
મનની નિર્બળતામાં છે. ” હેમલક્ષ્મીએ ગંભીરતાથી અને કંઈક ગર્વથી કહ્યું.

“ ત્યારે શું આ અધી લક્ષ્મીની વ્યવસ્થા કરવાની અને તે જીવની
શકવાની મારામાં શક્તિ નથી એમ તું ધારેછે ? ” મેં મારો ક્રોધ
દબાવીને કહ્યું.

“ હું તો કશુંએ ધારતી નથી, પણ તમારા દીલમાંજ એવી નબ-
ળાઈ છુપાયેલી હોય એમ તમારી આ વાતોથી અનુમાન કરું છું. નહિ તો
નજીવું સ્વપ્ન જેવી વાત પર આટલી અધી માથાઝીક હોય શાની ? ”

“ તને એ માથાઝીક લાગતી હોય તો ભલે; પણ—”

“ તો ભલે તમે એ માથાઝીક કર્યા કરો. ” એટલું કહી હેમલક્ષ્મી
રોડમાં ચાલી ગઈ, અને હું એ સ્વપ્નનો વિચાર કરતો સોડાપર આડો પડ્યો.

(૭)

આ સ્વપ્નનું તારતમ્ય મને તે હોય, તે કાંઈ અનિષ્ટ ભાવિ સૂચક
હોય કે માત્ર રોજનાં બૂલી જવાતાં સ્વપ્ન જેવું હોય એનો ભેદ ઉકેલવો તો
આળુએ જ રહ્યો, પણ એ ભેદ ઉકેલવા જતાં મને જે અનુભવ થયો તે
આ સ્વપ્નના પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પરિણામ રૂપે હતો એમાં તો શક નહિ.

મને એમ થયું કે આ સ્વપ્નની વાત હેમલક્ષ્મીને ન કરી હોત તો
ઠીક. પરંતુ એની અસર મારા મગજમાં એવી તો દુઃખ ભરી થઈ રહી
હતી કે એવી વાત સંસારના સુખ દુઃખની સહભાગિનીને કબ્બા વિના રહે-

વાય જ કેમ ! અને હેમલક્ષ્મીએ સ્વપ્નનો જે રીતે અર્થ કર્યો તેથી તો મારા મનમાં શાંતિને બદલે અશાંતિ વધી.

આજ સુધી ધનપતરાયનું ધન મને પરાયું લાગતું ન હતું. હું મારા બાળ્યબળે જ તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું એમ માનતો હતો. અલગત એ બધી મીઠકત હેમલક્ષ્મીના નામે હતી એ ખરું; તથાપિ હેમલક્ષ્મી કોની ? તે મારી, અને તેની લક્ષ્મી પ્રત્યાદિ પણ મારાં જ, આવી માન્યતાને લીધે હું સદા આનંદમાં મસ્ત હતો.

પણ જ્યારે હેમલક્ષ્મીએ ‘અનાયાસે મળેલા આ પરાયો ધન અને વૈભવ જીવની ન શકવાની નિર્જાતા’ મારા મનમાં જોડાવારે જ ખરેખર એ ધન મને પરાયું દેખાયું. ત્યારે જ એ ધન જીવની શકવાની નિર્જાતા મારા મનમાં પ્રવેશ પામી.

હેમલક્ષ્મીના એ શબ્દોમાં મારી ક્ષુદ્રતા દેખાતી હતી, તેનો ગર્વ અબકતો હતો.

એ સ્વપ્નના પરિણામે કે હેમલક્ષ્મીના વચનને પરિણામે, મારા મનની સ્થિતિનું ધીમે ધીમે પરિવર્તન થતું ચાલ્યું,

ધન વૈભવ અને વિલાસનાં અનેક સાધનો મારે મારા મનમાં જે સદાની અવસ્થિ રહેતી તે ધીમે ધીમે લય થતી ગઈ. ધનપતરાયની સર્વ લક્ષ્મી જે મને સુખરૂપ અને પ્રિય હતી તે પણ હવે દુઃખરૂપ અને અપ્રિય લાગવા માંડી. એક વખત એજ લક્ષ્મી જીવનના કેન્દ્રરૂપ અને સર્વ સુખદાત્રી હતી તે પણ હવે જીવનની એક ક્ષુદ્ર વસ્તુ અને દુઃખરૂપ દેખાવા લાગી. ધન વૈભવમાં સુખ નથી એમ મને હવે પ્રતીત થતું ગયું. ત્યારે સસ સુખ ક્યાં છે એ તો મારે હજી શોધવાનું રહ્યું.

x x x x

લક્ષ્મીના ઉપભોગમાં જ્યાં સુધી હું મસ્ત હતો ત્યાં સુધી અમારા આશ્રીતો, મનુરો, કારીમરો ઈત્યાદિ લોકોની વાસ્તવિક સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને મને અવકાશ ન હતો. ઉલટું મુખ્ય કારભારી વર્ગ અમને તેમની

ખરી સ્થિતિથી બીનવાકેફ રાખવા પ્રયત્ન કરતો, પણ બ્યારથી હું હક્કીના માનસિક ઉપભોગથી વિરક્ત થતો ગયો. સ્વાસ્થી મને એ આશ્રિત વર્ગની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રેરણા થઇ, અને વખતો વખત તેમને જાતે મળીને તેમની હકીકત સાંભળીને તેમને માટે કંઇક હિતકારક યોજના થઇ શકે તો હેમલક્ષ્મી સાથે વિચાર કરી કરવી એવો સંકલ્પ હતો. દુકાળ, મરડા, મોંઘવારી, આર્થિક અસંતોષ, અને તેની સાથે બિન્ન બિન્ન પ્રકારની રાજકીય ચળવળો, અને સામાજિક ઉદ્ધારની ઉદ્દેશ્યશૂઝો વિગેરે વિગેરે બનાવો સમાજના કોઇ પણ વર્ગ ઉપર સારી યા નબળી અસર ક્યાં વિના રહેતા નથી. એક ખૂણામાં પ્રેક્ષા અમારી મીલના મજુર વર્ગના ક્ષેત્રમાં પણ ઉપરોક્ત આંદોલનોની છોળ લાગ્યા વિના રહી ન હતી. અને તેમનામાં સુખાકારી બધાં નિવાસ, સંતોષદાયક રોજી, અને દેહ તથા આત્માનો કંઇક ઉદ્ધાર થાય એટલું જ્ઞાન તથા મનુષ્ય જીવનને આવશ્યક સ્વાર્થ્ય ધન્યાદિ તેમના સાહજિક હકો માટેની તેમની અભિલાષા દેખા દેતી હતી. આ બધું બ્યારે હું તેમના પરિચયમાં આવ્યો. સારે જાણવામાં આવ્યું. મારા તરફથી તેમને કંઇક પ્રોત્સાહન અને આશા મળવાથી તેઓ તેમની માગણી જાહેર રીતે પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા.

મીલના પગારદાર કારખાનીઓ તથા કેટલાક દલાલો અને બીજી કેટલીક મીલના એજન્ટો, મજુરો તથા કારીગર વર્ગને મારા તરફથી મળતા આ પ્રોત્સાહનને ‘ઉશ્કેરણી’ તરીકે ગણવા લાગ્યા; અને હું સસરાની મીલકત જરૂર ઉઠાવી દઇશ એમ માનવા લાગ્યા ! આ માન્યતા હેમલક્ષ્મીને ગળે પણ ઉતરી હોય એમ લાગ્યું.

હમણાં હમણાં હું સંધ્યાકાળને વખત હંમેશાં હરવા દૂરવામાં ન ગુમાવતાં, કોઇ કોઇ વખત જનસમૂહના સામાન્ય હિતની સભાઓ હોય ત્યાં ગાળતો હતો, હેમલક્ષ્મી પણ ઘણી વખત મારી સાથે આવતી. એક સાંજે અમે ‘સોસીયલ સર્વિસ લીગ’ના આશ્રય નીચે મળેલી મીલ મજુરોની એક સભામાં ગયાં હતાં, ત્યાં પ્રસંગવશાત્ મેં પણ કેટલુંક વિવેચન કીધું હતું તથા મારો અંગત અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

મારું વિવેચન તથા અભિપ્રાય સજ્જાએ વધાવી લીધાં હતાં. પણ હેમલક્ષ્મીના મન પર એ વિચારે કંઈ જુદી જ અસર કરી હોય એમ દેખાયું.

તે રાત્રે જમ્યા પછી દીવાનખાનામાં જ્યારે અમે એકાં હતાં ત્યારે હેમલક્ષ્મીએ મને સવાલ કર્યો કે:—

“તમે લોકો મજુર વર્ગને અસંતોષી બનાવી, તેમનું અને સાથે સાથે દેશના હુન્નર ઉદ્યોગનું હિત કેવી રીતે સાધવા માંગો છો તે મને સમજાવશો ?

“ મજુર વર્ગ સંતોષી બનશે એટલે કે તેમને તેમના દેહ અને આત્માનું હિત થાય એટલી રોજ મળશે, હવા ઉગ્મસવાળાં રહેવાનાં મકાનો મળશે, અને તેમના કુટુંબને સાધારણ જીવન જીવવાની બીજી જરૂરીયાતો પુરી પડે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થશે તો, તેઓ તેમના સશક્ત દેહના, સંતુષ્ટ મન અને એકનિષ્ઠાના બળથી દેશના હુન્નર ઉદ્યોગની વિશેષ ઉન્નતિ કરી શકશે. ” મેં મારી માન્યતા જણાવી.

“ તમારી એ માન્યતા ધૂળીબુત થાય એમ નથી. મજુર વર્ગને, અસંતોષ છીપાય એમ છે જ નહિ. આજે થોડુંક મળ્યું તો આવતી કાલે એથી વધારે માંગશે. આ દેશમાં તેમજ અન્ય દેશમાં અવરનવર પડતી મજુરોની હડતાલોના ઇતિહાસ ઉપરથી એ અનુભવસિદ્ધ થયેલું છે. ”

“ જો શ્રીમંત શેડીઆઓ સ્વાર્થને કારે મુકીને સ્નેહભાવથી મજુરોને સંતોષે તો જરૂર મજુર વર્ગનો અસંતોષ છીપાય. શ્રીમંતોને જેટલો અસંતોષ છે તેટલો મજુરોને નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મજુરોનો ‘અસંતોષ’ એ અસંતોષ નથી પણ તે એક ખરી બીડ છે. અને તેથી જ તે બહાર પડે છે. શેડીઆઓ મજુર વર્ગને કુટુંબી જન જેવા ગણીને તેમનાં સુખ દુઃખ પોતાના સમજે અને તે પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તે તો મજુર વર્ગ અને મુદીદારો વચ્ચે કદી પણ કલહ ઉપસ્થિત થાય નહિ. ”

“ મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં હું એ માની શકતી નથી. જો આજે મજુરો

સાથે એટલી છુટથી વર્તાવ રાખીએ તો કાલે તે આપણા માથા ઉપર ચઢી બેસે, અને પોતાનું ધારેલું કરે અને કરાવે. મળુર તે મળુર, અને શેઠ તે શેઠ. એ બેને તમે સમાન કોટીના કે પિતા પુત્રના સંબંધ જોવા મળ્યુવા આજો એ તો ખરેખર અણુધટલું જ છે.”

“મળુર તે મળુર, અને શેઠ તે શેઠ, એમ જ્યાં સુધી માનવામાં આવશે ત્યાં સુધી મળુરોનાં દીક્ષ ઝોળખી શકાવાનાં નથી, અને તેમની બચ્ચેનો કલહ શાંત થવાનો નથી, મળુરોના બળ ઉપર આપણે આ બધો દૈભવ ભોગવીએ છીએ, અને જો એનો યથાર્થ બદલો ન વાળીએ તો એક વખત એવો આવશે કે આપણી શ્રીમંતાઇના હાલહવાલ થઇ જશે. મળુર શ્રીમંત વિના ચલાવી શકશે; પણ શ્રીમંતોને મળુરની સદૈવ અપેક્ષા રહેશે.”

“લાખો મળુરો શ્રીમંતાઇના આશ્રય વિના ટકી શકે એમ નથી.”

“મળુર અને કારીગર વર્ગની સાથે સમગ્ર જનસમૂહ એક થાય તો તે શ્રીમંતોના આશ્રયથી છુટો થઇ શકે. બ્યારે પુરાણ કાળમાં યત્રો અને મુડીદારોનું અસ્તિત્વ ન હતું, સારે મળુર વર્ગ નિરાધાર ન હતો, તે સ્વાશ્રયી અને સ્વતાંત્ર હતો. હા, એમ કહીએ તો ચાલે કે ત્યારે મળુર વર્ગ જોવો કોઈ જુદો વર્ગ જ ન હતો, મુડીદારોએ જ આ નિરાધાર મળુર વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો છે.”

“ત્યારે એજ મુડીદારો એ વર્ગને નબાવશે. બાકી તમારો પુરાણ કાળ હવે પાછો આવે એમ લાગતું નથી, અને અહીંજ શ્રીમંતોના રક્ષણની ચાવી છે.”

“કાળબળે શ્રીમંતોના હાથમાં એ ચાવી આવી છે તેથી તેમણે એ વર્ગનું રક્ષણ નહિ કરવું એ તો પુરેપુરો સ્વાર્થ છે; પણ એ સ્વાર્થમાંજ શ્રીમંતાઇનો નાશ રહેલો છે એ તેમણે ખાસ ચેતવાનું છે.”

“તમે શા આધારે કહો છો કે શ્રીમંતો મળુર વર્ગનું રક્ષણ નથી કરતા ?”

“મળુરોને પોતાના જીવન પુરતી રોજી નથી મલતી એટલા

ઉપરથીજ સિંધુ થશે કે તેમનાં સ્ત્રી તથા બાળકોને પણ મજૂરી કરવાની ફરજ પડે છે. વળી મજૂર વર્ગમાં રોગ મરણ તથા અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ મોટું છે એનાં કારણો તો હશેજ ના ! ”

“ એકલા મરદો કામ કરે તો પછી મજૂરોની સંખ્યા ઓછી થાય, તેમને પગાર વધારે આપવો પડે, અને એ રીતે હુન્નર ઉદ્યોગની ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિમાં વાંધો આવે. ”

“ માલેકોને મોટા મોટા નફાઓ મળે, એજ ટો બેહદ કમીશન મારી ખાય, મેનેજરો ત્રિચેરેને-મોટા મોટા દરમાયા અપાય, તથા બાગીદારોને મોટાં મોટાં ડીવીડન્ડો મળે ત્યારે હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં વાંધો ન આવે ? ”

“ માલેકો અને બાગીદારો જે પૈસાની મુડી રોકે તેને તેના બદલામાં સારો નફો મળવોજ જોઈએ. ”

“ ત્યારે મજૂરો પોતાના દેહરૂપી મુડી રોકે તેમને તો સારો બદલો નહિ આપવો એમજને ? ”

“ પૈસાદારો પોતાનો પૈસો બ્હોળા નફાના લોભે હુન્નર ઉદ્યોગમાં રોકે છે. જો એવો લાભ તેમને ન આપવામાં આવે તો તેઓ એ જગમગ બહારે નહિ અને હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થાય નહિ. ”

“ એ વાત કયુલ છે. પણ એ લાભનીયે કંઈ હદ હોવી જોઈએ. અમુક પ્રમાણના નફાથીયે હુન્નર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થઈ શકે. ઉલટું મજૂરોને યોગ્ય બદલો ન આપતાં, તેમના બળથી મેળવેલો નફો મોટાં ડીવીડન્ડોમાં બહેંચાવાથી સદાને અણધારતું ઉત્તેજન મળે છે, મજૂરો નિરાશ અને છે અને વેપાર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં અવ્યવસ્થા અને હોહાકાર મચી રહે છે. ”

“ ત્યારે બધો નફો શું મજૂરોમાં બહેંચી દેવો ? ”

“ ના, છેક એમ નહિ. પરંતુ મજૂરોને પુરતો પગાર તથા બીજી મદદ આપવી જોઈએ. તે ઉપરાંત તેમને માટે ‘ પ્રોવીડન્ટ ફંડ ’ રાખવાં જોઈએ. એજ ટોને તથા બાગીદારોને કમીશન તથા નફો અમુક પ્રમાણમાંજ આપવો જોઈએ. બાકીની બચત ‘ રીઝર્વ ફંડ ’માં લઈ જવી. અને એ ફંડ ચાલુ ધંધામાં મંદી કે ખોટની વખતે મદદરૂપ થઈ પડે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. અને જો એ ફંડ મોટું થઈ જાય તો તેમાંથી બીજી

દુનર ઉદ્યોગ વધારવા નોંધ્યો. આથી જનસમુહને જે હાલની અસહ્ય મોંઘવારીથી સહન કરવું પડે છે તેમાંથી તેમને પણ રાહત મહશે. ”

“ સારે શું શ્રીમતો તો મળુરો જેવા નોકરજને ! પૈસાદાર તરીકેની તેમની મહત્તા કંઈ નહિ ! ”

“ દેશના નોકર તો બધાજ. મળુરો તેમજ સુડીદારો. અને દેશના દુનર ઉદ્યોગની ઉન્નતિ થાય, સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તથા મળુર અને કારીગર વર્ગ એ દુનર ઉદ્યોગની પેદાશનો ચયેચ્છ લાભ લઈ શકે એવા હેતુથી આપણદારો પોતાની આપણનો ઉપયોગ કરે તો એમાંજ ખરી મહત્તા છે. કારણ લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન, અને મળુરી એ સર્વ સમાન કોટીમાં હોય તોજ દેશની સામાજિક અને આર્થિક સામ્યતા નભી શકે. લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, કે વિજ્ઞાન, એ વિભૂતિઓને પણ મળુરીની પેઠે દેશની સેવા કરવાની છે. તેમની સેવાના ક્ષેત્ર નિરાળાં છે. પણ સર્વને સેવાજ કરવાની છે; શેઠાંક કાંઈને ન હોવી નોંધ્યો. અને જ્યાં સુધી એ સર્વ વિભૂતિઓ વચ્ચે સામ્યતા ન હશે ત્યાં સુધી તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયાં કરવાનાં. એક કાળે બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનું રાજ્ય હતું. તે બ્રાહ્મણ યુગ કહેવાતો. પછી ક્ષત્રીઓનો યુગ આવી ગયો. હાલ વૈશ્ય અથવા લક્ષ્મીનો યુગ ચાલુ છે. અને એની પાછળ મળુરોનો યુગ ડોકીયાં કરે છે. જે વર્ગ દેશની સેવા કરશે તેની મહત્તા સચવાશે-ગવાશે. સેવામાંજ મોટાંક છે-ખરી શેઠાંક છે. અને આ સર્વ વિભૂતિઓ એકતાથી દેશસેવા કરશે તો દેશની ચિરકાળ ઉન્નતિ થશે. ”

“ ત્યારે શું આપણે આ બધી લક્ષ્મી, તેના વૈભવ, વાડી, બંગલા પ્રત્યાદિ તજી દેવાં ! ”

“ બલે એ નહિ તજવાં ! પણ તેના ઉપરની મમતા દુર કરવી. તેનો મોહ તજવો. આપણી આપણના પ્રમાણમાં નહિ વધારે આવે તો તેનો સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરવો. આપણે આપણી રિશિતિ પ્રમાણે બધા વૈભવ ભોગવવા, પણ તે એવી રીતે મોહવશ બનીને નહિ કે આપણે સામાન્ય જનસમુહના-દેશના-સેવક છીએ એ વાત સાવ ભૂલીજ નવાય. આપણે જેમ આપણા નોકરને આપણે જે ખાંડએ છીએ તે ખવાડીએ, તેને સાથે ફેરવીએ અને આપણી દરેક

મોજમજમાં ભાગીદાર બનાવીએ, પણ જો તેથી તે આપણે
‘ નોકર ’ છે એ વાત તે જીવી જાય તો આપણે તેને રજા આપી દઈએ
છીએ તેમ આપણે આ બધા વૈભવ ભોગવીએ, પણ તે બીજાના ભોગે
નહિ. તેમજ એ ઉપભોગમાં આપણે પ્રજાના ‘ સેવક ’ છીએ એ વાત
વિસરી જવી જોઈએ નહિ. આપણી લક્ષ્મી, વાડી, બંગલા વિગેરે મિલકતો
પ્રજાજન્ય પેદીના એક ‘ રીઝર્વ ફંડ ’ રૂપે જ રહેવાં જોઈએ. ”

“ ત્યારે તમે તમારા આ વિચારોનો અમલ કેવી રીતે કરી શકશો ? ”

“ મેં જે વિચારો જણાવ્યા છે તેં પ્રમાણે કાંઈ એક વ્યાવહારિક
ચોજના તૈયાર કરીએ અને તે પ્રમાણે લોકસંગ્રહનાં કાર્યમાં આપણી
લક્ષ્મી—”

“ કોની લક્ષ્મી ? ” હેમલક્ષ્મીએ વચમાં જ પ્રશ્ન કર્યો. હું ચમક્યો.
તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. વિચાર કરી મેં ઉત્તર દીધો.

“ ગાંધી કાલે એ લક્ષ્મી ધનપતરાયની હતી, આજે તારી છે. અને આવતી
કાલે કોની થશે તે ખબર નથી. લક્ષ્મીના એવા વખત વખતના માલોકો
જુલાઈ જવાશે. પણ એ લક્ષ્મી વડે કરેલાં લોકસંગ્રહનાં કાર્યો જે કરશે
તેમનાં નામ અને તેમની માલિકી જગત ચિરકાળ સુધી જાણીશે. લક્ષ્મીના
સંગ્રહમાં—લક્ષ્મીના સ્વાર્થ બધાં ઉપભોગમાં સુખ કે કીર્તિ નથી. પણ
એ લક્ષ્મી વડે લોકસંગ્રહનાં કાર્યો કરવામાં જ ખર્ચ સુખ અને કીર્તિ છે. ”

“ સુખાગ્રે મળેલી લક્ષ્મીના ઉપભોગ ક્યાં વિના કે તેનાથી મળતું
સુખ ભોગવ્યા વિના તેને ફેંટા દેવી એ તમારો અભિપ્રાય મારે મને
ઉત્તરતો નથી. છતાં સાધને સુખ ન ભોગવવાં અને એ સાધનો ફેંટા દઈ
સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી એ તો રેતીમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર છે. ”

“ જો આવડે તો ભોગથી જોડણું સુખ મેળવી શકાય તેથી અધિક
અમર સુખ ત્યાગથી મેળવી શકાય. લક્ષ્મી ચલિત છે, આજે છે ને કાલે
નથી. અને તેથી પ્રાપ્ત થતું સુખ પણ અચળ નથી. લક્ષ્મી વડે કરેલાં
લોકસંગ્રહનાં—લોકહિતની ભાવનામાં અમર સુખ રહેલું છે. લક્ષ્મી માત્ર
લોકહિતનું સાધન છે; અને લોકહિત પરમ સુખનું સાધન છે. આપણા પગ
આગળ પડેલી ઢગલાબંધ લક્ષ્મી આપણા મનની તાપ્ત કરી શકે એમ

નથી. પણ એજ લક્ષ્મીનો આપણે જો લોકહિતમાં ઉપયોગ કરીશું તો તેથી આપણા મનને અમર વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે. જો દૃઢ્યમાં સાર્વજનિક પ્રેમ વા પ્રજાપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળતી હોય તો મહાલયો કરતાં પણ કુટીમાં અનુ-પમ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.”

“ તમારે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ભલે કરો. તમો કહો તો પણે એક પર્ણકુટી બાંધવી આપું. ” હેમલક્ષ્મીએ મર્મમાં કહ્યું.

“ હું તો હવે એમ જ ઇચ્છું છું કે એવી પર્ણકુટી બાંધીને આપણે રહીએ. ”

“ ના બા, મારે નથી આવવું. મારે એવા બીજારી નથી થવું. ”

“ ત્યારે શું મારે એકલા જ રહેવું ! ‘હું’ અને ‘તું’ જુદાં ! ‘આપણે’ નહિ ! ”

“ તમારે બીજારી રહેવું છે, અને મારે શ્રીમંત રહેવું છે ! તો પછી આપણા એનો જોગ કેમ ખાય ! ” હેમલક્ષ્મીના આ શબ્દોથી મારા દૃઢ્ય પર નિરાશાનો પડો પડ્યો. ”

“ હા, હું બીજારી ખરો ! અને તું શ્રીમંતે ખરી ! બિજારીને જે જોષ્ઠ્ય છે તે શ્રીમંત કને છે; પણ શ્રીમંતથી તે અપાતું નથી, અને જોમવાતું નથી. ” મેં ગદગદ કંઠે કહ્યું.

“ હું તમને ક્યાં ના પાડું છું ? આ વાડી, બંગલા, વિગેરે બધું મારું, તમારું જ છે; જો તમારે તે ન જોષ્ઠ્ય તો. — ”

“ મારે એ નથી જોષ્ઠ્ય ! મારે જે જોષ્ઠ્ય છે તે તારાથી આ મહા-લયમાં ન અપાય ! તે તો પેલી પર્ણકુટીમાં જ તું આપી શકે ! ”

“ તે વળી શું ? ”

મેં હેમલક્ષ્મીના કાનમાં કહ્યું “ પ્રેમ. ”

તે થોડીક પળ સ્તાબ્ધ બની ગઇ. પછી તેણે કહ્યું.

“ એ વસ્તુ મેં તમને શું નથી આપી ! ”

“ તે તું નહિ જાણે ! એ વસ્તુ આપનાર અને લેનાર ઉભય એકરૂપ બની જાય છે એટલું હું જાણું છું. ”

“ હું તમને ચાહું છું. મારો પ્રેમ તમારા ઉપર છે. છતાં તમે એ વાત નાકમ્ય કરો તો લાયકાર છું. લક્ષ્મીના વૈભવ છતાં પ્રેમ ન મળે એ

હું માનતી નથી. લક્ષ્મી હોય, સુખ હોય, જીવગીનાં દરેક સાધનોની સાધ્ય હોય તો પ્રેમ ટકી શકે. નહિ તો નહિ. ”

“ લક્ષ્મીના આશ્રયે જે પ્રેમ નભતો હોય તે શુદ્ધ-સત્ય પ્રેમ નથી. મહાલયો, મોટરો, મોલો, બધું રસાતળ જાય તો પણ પ્રેમ અમર હું તુંનો ભેદ ન દેખાય, ત્યારે જ તે સત્ય પ્રેમ સમજવો. ”

“ તો તમે પણ કુટીમાં વિહરો; હું ત્યાં પણ તમને ચાહીશ. ”
લક્ષ્મીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ તો તમે સાથે પધારો. ” મેં પણ હસીનેજ કહ્યું.

“ જાઓ, જાઓ; તમે તો એકની એકજ વાત પકડી રહ્યા છો. પ્રાંમાં પ્રેમ મહે અને અહીં નહિ ! છતે પૈસે બીખારી બનવા ધાયું તેમ છતે પ્રેમે પ્રેમ શોધવા નીકળ્યા છો ! હવે બહુ થયું. સુષ જાઓ તો ઉંઘ આવેછે. એવા એવા વિચાર બહુ નહિ કરો, નહિ તો વળી કંઈ બીહામણાં સ્વપ્ન દેખાશે. ” આવી શીખામણુ આપી હેમલક્ષ્મી જી હોય તેમ અચન ખંડમાં ચાલી ગઈ.

(૮)
ત્યાં સુધી હું લક્ષ્મીનો ‘ બીખારી ’ રહ્યો હતો ત્યાંસુધી ‘ પ્રેમ ’ એ ધીજ છે તે જાણતો નહતો. મારા મિત્ર હિંમતે સાચુંજ કહ્યું હતું કે : તું લક્ષ્મીનો બીખારી હોય તો ધનપતરાયની મહેરબાની સ્વીકારજે; પછી ત્યાં તને પ્રેમ બાહી આંખે ચે ન જુએ. ” લક્ષ્મીનો અખૂટ : છતાં હું બીખારીજ રહ્યો. મારી અતૃપ્તિ મટી નહિ. લક્ષ્મીને ભાત તાં મારી એ અતૃપ્તિ શાંત થશે એમ મારું હૃદય કહેતું હતું; છતાં તે અજ્ઞાન વધાથી પીડાતું હતું. એ વધા પ્રેમની હતી.

પ્રેમની એ વધાને છીપાવવા હેમલક્ષ્મીના હૃદયસાગર પ્રતિ નજર લે. પણ ત્યાં પ્રેમનું અમૃત ઠરી ગયું હતું. તેના ઉપર લક્ષ્મીના થર પા હતા. એ લક્ષ્મીના થર પીગળે તો પ્રેમામૃતનું જરણું વહે મને દેખાયું. એ લક્ષ્મીના થર દૂર કરના મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ એવા : એ થર દૂર થાય એ અશક્ય લાગ્યું.

મારા હૃદયમાં પ્રેમની લગની વધતી જતી હતી. મારું હૃદય પ્રેમ અહોનિશ તપ કરતું હતું. એ તપમાં મારું શરીર ગળાતું ગયું.

(૧૭૦)

હેમલક્ષ્મી તો એમજ સમજતી કે મારાથી લક્ષ્મી જીરવાતી નથી, અને મને લોકકલ્યાણની માંડી રહ્યાગી છે હું તેને કરો ઉત્તર દષ્ટ શંકતો નહિ. પણ માત્ર હું પ્રેમ માટે તેને ચાલતો હોઉં એમ અનિમેષ નયને તેના તરફ જોઈ રહેતો. મારાં પ્રેમતરસ્યાં અવત્ત હૃદયમાંથી નયન વાટે નીકળતી જવાળાઓ પણ તેનું સખત હૃદય પીગળાળી શકવા અશક્ત બની

મેં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે—

“ પ્રેમાધિ કેરી ઉર્મિઓ

સૌન્દર્યની સ્ત્રી મૂર્તિઓ

જડ પુરુષ ખડકોની સંગે

જુએ અદ્વૈતે.

પછડાતી ને પાછી જતી

અનંતતામાં ફેરા ખાતી,

તોડીને પીગળાળી અંતે

ભેટે અદ્વૈતે.

(રાજકંસ)

પણ હું તો શાંત સરૌવરની મધ્યમાં ઉભેલા લીલ અને અન્ય નિરૂપયોગી વનસ્પતિથી વિંટળાયેલા એકાદ ખડક જેવો દેખાતો હતો.

અદ્વૈતે ભેટવા મથતી સ્ત્રી હૃદયની પ્રેમોર્મિઓનો ભારે ભારે હું વિચાર કરતો ત્યારે ત્યારે મને મારા મિત્ર હીમતના શબ્દો યાદ આવતા અને તેની સાથે પૈલી ગ્રામ્ય લક્ષ્મી—કીર્તિરાયની ભાણેજ પણ મારા સ્મૃતિપટ પર રમતી દોડી આવતી.

તે ન્હાની હતી ત્યારે મેં તેને જોઈ હતી. મારી સાથે તેના વિવાહની વાત થઈ ન થઈ જોવાઈ હતી. કારણ મેં તે વખતે પરજીવાતી ના પાડી હતી. પણ હવે મને ધણીવાર એમ થતું કે જો એ લક્ષ્મી સાથે મારે, સંબંધ થયો હત તો અમે એક બંધે સાધારણ સ્થિતિનાં રજાં હતા, પણ અમારો સંસાર પ્રેમપૂર્ણ બન્યો હતા, અને એ અદ્વૈત પ્રેમપૂર્ણ જીવનમાં મારી ધનલોભપતાનો બહિષ્કાર થતા. સત્ય લક્ષ્મી પ્રેમ છે, હેમ નથી એવું મને હવે જ્ઞાન થવા માંડ્યું. પણ એ પ્રેમ હવે મારી તરફ

બાડી આંખેએ જોતો નથી એ જાણતાં મારાં હૃદયમાં અતિ કલેશ થતો હતો.

મારા જીવનના જૂતકાળમાં ડોકીયું કરતાં તે ક્ષુદ્ર લાગતું હતું, અને અવિષ્ય નિરાશાજનક દેખાતું હતું. આવા ક્ષુદ્ર અને નૈરાશ્ય જીવનના અનેક વિચાર અને ઉચ્ચાટમાં હું ખીમાર પડ્યો.

લક્ષ્મીવાનો એમ ધારતા હોય કે તેમની લક્ષ્મી તેમનાં સર્વ દુઃખ દુર કરવા સમર્થ છે તો તે તેમની માત્ર ભ્રમણા છે.

મારી ખીમાર તબીયતની સારવારમાં કોઈ રીતની ઉજ્જુપ નહતી. બપોળે ડાકટરો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આવતા હતા. ખીછાના આગળ રાત અને દિવસની જુદી જુદી નર્સોં સેવામાં હાજર હતી. બીજાં પ્રત્યેક સાધનો અને ઔષધિઓ ઉપલબ્ધ હતી. નોકરો પછુ ચિંતાતુર અને દરેક સેવા ઉઠાવતા. હેમલક્ષ્મી પછુ વખતો વખત આવતી અને પ્રકૃતિની પૃચ્છા કરતી હતી. તેનામાં લાગણી હતી, દયા હતી. પોતાના સૌભાગ્યના આધારના જીવન માટે તેને ચિંતા હતી. એ વાતની ના પડાય એમ નથી. પછુ તે એમ સમજતી હતી કે તે પોતાના પૈસા તથા નોકર ઇત્યાદિના બળે અને રોગચુકત કરવા સમર્થ છે. આ બધાં સાધનોથી મારા દેહને કવચિત્ મારામ લાગતો, કવચિત્ અનહદ ઉપચારથી ત્રાસ પછુ થતો. છતાં હૃદયનો તાપ મટાડવા એ શક્તિમાન હતાં નહિ.

એક વખતે હેમલક્ષ્મી મારી પાસે આવી અને પલંગ પર બેઠી. મેં તેને મારા પગે જરા હાથ ફેરવવા કહ્યું. તેણે તરતજ ‘ઔય’ને આજ્ઞા કરી. મારા પગે દુઃખતા બંધ થયા હશે, પણ મારું મન વિશેષ ખીડાવા લાગ્યું.

હેમલક્ષ્મીને મારે માટે ચિંતા હતી. પછુ તેની સાથે મીલ તથા કૈાશીસના કામની પછુ તેને ચિંતા હતી. વેપારધંધાના કાર્ય પર દેખરેખ રાખનાર તે એકલીજ હતી. બ્યારે મારી માંદગી ઉપર દેખરેખ રાખનાર ડોકટરો નર્સોં તથા નોકરો હતાં એવી માન્યતાથી તે પોતાના બ્યવસાયમાં ચૂકતી નહિ. નોકરો તથા નર્સોંને જરૂરી સૂચના આપી તે રોજ કૌશીસે જતી. ઘેર હોય ત્યારે પછુ તે મારી પાસે ઝાઝો વખત બેસતી નહિ.

તે એમ માનતી હોય કે દરદીની પાસે એસી તેને કંટાળો ન આપવે જોઈએ.

કિમતીમાં કિમતી દવાઓ જે અસર ન કરી શકે તેવી અસર ધણીક-વાર ડોક્ટર કે નર્સના હાસ્યપૂર્ણ, માયાળુ અને અધ્યાત્મિક સંબંધો ઉપજાવી શકે છે. તો પછી બીમાર પતિ આગળ પ્રેમાળ પતિનું એક હાસ્ય, એક મીઠો બોલ, અને એક સ્નિગ્ધ દ્રષ્ટિ શું અસર નહિ કરી શકે? હેમલક્ષ્મી પાસે મારા રોગની ઔષધિ હતી; પણ તે મારા રોગની ચિકિત્સા કરી શકી નહિ, અને તે ઔષધિનો ઉપચાર થઈ શક્યો નહિ.

મારી માંદગી લ'બાધ. ધીમે ધીમે મારી માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી. હું શું વિચાર કરું છું, હું ક્યાં છું, પાસે કોણ છે, એ મને કેટલીક વખત સમજાતું નહતું. ડોક્ટરો, નર્સો તથા હેમલક્ષ્મીના મુખ-પરથી લાગતું હતું કે મારી સ્થિતિ ગંભીર છે. એક વખતે નર્સે મને “ હમણાં તમે કંઈ ગાતા હતા તે બાનમાં કે બાનમાં? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે મેં જાણ્યું કે હું કદી કદી અશુદ્ધિમાં હોઉં છું અને કંઈ કંઈ લવારો પણ કરું છું.

પછી મારી સ્થિતિ ધણી ગંભીર કેટલા દિવસ રહી તેની મને કશી ખબર પડી નહિ.

+ + + +

એક દિવસે પ્રાતઃકાળે હું કંઈક શુદ્ધિમાં આગ્યો. મેં આંખો ઉઘાડી. મને લાગ્યું કે મને આજે કંઈક કુદરતી ઉંધ આવી હતી. હું ક્યાં સુતો છું, કેવી સ્થિતિમાં છું, વિગેરેનું થોડું થોડું બાન મને થયું. મેં મુખ ફેરવ્યું. મારા પલંગની પાસે ખુરશી ઉપર એક શ્વેતવસ્ત્રધારી યુવતી બેઠી હતી. તે નીચું જોઈ રહી હતી. તેની મુખમુદ્રા સ્પષ્ટ દેખાતી નહતી પણ તેના મુખઉપર જવાયલી ગ્લાની અને તેની આંખોમાંથી ટપકતાં અશ્રુપિંડ દેખાયાં વિના રહ્યાં નહિ. એ સ્ત્રી અપરિચિત લાગતી હતી. મેં અનુમાન કર્યું કે હેમલક્ષ્મીએ કોઈ બીજી નર્સ રોકી હશે. અને તે કોઈ દુઃખી વિચારે ચિંતા કરતી હશે. પછી તેણે પોતાની આંખમાંનાં આંસુ લુછતાં લુછતાં મારા તરફ જોયું. તેનું મુખ તદ્દન શીકું

અને ચિંતામ્મસ્ત હવું. શરીર પણ ચિંતાથી નખાઈ ગયું હોય એમ લાગ્યું. હું તેને કંઈ પુછવા જતો હતો. મારામાં બોલવાની શક્તિ નહતી એટલે સ્પષ્ટ સ્વર નીકળે તે અમાઉ મારા ઓષ્ટ હાલતાંજ તેણે નમ્ર અવાજે કહ્યું “બોલશો નહિ; ડોક્ટરોએ તમને બોલવાની તક ના પાડી છે.”

પછી તેણે મને થોડુંક પાણી તથા દુધ પાચું. અને પોતાના હાથ વડે મારાં મોં લુછ્યું. મારાં કપડાં વિગેરે વ્યવસ્થિત કરતાં તેણે મારા શરીરપર હાથ ફેરવ્યા. મારા જીર્ણ થયેલા શરીરનો સ્પર્શ કરતાં તેની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. તેના પેલા બોલમાં મૃદુતા હતી. એ સ્પર્શમાં શીતળતા હતી અને આ અશ્રુમાં સહૃદયતા હતી.

“ તમે-કોણુ-છો ? ” મારાથી આખરેયે પૂછયા વિના ન રહેવાયું. “ હું નર્સ છું. પણ તમે બોલશો નહિ. નહિ તો ડોક્ટર મને ઠપકો આપશે. ” હું પછી કંઈ બોલ્યો નહિ, અને થોડીવાર રહીને પાછો ઉઘી ગયો.

હું થોડો થોડો સમય ઉઘી જતો. ઉઘમાં ધણીવાર મારે હાથે તથા માથે કાષ્ઠ શીતળ કર ફેરવતું હોય એવો અનુભવ થતો. કાષ્ઠક વખત જાગતો ત્યારે આ ‘ નવી નર્સને ’ મારે હાથે કાં તો પગે હાથ ફેરવતી જતો. ધણી વખત તેને હું કંઈ કહેવા પ્રયત્ન કરતો પણ તરતજ તે મૃદુ હાસ્ય કરી મને બોલવાની મના કરતી. આમ એ ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા. ડોક્ટરો એ વખત આવતા અને મને તપાસતા. હવે તેમના મુખ ઉપર પણ તેજ દેખાતી હતી. હવે તેઓ મને થોડું થોડું બોલવાની રજા આપી ગયા.

ડોક્ટરો ગયા પછી બ્યારે આ ‘ નવી નર્સ ’ મારે માટે કુંદી લખીને આવી ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું કે—

“ હેમલક્ષ્મી ક્યાં છે ? તે કેમ દેખાતી નથી ? ”

“ હેમલક્ષ્મી કોણુ ? ” આ હિતરથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

“ તમે નથી ઓળખતાં ? તમને નોકરીએ રાખ્યાં તે. આ ધરનાં શેઠાણી. ”

(૧૭૪)

“ આ ધરનાં શેઠાણી કોણ છે તે હું જાણતી નથી. પણ તમે આ ધરના શેઠ છો તેટલું જાણું છું. ”

“ ત્યારે તમે કોણ છો ? ”

“ હું ? મને તમે નથી ઓળખતા ? ” તેણે નર્મ હાસ્ય કયું.

“ કોણ ? હેમલક્ષ્મી ? ” મેં અધિરાધથી પૂછયું.

“ ના, હું તો લક્ષ્મી, કીર્તિરાયની બાણેજ. ” આ ઉત્તરથી હું વિશેષ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેના મુખ તરફ ટગટગ જોઈ રહ્યો.

“ કીર્તિરાયની બાણેજ, લક્ષ્મી, અહીં ક્યાંથી ? ”

“ હું તો અહીંજ છું. ”

“ શું ત્યારે મને તમારે ઘેર લાવવામાં આવ્યો છે ? ”

“ ના, તમે તમારા જ બંગલામાં છો ? ”

“ આ બંગલો તો હેમલક્ષ્મીનો છે. ” મેં ફરતે નજર કરી કહ્યું.

“ ના, એ તમારો છે. હેમલક્ષ્મીનું તો કશું મેં નથી. ”

“ પણ હેમલક્ષ્મી ક્યાં છે ? ” મેં પાછો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ હેમલક્ષ્મી તો અહીં નથી. પણ હેમથી વિરક્ત થયેલી લક્ષ્મી આપની સેવામાં હાજર છે, મહારા પ્રાણુ ! ” આમ બોલતાં બોલતાં તેનું હૃદય બરાબ આવ્યું, અને પોતાનું માથું મારી છાતી પર નાંખી ધ્રુસકે ધ્રુસકે તે રોઈ પડી.

(૯)

મારી પ્રકૃતિમાં ધીમે ધીમે સારો સુધારો થયો હતો. હું પલંગપર તકીયે અટલીને બેઠો હતો. મારી પાસે બેસી હેમલક્ષ્મી મારા પગો ઢાળી રહી હતી. હેમલક્ષ્મી તેજ હેમથી વિરક્ત થયેલી લક્ષ્મી, કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી હતી. પણ એનો બેઠ હું તે દિવસે સમજી શક્યો નહતો. મેં તેનો બેઠ જાણવા માંગતાં મને પછીથી કહેવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. આજે એ વચન પ્રમાણે પણ વચમાં નહિ બોલવાનું મારી પાસેથી સામું વચન લઈને તેણે એ બધી વાત કહેવી શરૂ કરી.

“ તમે સાત દિવસ તદન અશુદ્ધિમાં રહ્યા હતા. ડોક્ટરો પણ તમારી સ્થિતિ જોઈ નિરાશ બન્યા હતા. દવા દાંડના ઉપચાર બચાવ

નીવળ્યા હતા. ડોક્ટરોએ હતાશ થઇ કુદરત ઉપર તમારું આયુષ્ય છોડ્યું હતું. તમારી જિભારીની શરૂઆતમાં હું એવી આશામાં હતી કે તમે થોડાજ દિવસમાં સારા થઇ જશો. ડોક્ટરો, નસોં તમારી સારવારમાં હતાં એટલે હું ઓશીસના કામે બહાર જતી હતી. પણ બ્યારે તમારી સ્થિતિ અંબીર થઇ ત્યારે ડોક્ટરોએ મને બહાર જવાની મના કરી અને તમારી ઉપર નજર રાખતાં રહેવાને ફરમાવ્યું. તમારા આયુષ્ય વિષે ડોક્ટરોને અવિશ્વાસ હતો; પણ મને તેઓ હિંમત આપતા હતા. છતાં પેલી ભોળી નસોં જે વાત ડોક્ટરો મારાથી છુપી રાખતા હતા તે વાત મને ધણીકવાર કહી દેતી. આથી મને મારા ભાવિ દુર્ભાગ્યની ઝાંખી થવા લાગી. હું આકુળ વ્યાકુળ થઇ. ત્યારેજ મને ભાન થયું કે તમારા વિના હું-મારું જીવન ને મારી મિલકત-સર્વ નકામાં છે. મારું સર્વસ્વ અરે આપું વિશ્વ, મને માત્ર આ પલ્લંગ ઉપરજ દેખાતું હતું-સર્વત્ર અધિકાર પથરાયો હતો. માત્ર-

હેમલફમી બોલતાં અટકી, તેની છાતી ભરાઇ આવી. આંખોમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં. મારા નિર્જાળ હાથે મેં તેના અશ્રુ લુછ્યાં. તેની છાતીએ હાથ દીધા.

“ માત્ર આ પથારી ઉપર એક દિવ્ય પ્રકાશ દેખાતો હતો. પેલા અધિકારમાં મારી બધી હફમી-હેમ, હીરા, માણેક, મહેલો, મીલો, મોટરો-સર્વસ્વ, દટાઇ ગયાં. અને આ પ્રકાશમાં મારું હૃદય ઓળખાયું. મારાં હૃદયનો મેલ પીગળ્યો. “ તમે કદી કદી લવારો કરતા હતા. એ લવારામાં તમે કેટલીક વખત કંઈ ગીતો પણ ગાતા હતા. પણ એ બધાં અસ્પષ્ટ અધુરાં હતાં. એક વખત—

‘ પ્રેમાદિધ કરી ઉમીંઓ, ઝુએ અદ્વૈતે,
તોડીને પીગાળી અંતે, ભેટે અદ્વૈતે; ’

એ કહીઓ તમે લવી. એનો અર્થ હું પુરો ન સમજી, પણ સુભાગ્યે એ ગીત મને એક પુસ્તકમાંથી અકસ્માત મળી આવ્યું. તે મેં વાંચ્યું, મનન કર્યું. અને હું પશ્ચાતાપ કરવા લાગી.

“ હવે મેં જાણ્યું કે જે વસ્તુ મારી પાસે હતી અને તમે યાચતા

હતા, તે વસ્તુને હું ઓળખી શકી નહતી. તોપણ એ વસ્તુ તમને આપી તે કેમ શકું ! પણ જ્યારે હું એ વસ્તુ ઓળખી શકી, અને તેના યાચક અરે-હકદારને અર્પવા તત્પર થય ત્યારે, માફ કર્મોગ્ય આડે આવ્યું. પશ્ચાતાપ કરતી, આંસુઓ સારતી, તમારા આંધુશ્વ રક્ષણને માટે પ્રજ્ઞને પ્રાર્થના કરતી હું અહોનિશ ખુરશીપર માથું ટેકવી આ પશ્ચાત્ત આગળ બેસી રહેતી. એ સર્વ શક્તિમાને મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી. માફ સોભાગ્ય રહ્યું. ” તેની આંખોમાં પુનઃ આંસુ આવી ગયાં. તે લુછતાં લુછતાં તેણે આગળ કહેવા માંડ્યું.

“ બેશુદ્ધિમાં ધણી વખત તમે ‘લક્ષ્મી, લક્ષ્મી,’ કરીને બોલતા હતા. હું તમારી આગળ આવી ઉભી રહેતી ત્યારે તમે અર્ધ બાનમાં પુછતા કે ‘કોણ’ અને હું ‘હેમલક્ષ્મી’ એમ જવાબ દેતી, ત્યારે તમે ‘ના, લક્ષ્મી, ક્યાં ? કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી ! એવો જવાબ દેતા. ‘લક્ષ્મી કીર્તિરાયની બાણેજ લક્ષ્મી,’ એ શબ્દો સાંભળીને હું આશ્ચર્ય પામી. આ શબ્દો તમે ધણી વખત લવતા હતા. એક વખત તમારા મિત્ર હિંમતલાલ તમારી ખપ્પર લેવા આવ્યા હતા, તે વખતે પણ તમે આ ‘લક્ષ્મી’ ને યાદ કરી હતી. અને એ સાંભળીને હિંમતલાલના મુખપર પણ આશ્ચર્યનાં ચિન્હ જણાયાં.

તમારી આવી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં મારી અને હિંમતલાલની વચ્ચે જે વાતચીત તથા ખુલાસા થયા, તે ઉપરથી હું સમજી ગયે કે ‘પ્રેમ’ ને શોધવા માટે તમે ‘હેમલક્ષ્મી’ ને તજીને પેલી રંક ‘લક્ષ્મી’ ને આશ્રયે જવા ઇચ્છતા હતા.

“ પણ આ હેમલક્ષ્મી અને એ રંક લક્ષ્મીના વ્યક્તિત્વમાં ફેરો ફેર નહોતો. હેમલક્ષ્મી અને રંક લક્ષ્મી એકજ છે. હું જ કીર્તિરાયની બાણેજ છું. અને હું જ ધનપતરાયની દીકરી છું હું નાની હતી ત્યારે તમે મને મારા રંક મામાને ઘેર જોઈ હશે. ધનપતરાયની પુત્રી તમને પ્રેમ ન આપી શકી, પણ આ રંક કીર્તિરાયની બાણેજ તમને પ્રેમદાન કરશે. આજ સુધી તમે માફ એ સમયથી ન જાણી શક્યા, મારા મામા કોણ તે પણ તમે ન જાણ્યું, કે મેં ન જાણ્યું. તે બધા આ ધનપતરાયના ધનના

પ્રતાપ, એ ઇતિહાસ હું તમને પછીથી કહીશ. આ આપતિ કાળના અંબીર વિચાર કરતાં લક્ષ્મીના બંધનથી બંધાયેલી હેમલક્ષ્મીમાં તમે પ્રેમસ્થાન ન બેસો, પણ રંગ સ્થિતિના સ્વચ્છ નીરમાં ઉછળતી લક્ષ્મીમાં તમે પ્રેમ શોધવા મથ્યા એ વસ્તુનો વિચાર કરતાં મને જ્ઞાન થયું કે આ લક્ષ્મી વૈભવ કશા કામના નથી પૈસા જીવનનો સાચો સાથી નથી. પછી પ્રેમને મેં જોળ્યો. એ પ્રેમની જવાબમાં મારો લક્ષ્મીનો લોભ બળી બરબૂત થયો છે. એ પ્રેમની બહૂમાં બે ભિન્ન હૃદયો, પીગળીને હવે એક થયાં છે.

“મારા પિતાશ્રીની આ સર્વ મીલકત હવે મેં આપના ચરણે નૈવેદ્ય રૂપે ધરી છે, અને એ નૈવેદ્યનો પ્રસાદ પ્રજા કલ્યાણ અર્થે વાપરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હવે હું હેમલક્ષ્મી નથી, પણ હેમથી વિરક્ત સાદી શુદ્ધ લક્ષ્મી-તમારી દાસી છું.” એટલું બોલી તેણે પોતાનું શીર મારા બોળામાં દાખ્યું.

“એ ‘લક્ષ્મી’ ને હું ‘પ્રેમ’નો અભિષેક કરું છું. અને તું મારી દાસી નહિ પણ મારા હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી-પ્રેમલક્ષ્મી છે.” મેં તેના શીરપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. આ બધું વર્ણન સાંભળી મારી છાતી હર્ષ અને આશ્ચર્યથી ભરાઈ આવી અને હેમલક્ષ્મી-અરે પ્રેમલક્ષ્મી મને હવે સૌંદર્ય અને રમેહની મૂર્તિ સમી દેખાવા લાગી.

પ્રેમલક્ષ્મીએ બોળામાં મુખ રાખીનેજ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું-“લક્ષ્મીના મદમાં મેં તમને બધી વખત અન્યાય કર્યો હતો. આપનું ઉચિત પદ હું જુલો મધ હતી. મારી ક્ષુદ્રતા સમજી શકી નહતી. એ બધાં માટે આજે હું આપની ક્ષમા માંગી લઉં છું.”

“જ્ઞાતી ! જ્યાં અદ્વૈત ભાવ થયો છે ત્યાં ‘ક્ષમા યાચના’ની આવશ્યકતા હોતીજ નથી. હવે આગલી વાતો બધી જુલો જવાની છે. હવે તો આ નવું જીવન, નવો સંસાર આરંભાયો.” “પણ પૈસાં તમારાં બેઠી સ્વપ્નનો ચમત્કાર દેખાયા વિના રહ્યો નહિ !” પ્રેમલક્ષ્મીએ એ સ્વપ્ન યાદ કરતાં કહ્યું. એ સ્વપ્ન યાદ આવતાં જ મારા મન પર મારા જીવનની સર્વ બંધના પાછી વરી આવી. અને તેની સાથે એક વધુ બેઠનો ઉકેલ થતો દેખાયો.

“પણ એ સ્વપ્નના અંતિમ બેઠની તને ખબર છે ? એ સ્વપ્નના

(૧૭૮)

શિખરની ખીણમાં ‘ઓ પડ્યો,’ ઓ પડ્યો, એવી બહીકથી હું ગભરાયો હતો તેજ વખતે જાણે મને કોઈએ હાથ દીધા એવી લાગણી સાથે હું જાગ્રત થયો હતો. એ હાથ કોણે દીધા હતા વાર ? ”

“ એ તો મેં તમને હાથ અડકાડી જાગ્રત કર્યા હતા; તેથી તમને છેવટ કોઈએ હાથ દીધા એવી લાગણી થઈ હશે. ”

“ હા, એ ખરું. પણ જો તેં એ રીતે જાગ્રત ન કર્યો હોત તો સ્વપ્નમાંથી મારી વલે કેવી થાત ! ત્યારે એનો ભેદ એટલોજ કે આ સ્વપ્ન સમા સંસારના બધાનક દશ્યોમાંથી જાગ્રત કરનારી—અચાનકારી, તુંજ મારી હૃદયદેવી છે. ”

“ અને તમે મારા જીવન પથપર પ્રકાશ પાડનારા મારા દિવ્ય દીપક છો. ”

“ એ દીપકમાં તું તેજ પુરતી રહીશ તો તે સદૈવ જ્વલંત રહેશે. ”

“ હ્યો, ત્યારે તેજ પુરું ! ” એમ કહેતાં પ્રેમો-મત બનેલી તે પ્રેમ-લક્ષ્મીના પ્રેમભીના અધરોષ્ટ ભેટયા મારા સુકા કરમાયલા અધરોષ્ઠને, અને પછી તો જો તમે અમારી ધર્મા ન કરો તો કહું—

‘ અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ
મંદ અતિમંદ ધુનિ હેલી,
નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ
મૂખે કંઈ એમ લવંતા એલ;
આલિંગન અશિથિલથી

લપટી કર અકેક—’

(સ્વ. સાક્ષર મ. ન. કૃત ઉત્તર રામચરિત).

એવી શ્રી રામ—સીતા પરિચિત ‘ રમતગમત ’માં અમારી કેટલી આનંદપૂર્ણ ઘડીઓ વીતી ગઈ હશે તે કહ્યું જાય એમ નથી.

(૧૦)

ઉપસંહાર.

ધનપતરાયનું જીવન મને પ્રથમથીજ કંઈક ભેદ બધું લાગતું હતું. અને મારી એ કલ્પના હવે સત્ય ઠરી. હેમલક્ષ્મીએ મને તેનો જો પૂર્વ

પ્રતિહાસ કહ્યો તે ઉપરથી જણાયું કે ધનપતરાયનું જીવન જોમ બેઠમનું હતું તેમ સાહસ બન્યું પશુ હતું.

ધનપતરાયે પોતાની ૨૦-૨૨ વર્ષની વયે મુ'બઈમાં આવીને મારવાડી બજારમાં કાચી ખાંડીના સદા અને પંજા છાનો 'માનવ'તો 'ધ'ધો કરવા માંડ્યો હતો. પ્રથમ તો તેના પાસા પોખાર પડતા ગયા હતા અને તેથી તેણે સારો પૈસો પેદા કરીધો હતો. ધનપતરાય અંગ્રેજી સાહે જાણતો હતો અને તેથી તે કેટલાક સટોરીઆ સાહેબોના એજન્ટ તરીકે પણ કામ કરતો હતો. ધીમે ધીમે તે એ ધ'ધમાં પ્રવીણ બન્યો અને તેનું નામ જ્યાં જ્યાં સંભળાવા લાગ્યું. પાસે સારી મુડી એકઠી થઈ એટલે તેણે સોના ચાંદીના તથા શેરના બજારમાં પણ પગપેસારો કર્યો. આમ કેટલાક દિવસ લક્ષ્મીજીની મહેર તેના પર કાયમ રહી હતી. આ દરમિયાન હેમલક્ષ્મી અથવા લક્ષ્મીને જન્મ થયો હતો.

પછી ધીમે ધીમે બધા બજારોમાં મંદી આવી, પશુ ધનપતરાયના મગજમાં તેને મળેલી લક્ષ્મીની ગરમીથી તેજ જ દેખાતી હતી. એટલે તેણે આગળ મેળવેલો પૈસો એકઠા માંડ્યો, અને 'હાયો જુગારી બમણું ખેલે' તેમ તેણે છુટ્ટે હાથે પાસા ફેંક્યા. જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા સોદા કરી વળ્યો. અને પરિણામે લાખો રૂપિયાની ખોટ ગઈ. માંગનારાઓ તીડની પેઠે તેને ઘેર આવવા લાગ્યા, તેણે પોતાના કુંડુંબને પોતાના સાસરે મોકલી દીધું, અને પોતે કેટલાક દિવસ આમતેમ છુપાતો રૂપો. આખરે તે ક્યાંનો ક્યાં અલોપ થઈ ગયો અને માંગનારાઓ હાથ ધસતા રહ્યા !

એ ત્રણ વર્ષ સુધી તેની તપાસ થઈ રહી પશુ બર્થ. તેની પત્ની તેના વિયોગના અને તેને માથે ઝડપતી આફતના વિચારે ઝુરતી હતી. તેણે એમ અનુમાન કર્યું કે ધનપતરાયે કદાચ આફતના માર્યા આપધાત કર્યો હશે; અને આવી કલ્પના કરતાં તે અર્ધજાંઝા જેવી થઈ ગઈ અને આખરે ત્રણેક વર્ષની મુદતમાં દેવલોક પામી. તે મૃત્યુ પામી સારે લક્ષ્મી માત્ર પાંચ વર્ષની હતી અને તે તેના મામા કીર્તિશયના આશ્ર રહેતી હતી.

લક્ષ્મીને મેં ૧૨-૧૩ વર્ષની વયે જોઇ હતી. અને તે વખતે હું તેના કુટુંબની ઉપરોક્ત કથા વિષે માહિતગાર નહોતો. તેમજ લોકોમાં પણ ધનપતરાય સંબંધી વાતો જુલાઇ મઠ હતી. લક્ષ્મીની વય પરજુલા ચોખ્ખાતાં તેની ચિંતા કીર્તિરાયને થવા માંડી. તે કાંઇ સારા અને સસ્તા વરની શોધમાં હતો. એટલામાં વિલાયતથી એક કાગળ આવ્યો, અને ધનપતરાયના કુશળ સમાચાર મળ્યા. એ પત્રમાં ધનપતરાયે પોતે થોડા વખતમાં સ્વદેશ આવશે એમ પણ લખી જણાવ્યું હતું. આ સમાચારથી કીર્તિરાયની પ્રીતિ મટી, અને લક્ષ્મીના વિવાહની વાત મુલતવી રહી. પણ આ બધા સમાચાર ધનપતરાયની ખાસ સૂચના પ્રમાણે કીર્તિરાયે છુપા રાખ્યા હતા.

એકાદ વર્ષ પછી ધનપતરાય હિંદુસ્તાન આવ્યો, પણ તે શ્રીમંત ઘડને આવ્યો. તેની સાથે તેના બે ચાર મિત્રો પણ હતા. તેની એક સીન્ડિકેટ કરી એક મીલ ખરીદી. વિલાયતનો વેપાર ચાલુ રાખવા તેને લગતી એક બીજી એપ્રીસ પણ ખોલી. નેપીઅનસી રોડ પર બંગલો બંધાવ્યો, અને પોતાની ધુતીને ત્યાંખોલાવી લીધી. તેનું નામ લક્ષ્મીને બદલે હેમલક્ષ્મી રાખ્યું. અને બંગલાનું નામ 'હેમવીલા' રાખ્યું. અને પછી તો તે એક શ્રીમંત શેઠીયામાં ગણાવા લાગ્યો.

વિલાયતથી આવ્યા બાદ તેણે ખાનગી વાતમાં કહ્યું ત્યારેજ જણાવામાં આવ્યું કે તે પોત ના એક સાહેબ મિત્ર સાથે તેના નોકર બનીને ઘોટે નામે વિલાયત બાગી ગયો હતો.

એ પ્રમાણે ૧૫-૧૭ વર્ષ પર નાસી ગયેલા ધનપત્ર અને આવના શ્રીમાન ધનપતરાય વચ્ચે ધણે ફેર હતો. વિલાયતમાં પોતાના સાહેબ મિત્રોની મદદથી તેણે ધણે શરૂ કર્યો હતો અને તેમાં ફાળ્યો હતો. મારવાડી બજારના સૌ કોઇ સંટોરીયા ધનપત્રને જુલો મચા હતા. તેને યાદ રાખવા બંધાયેલા-તેના માંગનારાઓની હયાતી પણ અચોક્કસ હતી એટલે તે હવે નિર્બંધે સ્વદેશમાં પધાર્યો હતો.

આ બધી હકીકત મારા જણવામાં આવી ન હતી. તેનું કારણ એજ કે ધનપતરાયે એ બધી ઘટના ઉપર પડદો નાખ્યો હતો. પોતાના આગલા જીવન વિશે તે એક અક્ષરનો પણ ઉચ્ચાર કરતો નહોતો, તેમજ હેમલક્ષ્મીને

પણ તે પ્રમાણે સૂચના આપી દીધી હતી. વળી તે પોતાની લક્ષ્મીના ગર્વમાં પોતાનાં સગાં સંબંધીઓના પરિચયમાં આવવા ઇચ્છતો નહિ; એટલે હેમલક્ષ્મીના મોસાળ પક્ષનો સંબંધ પણ મારા જાણવામાં આવ્યો ન હોતો; અને કીર્તિરાયને તો ધનપતરાયના ઉપર પ્રથમથી જ તિરસ્કાર હતો, એટલે અહીંથી કાળું થયેલું એનું મુખ વિલાયતથી કેવું કે ઉજળું થઈને આવ્યું છે તે જોવાની પણ તેણે પરવા કરી નહિ.

ધનપતરાયના જીવન-નાટ્યનો આ પ્રથમ અંક અને તે સાથે દ્વિતીય અંક પણ જોઈ ગયા; તૃતીય અંકનો 'કોપસીન' હજી ઉચ્ચકાયો નથી.

ધનપતરાય તથા મીસ બટરફ્લ્ડના વિલાયતથી જુદે જુદે ઠેકાણેથી બે ચાર પત્રો શરુઆતમાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી એ બેમાંના કોઈના પત્રો નથી. હેમલક્ષ્મીએ મારી માંદગીની મંભીરતાની ખબર તારથી આપી હતી, છતાં કાંઈ ઉત્તર આવ્યો નહિ, ચારે અમારી વિલાયતની ઓશીસમાં ખબર કઢાવતાં એવી ખબર મળી કે "ધનપતરાય હાલ અત્રે નથી, 'કોન્ટીનન્ટ'ની સફરે ઉપડ્યા હાલે છે. અને મીસ બટરફ્લ્ડ લંડનના કોઈ જાણીતા 'નાટકકાર' સાથે પરણી ગ્રહિણી બની છે, અને 'નટી'નું શિક્ષણ લે છે." વિગેરે

ધનપતરાયના ફરીથી આમ બેદી રીતે અલોપ થવાથી અમારી વિલાયતની ઓશીસ પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હતું તેથી તેમજ "સ્વદેશી ધર્મ" ના કારણે અમે અમારી એ ઓશીસ તથા વિલાયત સાથેનો વેપાર બંધ કર્યો.

હેમલક્ષ્મીની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે અમારે હવે આ બધા લક્ષ્મીના બંડા-રમાં કમળ જગત્તુ રહેવાનું હતું.

હું હેમલક્ષ્મી તથા હિમતલાલ સાથે મળીને અમે એક યોજના ધરી અને તે પ્રમાણે અમે અમારા વિચારો અમલમાં મુકવા લાગ્યા.

મીલના નફામાંથી એક ભાગ રીઝર્વમાં મુકવામાં આવતો, અને બીજામાંથી મળુરોને માટે ચાલીઓ વિગેરે બધાવવા ઉપયોગ થતો. ચાલીઓમાં હવા ઉજાસ તથા પાણી વિગેરેની સવડવાળા નાના મોટા

ઝોરડાઓ બંધાવ્યા, અને તે કુટુંબની વસ્તી પ્રમાણે દરેક મજૂર કુટુંબને સોંપ્યા. મજૂર વર્ગ માટે શાળા, વાંચનાલય, ઔષધાલય, ઉધાન, અખાડો, તથા રોજની જરૂરીયાતની ચીજો સહજ થોડા દામમાં અને સારી જાતની મળી શકે તે માટે એક મોટો સર્વ વસ્તુ સંગ્રહ (સ્ટોર્સ) ખોલ્યો, અને તેને મજૂરોના શિક્ષિત સભ્યોની કમીટીની દેખરેખ નીચે મુક્યો. દરેક રીતે મીલની આસપાસ મજૂરોનું એક નાનું સરખું સંસ્થાન બનાવવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. મજૂરોમાં માંહેામાંહેના ઠગોઓનો તેમજ મીલના અંગેના સવાલોનો નિર્ણય કરવા એક લઘુ મંડળ પણ નિમ્નું. જેમાં મજૂરવર્ગ તથા કારખાની વર્ગના સમાસદ હતા, અને તેના નિર્ણય ઉપર જરૂર પડે હું હીંમતલાલ અને હેમલક્ષ્મી (પ્રમુખ)ની બેઠકો બેઠકો સમક્ષ અપીલ થતી.

અમે મીલમાં ૧૨ વર્ષની વયની અંદરના બાળકોને કામ કરવાની મના કરી હતી, અને તેમને ફરજિયાત મીલની શાળામાં બહુવા જવું પડતું હતું. તેમજ મોટી વયના છોકરાઓને પણ અમુક થોડા કલાકે જ કામ કરવા દેવામાં આવતા, અને બીજા વખતમાં શાળામાં જવાનું રાખ્યું હતું. સ્ત્રીઓને માટે પણ તેઓ પોતાના ઘરનો કારભાર તથા પોતાના પતિ અને બાળકોના ખાનપાન ઇત્યાદિ કામ સારી રીતે કરી શકે તે માટે તેમના કામનો વખત પણ ટૂંકો અને અનુકૂળ રાખ્યો હતો. આ પદ્ધતિ તેમણે ખુશીથી કમ્પ્લે કરી હતી કે રજુ કે એકંદરે ખારમાં તેમને બટાડો ન થાય તે બાબત અમે કાળજી લીધી હતી.

ઉપરાંત રજના તથા બીજા નવરાસના વખતે તેઓ નકામી વાતો કે વ્યસનમાં વખત ન ગુમાવે એ હેતુથી તથા બિવિધમાં અશક્ત અવસ્થા કે એકાંતી આવતાં ઉપયોગી થઇ પડે તે માટે તેમને ઘર આગળ કંતામણી હાથવણાટ તથા પીંજણકામ શીખવવાની અને કરવાની જોડવણી પણ કરી હતી.

તેમજ મીલની આસપાસ તથા થોડેક દૂર કેટલીક જમીન ખરીદી તેમાં ખેતી કરવાની વ્યવસ્થા કરી. એ ખેતીના કાર્યમાં મજૂરો જ વારાફરતી કામ કરતા, અને તેનું ઉત્પન્ન પડતર આવે મીલના સર્વ વસ્તુસંગ્રહ

મારફને વેચાતું. આ કામ ની દેખરેખ પર ભાઈ હિંમતલાલ બહુ રસ લેતો અને તેના પ્રેરણાહીનથી મળુરો ધણી ઉત્સાહથી કામ કરતા.

હેમલકનીએ પણ હવે જોયું કે આવા વર્તનથી મળુરો માથે નથી ચઢતા પણ પગે પડે છે.

અમે વખતોવખત મળુર કુટુંબોના પરિચયમાં આવતાં. આ રીતે તેઓ સંતોષી અને સુખી થતાં દેખાયાં, અને મીલની પેદાશ પણ તેમના સંતોષ સાથે વધતી ગઈ મળુર વર્ગ તથા ખરીદનાર સામાન્ય વર્ગ એ બેઉનાં હિત અને લાભ ધ્યાનમાં રાખી અમે મીલ ઉદ્યોગની વ્યવસ્થા કરતાં.

ચુસ્ત સ્વદેશી ભાઈ હિમતલાલનો આદેશ તો એવો હતો કે બધુંય ચંત્ર કાચ કાઢી નાખવું, અને મળુરોમાં રેંટીઓ તથા શાળ દાખલ કરવાં. પણ જમાનાઓના ચત્તને પરિણામે જે ચંત્રકળા ખીલી છે તેનો આમ એક વિચાર માત્ર કરતાં નાશ થઈ શકે એ સંભવિત લાગ્યું નહિ. એમ કરવાને તો પાછા જમાનાઓ જોઈએ. હાલ તો એ માનવ જાતિની કાંટે વળગ્યા છે જ.

એ ચંત્રકળા અને શિલ્પકળા વિગેરે માનવ મનોશક્તિની વિભૂતિઓ છે, અને એ વિભૂતિઓ જ્યાં સુધી સમગ્ર જનસમૂહના દેહ અને આત્માના હિતની આડે ન આવતાં હોય ત્યાં સુધી તે છેક નકામાં નથી. એમાં જે ખામી હોય તે યથાશક્તિ સુધારવી તેમજ એ વસ્તુઓ સાથે જીવનસુકત આત્મા સ્થૂળ દેહ સાથે જેવો સંબંધ રાખે તેવો સંબંધ રાખવો. અર્થાત્ એ માનવ કળાઓ માનવ જાતિને પોતાનો ગુલામ ન બનાવે પણ તેના ગુલામ જેવી બની તેની સેવા કરતી રહે એટલું લક્ષ માનવ જાતિના અંગ્રે-સરોએ રાખવું જરૂરનું છે.

આ વિચારને અનુસરીને અમે અમારો સર્વ વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો. પ્રજના મોટા ભાગને જ્યાં સુધી પુરતુ ખાવાનું અને ઓઢવાનું નથી મળતું ત્યાં સુધી શરીર આબૂષણનાં વજનમાં હલકાં પણ કૌંમતમાં ભારે એવાં વસ્ત્રો અને હીરા માંચેક મોટી ઇત્યાદિ જવાહીરો તથા શરીર

પોષણના અનેક અર્થાળ વૈભવચાલુ રાખવા અમારાં 'વિશ્વપ્રેમ'થી રંગાયશ્ચાં
હૃદય હવે કમુલ ન હતાં, તેથી અમે તે સર્વનો હસતાં હસતાં ત્યાગ કર્યો.

વિરાટ પ્રભુના વિશ્વરૂપ મંદિરના ચંદ્ર-તારા આચ્છાદિત સુંદર આકાશ
રૂપ ધુમટની છાયા નીચે જેમ સર્વ આત્માઓ 'અહંભાવ' વિના સર્વ
આનંદનો ઉપભોગ કરે છે તેમ અમે અમારા આ મહાલયોમાં અને
અમારી લક્ષ્મીની વચ્ચે કંઈ પણ 'અહંભાવ' વિના આ પ્રમાણે લોકહિ-
તમાં તદ્દાકાર થયાં. અમારું તો કશુંયે નથી. એક માત્ર પ્રેમસ્વરૂપ
પ્રભુ અમારો, અને અમે સૌ એ પ્રભુપતિની પ્રજાનાં.

છેવટમાં પ્રિય વાચક તમને પણ પ્રેમ અને હેમ પ્રાપ્ત થાઓ, તમારી
હેમ-લક્ષ્મી લોકહિતમાં વપરાઓ, અને તમારી પ્રેમ-લક્ષ્મી તમારી
ભાવનાઓ અને તમારાં હૃદય ઉન્નત કરે એવા આશીર્વાદ આપીએ છીએ

હું અને મારી પ્રેમલક્ષ્મી,

ધતિ ઓમ

પ્ર. જ. પાઠકનાં પુસ્તકો અને તે માટે મઝેલા અભિપ્રાયોમાંના કેટલાક.

મુ'બઈ ઇલાકામાં તેમજ વડોદરા ભાવનગર જુનાગઢ પોરબંદર
વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં તથા મુ'બઈની મ્યુનિસિપલ
સ્કુલોમાં ઇનામ લાયકોરો માટે મંજુર થએલ.
સાહિત્ય પરિષદમાં સર્વોદ્દિષ્ટ ઠરેલ.

આદર્શભૂત જીવન.

(ડૉ. આના આઠ.)

હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા—વડોદરા તા. ૧૧-૧૧-૧૧
આપા સરળ ને સાદી વાપરવાયો જનસમૂહને તે વધારે ઉપયોગી થશે. ઉપયોગ
વિષયોનો સમાવેશ કરી તેમને સારો રીતે ટુંકામાં વર્ણવ્યા છે.

કેશવલાલ હુષકરાય મુવ—અમદાવાદ તા. ૧૦-૧૧-૧૫. તે
સાહિત્યક્ષેત્રમાં મેળવેલો યશ તમને નવા પ્રયત્નોમાં પ્રોત્સાહન આપનારો થાઓ
અને તમે સાહિત્યની અને તેટલી સેવા બજાવો એવી મારા હૃદયની આકાંક્ષા છે.

હર્ષભટ્ટલાલ ગણેશજી અંબરીયા—સેંટાકુંડ તા. ૧૧-૧૧-૧૫
આશા રાખું છું કે આ પ્રયાસ બીજા અનેક સત્પ્રયાસોનો પુરોગામી થશે, અને
આપને હાથે ગુજરાત અને ગુજરાતીને કાયમના લાભ થશે.

છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી—સુરત તા. ૧૨-૧૧-૧૫. પુસ્તક
દ્વારા લોકોપયોગી કાર્ય કરવાની તમે વૃત્તિ રાખી છે તે જાણી સંતોષ થાય છે

આ પુસ્તક રચનામાં તમે સંકળના ધણી સારી કરી છે, અને બાપા સરળ શુદ્ધ અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગને સહેલાઈથી સમજાય તથા વાંચવાનું મન થાય એવી રાખી છે. આવાં લોકોપયોગી કાર્ય કરવામાં ઇશ્વર તમને સદા પ્રેરણા કરતા રહે અને સાહાય્ય થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—સુરત તા. ૨૩—૧૧—૧૫.
તમારી લેખનશૈલી શુદ્ધ અને સરળ છે. લગ્ન તથા યજ્ઞોપવિતના શુભ પ્રસંગે કન્યાઓમાં તથા છોકરાઓમાં લઘુણી રૂપે તે વહેંચવાની ભલામણ કરું છું. આવા નાના લેખ નેનો જુલ્લ કોમતને લીધે તથા તેની મનોહારિણી બાપા શૈલીને લીધે અમૂલ્ય ગણાય. એમાં સમાવેલા ઉચ્ચ વિચારો આપણી નવી પ્રજાના લોકોમાં રંગેરંગ પ્રસારે તો આપણા કુટુંબ જીવનનો અને પ્રજા જીવનનો વિચારમાં તથા આચારમાં આપો રંગજાળ બદલાઈ જાય એમ માનું છું.

જામે જમશેદ—તા. ૧—૧૨—૧૫. આ ફનીયામાં એક માણસ પોતાની ઉન્નતિ કેવા રીતે કરી શકે, પૈસા સફળયોગમાં કેવી રીતે વાપરી શકે. અને પોતાની જીંદગી પરથી બીજાઓ બોધ લેયે, એનું અનુકરણીય જીવન ક્યાં ક્યાં સાધનોથી ગનાવી શકે, તેનો ટુંક ચિતાર ધણી સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે, લખાણની શૈલી ધણી સારી અને સરળ છે. વિચારો ધણા પ્રૌઢ અને મનન કરવા યોગ્ય છે. આવાં લખાણો જોઈતાં વધુ પ્રકાશીત થાય તેટલું લોક સુખ માટે અગત્યનું થઈ પડે.

સાંજ વત્સાન—તા. ૪—૧૨—૧૫. આ પુસ્તકમાં નમુનેદાર જીંદગી કેમ ગાળવી તે લેખકે સરળ બાપામાં ધણી જ સારી રીતે સમજાવ્યું હોવાથી ઉછરતી યુવાન પ્રજાને એ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે એમ જણાય છે.

ગુજરાતી—તા. ૧૯—૧૨—૧૫. આ ફુખી સંસારમાં મનુષ્ય જીવન સુખમય રીતે કેમ ગળાય અને તે આદર્શભૂત જીવન ક્યારે મનાય તે દર્શાવવાનો સારો પ્રયત્ન આ લઘુ ગ્રંથમાં નિબંધકારે કર્યો છે. બાપા સરળ અને સમજ પડે તેવી છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત—વડોદરા તા. ૧૬—૭—૧૬. સરળ ભાષામાં અસરકારક રીતે વિચારો રજુ કર્યા છે. તમારી ચોપડીઓનો ધણો ફેલાવો થયેલો જોઈને હું ખુશી થઈશ. તમે વધારે લખતા રહો અને લોકોને ઉપયોગી વાચન આપતા રહેશો તો મને ધણો આનંદ થશે.

વડોદરા રાજ્યમાં ઇનામ લાયકારાં માટે મંજુર થએલ.

શ્રી કુંભનાથનું શિવાલય.

(કી. આના ચાર.)

હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા—“સોરઠી સ્તવન” મને બહુ ગમે છે, બીજી કવિતાઓમાં શબ્દોની વિપદતા છે.

સ્વ. ત્રવાડી કર્ણાટકર મૂળજી વૈદ્ય—મહાકવિ નર્મદની જીવસાબરી ફાંકડી વાણીનું બાન કરાવવા ઉપરાંત સ્વદેશપ્રેમ જમાડે છે. કવિતામાં પ્રસાદ છે. સુંદર ચિત્રો ઉઠ્યાં છે, રસની જમાવટ ખુબ કરી છે.

બીએ જમશેદ—તા. ૧૪—૨—૧૪. કર્તાએ શિવાલયનો ઇતિહાસ આપ્યા પછી જે કથા કવિતામાં લલકારી છે તે રસ પમાડનારી છે. બહુતજનો માટે આ પુસ્તક અગત્યનું છે.

ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—કાવ્યરચના ચિત્રાલેખન અને માધુર્ય જોઈ તમારો વિશેષ પરિચય કરવા ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે.

સ્વ. રણુજીતરામ વાવાલાઈ—તમારું કાવ્ય આદ્યંત હું એકજ બેઠક વાંચી ગયો. ભાષા ને વૃત્ત તમારે હાથે બેઠાં છે. વર્ણન અને રસ પણ જમાવી શકો છો.

સ્વ. દેવરાંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ—જાણે કે કુંભનાથનાં દર્શન આંહી પ્રત્યક્ષ

જ થતાં હોય એમ તમારી કવિતાથી ભાસ થયો. અને તેથી જ જણાય છે કે તમે સુદૃઢ કવિ છો.

સાહિત્ય પુસ્તક ૩. અંક ૬.—સહેલી વર્ણનાત્મક અને જુસા-દાર શૈલીમાં આ પુસ્તક રચાયું છે. કુદરતી દેખાવ અને ખીળ પ્રસંગોનું ખ્યાન સારું કરવામાં આવ્યું છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત—વડોદરા. તા. ૯-૭-૧૬. તમારું કાવ્ય શિક્ષિત તેમ અશિક્ષિત ઉભયને વાંચવા યોગ્ય છે. સરળ ભાષામાં સુંદર ચિત્ર બાલોખ્યાન છે. તમારું કાવ્ય વાંચ્યા પછી કુંભનાથનું શિવાલય જોવા ઇચ્છા થઈ છે. તમારો પ્રયાસ સફળ થયેલો જોવા ઇચ્છું છું.

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી—સુરત, તા. ૮-૭-૧૬. તમારું નાનકડું કાવ્ય વાંચી આનંદ થયો છે. કવિતા સરળ અને રમ્ય છે. ભક્તજનને પુસ્તક અતિ પ્રિય થઈ પડશે.

જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા—પાટણ તા. ૬-૭-૧૬. આપની શાંખકવૃત્તિ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. આપના આ પુસ્તકમાંની કવિતા આપનામાં રહેલી ને સર્ગીક કવિત્વ શક્તિને દાખવનારી છે. ભાષા મનોહર અને વેગવતી હોઈને આપે દેશપ્રીતિ પ્રદર્શિત કરવામાં આપનું હૃદય પ્રકટ કરી દીધેલું છે.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે—સુરત તા. ૬-૭-૧૬. કવિતાની ભાષા સરળ અને જુસ્સાદાર છે. વર્ણનો સારાં રસ પડે એવાં છે, અને જોઈની પસંદગી પણ ઠીક કરેલી છે.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા—જુનાગઢ તા. ૯-૭-૧૬ પુસ્તક વાંચી જોતાં જણાય છે કે આપની કવિત્વશક્તિ ઉંચા પ્રકારની છે. તે તેને લખીને આપ સરળ ભાષામાં સ્વાભાવિક ઉદ્દ્યાર કાઢી શક્યા છો. વિષય પણ એવો રસિક બોધદાયક છે કે જે કાંઈ તે ખ્યાનમાં હયે તેને સાબરકર્તા થયા વગર રહે નહીં. આપનો શ્રમ સફળ થાઓ એમ હું ઇચ્છું છું.

૨૫. કાકેરદાસ રણછોડદાસ પંડ્યા-પાટણ. તા. ૧૩-૭-૧૫. ભાષ્ય તેમજ રચના બધાં સારાં છે. રસ ઉત્તમ રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. આવાં પુસ્તકો બાળકોના વાચવામાં આવવાથી તેમનામાં સ્વદેશપ્રીતિ તથા ભક્તિભાવ જળવાઈ રહે છે.

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી—વડોદરા. તા. ૨૪-૭-૧૬. કવિતામાં રસ છે, સરળતા છે, ને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વાંચકને શુદ્ધ આનંદ મળે એવાં વર્ણનો તેમાં છે.

જામે જમશેદ—તા. ૨૬-૭-૧૬. ભાવિક અને ભક્તજનો માટે આ પુસ્તક અગત્યનું છે. કવિતાઓ મધુર અને સરળ છે.

કેળવણી—ઝોગરટ ૧૬—લેખન શૈલી મજબૂત છે; તેમજ કાવ્ય લખવામાં વૃત્ત પર ઠીક હાથ મેકા છે. જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં સારો રસ જમાવ્યો છે. સોરઠી સ્તવન રસપૂર્વક વાંચી શકાય તેવું છે. “ પ્રભાતનો આનંદ ” “ મધ્યાહ્નની મજા ” અને “ સિંહનો પરછા થવો ” એ મથાળાવાળા કકડા સારી કૃતિના નમુના છે. ગુજરાતમાં એમના જેવા ઉત્સાહી લેખકોની જરૂર છે.

નવજીવન અને સત્ય—ઝોગરટ ૧૬. આ નવાના પુસ્તકમાં સાદા અને સરળ શબ્દોમાં લેખકે સારાં વૃત્ત યોજ્યાં છે, તથા તેની વધુ સરળતા ખાતર વિવેચન પણ આપ્યું છે.

લલ્લીત—વડોદરા તા. ૨૬-૧-૧૫. તમારું કાવ્ય વાંચતાં નવી દીક્ષાનું દર્શન થાય છે. સ્થળવર્ણન ઇતિહાસગૌરવ ને ગ્રામ્યજીવનની સુંદરતા એ ત્રણ બાતોનું સરળ નિરૂપણ એ કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ કાઠીયાવાડી જીવાનનો ઝોસ મને તો ખડબ ખિય લાગે છે. એવાં કાવ્યો રચી આપણા દેશની પ્રાચીનતાનાં દર્શન તમે આપતા રહેશો તો અમર જેવા અનેક કાવ્યરસપિપાસુઓને પરમ દુષ્કિત મળશે.

વડોદરા વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં ઇનામ .

લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થએલ.

બાલરામાયણ.

(સચિત્ર દ્વિતીયાવૃત્તિ હવે પછી પ્રગટ થશે.)

I am sure you have nicely caught the poetic view in stanzas like the following:—

“ જયમ વરસે ધનધોર, વીજળી જયમ ઝળકી રહે ”

+ + + +

“ રસપૂર્ણ હતી પૃથ્વી, ફલપૂર્ણ હતી તર ! ”

You have done complete justice to select least incidents from each KAND, and worded them in so simple a strain of melody that the whole in all its varied parts works like one sprung out of emotion. It will prove both interesting and instructive to all classes of people men, women, and children.

Patan. } MANJULAL J. DAVE, B. A.
Dated-25-1-17. }

જેમને ઉદ્દેશીને તમે બાલરામાયણ લખ્યું છે તે તેમને ઠીક પડશે એમ હું ધારું છું. કઠણ શબ્દના અર્થ અને ખીણ માહિતી તમે આપેલ છે તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે.

અમદાવાદ. } કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, ખી. એ.
તા. ૨૫-૧-૧૭. }

તમારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. સરળતા એ તમારાં કાવ્યોનો આત્મા જણાય છે. તેથી તેમાં વાંચકને આનંદ મળવો સુલભ થઈ પડે છે. ટુંકાણમાં આપેલી પાત્રોની હકીકતથી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં તમે વૃદ્ધિ કરી છે.

બરોડા—કેલેજ. } અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.
ખી. એ. એલ એલ. ખી પ્રોફેસર આર્થ લેણક.

પુસ્તક ખરેખર સરળ બોધક અને ઉપયોગી હોઈ પ્રત્યેક કુટુંબમાં એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતના અંગ્રેજી ધોરણોમાં કવિતાઓ માટે દાખલ કરવા જેવું છે. આંદરનાં વૃત્ત રાગ પણ બહુ સારા છે.

અમદાવાદ.
તા. ૪-૧-૧૭.

} લોગોન્દ્રસવ ર. દીવેટીયા, બી. એ.

તમારી કવિત્વશક્તિ વિદ્વન્મનોને ખુશ કરે તેવી છે, એકંદર બાળક વર્ગને સરળતાથી સમજાય તે બોધ મળે તેમ થયું છે. મુખ્ય જોવા અતિ પ્રવૃત્તિવાળા સ્થળમાં આવી સાહિત્ય સેવા બજાવે છે. એ તમારા ઉદ્દેશો પાળી નિશાની છે.

ભાવનગર.

}

દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.
માજી હોમાસ્તર ભાવનગર મુખ્ય શાળા.

તમોએ રચેલું બાળરામાયણ નામનું પુસ્તક મને મળ્યું. તે મેં આદ્યંત વાંચ્યું છે. તેમાં કવિતાની સરળતા મધુરતા રસસંમેલન અર્થ ચાતુર્ય અને શબ્દસૌષ્ઠવાદિક કવિતાના ગુણો સમજનાર નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વન્મનોએ કહેવું જોઈએ કે કેવલ ધૃતરાષ્ટ્રહૃદયીજ તમોને કવિત્વ ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં વળી પાત્રોની ટુંકી હકીકત અને ઐતિહાસિક સ્થળોની ટુંક નોંધમાં તમોએ જે શ્રમ કર્યો છે તે અત્યંત હર્ષપ્રદ થઈ પડે છે.

ભાવનગર.

}

સ્વ. શાસ્ત્રી કર્ણભાઈ શંકર પ્રભુજી પાઠક.
માજી મુખ્ય શાસ્ત્રી જશવંતસિંહજી સંસ્કૃત પાઠશાળા.

તમારી સંસ્કારી ભાષા અને તે સાથે ઉન્નત વિચારો જ્યાં ત્યાં દેખાઈ આવે છે. પ્રખવણ પર વર્ષાઋતુ, રાવણની સંગ્રામ સભા, લક્ષ્મણની મૂર્છા વખતે રામનો વિલાપ, નીતિનો જય, વિગેરે અનેક પ્રસંગો ધણી સારી રીતે આલેખાયા છે. પાત્રોની તેમજ ઐતિહાસિક સ્થળોની ટુંક હકીકત ને શબ્દાર્થ-કોષ પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી બનાવે છે.

પાટણ.

}

ઠાકોરલાલ રણછોડલાલ પંડ્યા.
પ્રીન્સીપાલ મેઈલ ટ્રેનિંગ કોલેજ.

હમણાં આપતું' પદ વાંચી ગયો, ને તેથી નિઃસંદેહ મને આનંદ થયો. આપની લેખીનીમાં પ્રવાહ રસ તથા સરળતા છે, અને પદ લખવાની આપની શક્તિ અભિનંદનને યોગ્ય છે. એકંદરે “ આળસાચલુ ” એનો ઉદ્દેશ સફળ કરશે એમ મને લાગે છે.

આગ્રી. } કાન્તિલાલ છગનલાલ ચંડ્યા.
તા. ૧૬—૩—૧૭. } પ્રૌદેસર ઓફ સાયન્સ, સેન્ટ્રલ્સ કૉલેજ.

As its name signifies this book is meant for children. It is the Ramayana versified. We think that it will prove of interest to those for whom it is written.

March 17. }
Modern Review. } K. M. JAWERI.

મનોહર અને સુસ્થિત કાવ્યો લખવા માટે લેખકે જે કાર્તિ મેળવી છે તેને આ કૃતિ પણ પ્રુષ્ટિ આપે છે. સામાન્ય જનોને સમજાય એવી ભાષા સરળ છે. અને તેમાં મધુર સંસ્કૃત શબ્દોની એવી મીઠાવટ છે કે તેથી તે પ્રાચીન સમયના યુનિત સંસ્કારોને હૃદયમાં જાગૃત કરે છે. શરૂઆતમાં સારી અનુક્રમણિકા અને છેવટે જરૂરી ટીકા અને અર્થ આપીને લેખકે પોતાનું લઘુ પુસ્તક જનસમુદાયને માટે ધણું ઉપયોગી બનાવ્યું છે. નવજીવન—ફેબ્રુવારી ૧૯૧૭.

આ કાવ્ય સાદી સરળ ભાષામાં લખાયેલું છે. લખવાની ઢબ સંસ્કારી છે. અને રામાયણમાંથી જે પ્રસંગો પસંદ કર્યા છે તે સુંદર છે. આળકોને વાંચવું મને એવી રીતે આપું કાવ્ય લખાએલ છે. અધરા શબ્દોના અર્થ સમજવા માટે તથા બીજી કેટલીક હકીકત માટે પણ તમે સારી તબવીજ રાખી છે. સાહિત્ય પરિષદે આ રીતે તમારા જેવા હૃદયસ્પર્શક શક્તિવાળા માણસને કાવ્ય લખવા માટે જે પ્રસંગ આપી આપ્યો એ સારું થયું. તમારો પ્રયત્ન ચક્ષુરવી થયેલો જોઈ મને સંતોષ થયો.

વડોદરા. }
તા. ૧૨—૩—૧૭. } નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.
પ્રી-સીપાલ એ. ટ્રે. કોલેજ.

(૯)

રા. પાઠકને કવિતા ઉપરનો કાબુ વખાણવા ભેગ છે. અને સામાન્ય જનોને સમજાય એવી મનોહર અને મધુર શબ્દોમય શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક કાંઈ પણ વાંધા વિના જનસમાજમાં ઉપયોગી થવા સંભવે છે.

પોષ ૧૯૭૩.

વાર્ક્સૌંદર્ય.

સફળ નિવેદિત કરવાનું કે તમારું રામાયણ મેં વાંચ્યું ને તે ઉપરાંત ઈરાંઓએ પણ પોતાના મંડળમાં વાંચ્યું અને તેઓ બહુજ રાજી થયાં છે. તમે જો તે વખતે હાજર હોત તો તેમના ઉદ્ગાર ઉપરથી તમને લાગત કે “મારો મમ સફળ થયો છે.” તમે એક નાના પાત્રમાં અમૃત ભર્યું છે એમ અમને જણાયું છે. તેની તુલના થતાં કદાચ વાર લાગે તો બહે, પણ અતુકળ સમયે કેપુરને દાબડે કપુર ભરાયા વિના રહેશે નહિ એવી મારી ૬૬ શ્રદ્ધા છે.

સુરત.
તા. ૨૮—૪—૧૭.

સ્વ. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાલી.

કાવ્યનાં વૃત્તોની પસંદગી ઘણી ઘટીત અને રચના ઘણી પ્રૌઢ માલુમ પડે છે. ભાવ અને ભાષા બંનેમાં આ કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. નવાં ભેદો ત્યાં લાગણી બતાવવા લેખકે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ કાવ્યો લખવામાં લેખકને ખાસ લાયકાત હોય એમ પુરવાર કરી આપ્યું છે.

ભામે જમશેદ-૩ માર્ચ ૧૭.

કૃતિ સરળ અને સાદી છે. કાવ્યોમાં વૃત્તો પ્રસંગાનુસાર બદલાવીને તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગમાંથી નીર્ઝરતા સારને એવીને પુસ્તકની શિષ્ટતા જાળવી છે. દોષ રહીત અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી ભાષામાં લખાયેલ છે. વાચક વર્ગોમાં અગર ગૃહવાચનમાં આ પુસ્તક રસપૂર્વક વાંચી શકાય. પુસ્તક કોઈ શાળામાં સ્વતંત્ર રીતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે વંચાય તો પણ ચાલુ જમાનાના વિદ્યાર્થીઓનું રામાયણની કથા સંબંધી અજ્ઞાન નીકળી જવા સંભવ રહે.

કેળવણી—મે ૧૯૧૭.

સરળ ભાષા તેમજ સરળ ધટના દ્વારા શ્રીરામચંદ્રજીના ભવ્ય પવિત્ર જીવનકથાથી બાલકોને પરિચિત કરવાનો તમારો સુપ્રયત્ન ધન્યવાદને પાત્ર છે. તમે છઠ્ઠાની વિવિધતા રાખી છે તેથી કાળ વધારે રસભર અને આકર્ષક બન્યું છે. બનાવો બહુ વેગથી વર્ણવવા પડ્યા છે તે સાહિત્ય પરિષદની “હજાર લીટી”ને આભારી જણાય છે. આપણા બાળકો માટે આવાં જેટલાં કાવ્યો લખાય તેટલાં ઓછાં છે. ઐતિહાસિક સ્થળોની તમારી ટુંક નોંધ વાચકોને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. તમારી સુંદર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને દિન પ્રતિ દિન વિશેષ પ્રતેહ ધરતો તમારો:—

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર.

બી. એ. એલ. એલ. બી. આર-ઑટ-હો.

ચુંથા ચાતુર્વિધ મોહ જ્ઞાતિનું

વસ્તીપત્રક.

:(કી. આના આઠ-જ્ઞાતિયંધુઓને મફત.)

મહામહેાપાધ્યાય શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરીશંકર ભામનગર—વસ્તી-પત્રકના વિષયમાં આપે લીધેલા શ્રમને માટે મને ધણેજ સંતોષ થયો છે. આપ સ્વજ્ઞાતિહિતના કાર્યમાં ધણું વર્ષો થયાં સતત ઉદ્યોગ કરો છો તેને માટે માફ હૃદય આપને ધન્યવાદ આપે એ સ્વાભાવિક છે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—વસ્તીપત્રક રચવામાં આપે બહુ શ્રમ લીધેલો જણાય છે. અમે તો વર્ષોથી બુમો પાડીએ છીએ પણ બ્યારે થાય. ત્યારે ખરૂં.

જામે જમશેદ-તા. ૧૪-૨-૧૪.—પાઠકેનો આ પ્રયાસ માન ભર્યો છે. જ્ઞાતિના તકેના ખુલાસો પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે, તે દરેક જ્ઞાતિને મનન કરવા યોગ્ય છે. અને પોતાની જ્ઞાતિમાં એ પ્રમાણે વસ્તીપત્રક કરવાની જરૂર છે. અલખત વસ્તીપત્રક કરવું એ કાંઈ લાડવા ખાવાના નથી, પણ મહીનાઓ વેર તેની પાછળ ખત અને મહેનત લેવાથી પરીણામ જયમાંજ આવે છે, અને નાત સેવાની એ ખરો કસોટી છે

૨૫૦ જાનીજી નિર્ભયરામ રજુછોડજી ભાવનગર (સંવત ૧૯૭૦ કાર્તિક વદિ ૧૪ ગુરુવાર) પોતાના જ્ઞાતિજનોને યોગ્ય નામ જોત્ર અવટ'ક નિવાસ-સ્થાન આચરણ વર્તણૂંક કીર્તિ સંખ્યા પ્રતિષ્ઠા જ્ઞાન કેળવણી સમૃદ્ધિ ઇત્યાદિ જે કાંઈ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રીમાં આપણે લાંબો કાળ સુવાથી જાણતા નહોતા તેો રાત્રી હવે પૂર્ણ થઈ છે, અને રમણીય પ્રભાત થયું છે. કારણ કે આ સર્વ વ્યાખ્યનો આપણને જણાવતો મોઢ કોમના સૂર્યરૂપ અ અંથ પ્રકટ થયો છે.

વડોદરા, ધોરજાંદર, જુનાગઢ, રાજકોટ, ગોંડલ
વિગેરે અનેક દેશી રાજ્યોમાં
ઈનામ લાયકેરી માટે મંજુર થએલ.

આત્મસામાયણ.

(કીમત રૂપીયો એક.)

વ્યાસ મુનિએ અધ્યાત્મ સામાયણ લખ્યું છે, તેમાં અધ્યાત્મની સ્પષ્ટતા છે, તેના કરતાં આ જુદાજ પ્રકારનો અંથ છે આમાં તેો આદિથી અંત સુધી વેદાંત જ્ઞાનજ ઘટાવ્યું છે. અંથકર્તાને અધ્યાત્મ જ્ઞાન સારી રીતે સમજાયલું છે એવી આ અંથ સાક્ષી પુરે છે. અને વાંચનારને સામાયણ કથાનો સંક્ષેપ પણ

સમજાય છે. બીજા ગ્રંથોમાં રામાયણ દ્વારા જ્યારે આત્મજ્ઞાનનું કથન સમજાવવા શ્રમ કરેલો જોવામાં આવે છે, ત્યારે આમાં આત્મજ્ઞાન દ્વારા રામાયણ કહેવાતું હોય એવો ભાસ થાય છે. આમાં આત્મવિદ્યા મુખ્ય છે, અને કથા ભાગ ઓછો છે. બીજામાં તેથી ઉલટું હોય છે. આ પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓએ વારંવાર વાંચવા જેવું છે.

વડોદરા.

}

લી. આપનો રત્નકપાત્ર
છાટાલાલ નરસેરામ ભટ.

સદરહુ શ્રદ્ધા સ્વર્ગવાસી લેખકનાં ધર્મપત્નીએ
અમારા આ બંધુકૃત્ય બદલ બહેર
કરેલો પોતાનો સંતોષ.

આ પુસ્તક વાંચી ધણેજ જ્ઞાનનું થયો છે. તમે ખુશીથી
છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરો. તેની મહેનતનો બદલો
તમને પ્રથમ આપશે.

કુંડલા.

લી. જ્ઞેન નર્મદાના આશીર્વાદ.

આપ દરેક પ્રતિની વ્યક્તિને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં નીતિને ધર્મનું કુળવણીને પુષ્ટી રૂપ થઈ પડે તેવા ઉમદા હેતુથી જે પુસ્તકો છપાવેલ છે તે કાર્ય ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે, ભાષા સરળ રાખેલ છે. અને બાંધકામ વર્ક ઉત્તમ છે. તે જોતાં ઇનામ લાયકોરી માટે અવશ્ય લેવા લાયક છે. દરેકના ઘરમાં પણ સંગ્રહવાં જોઈએ.

તા. ૩૦-૮-૨૨.

}

ઑન્યુકેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ.
રાજકોટરોડ.

રામાયણનો અધ્યાત્મભાવ સમજાવવાને આજ દિવસ સુધી ઘણાંજ વિદ્વાનોએ ચત્ન કર્યો છે, પરંતુ આજના સમયમાં જે જડવાદ અને તેને લગતી

કેળવણી વૃદ્ધિ પામેલ છે, તે પ્રસંગે નવ્ય શિક્ષિતોને સર્ગવાસી કરાણાશંકર-
ભાષનો રચેલ ગ્રંથ વધારે અનુકુળ આવે એવો છે. રામાયણના ઇતિહાસનું
સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે વિવરણ કરવાની સાથે સાથે તે સર્વ ઘટનાઓ અને
તે ઘટનાઓનાં ઉત્પાદક પાત્રો તે સર્વ એક મનોરાજ્યનીજ ઘટનાઓ છે. મનો
રાજ્યની જીવતી જાગતી વૃત્તિઓ સંસ્કારો અને વાસનાઓ છે. તેઓનું પર
સ્પર્શ સંમિશ્રણ અને સંઘર્ષ છે. તે સર્વ આ ન્હાનકડા આત્મરામાયણમાંથી
જેટલું સહેલાઈથી સમજ શકાય છે, તેનું સરલ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન ધીજી ગ્રંથો-
માંથી થવું દુર્લભ છે, આપે એવું મુંઝર અને ઉપયોગી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને
આપની સ્વચ્છ ધર્મશ્રદ્ધા અને અટલ ભક્તિનાવ દર્શાવી આપ્યો છે.

ભાવનગર.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

તમે પ્રકટ કરેલું પુસ્તક બોધાત્મક હોવાથી ધણું ઉપયોગી છે. રામાય
ણના પ્રસંગો જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અવલોક્યા છે, તેથી વાચકવર્ગને રસની સાથે
બોધ મળે છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરી તમે સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે.

સુરત.

લી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

રામાયણની જુદી જુદી હકીકતોને અને પાત્રોને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો સાથે
જોડેલાં છે. અયોધ્યાકાંડ વાળો વિભાગ સારો રચાયો છે. ભાષાદોષ થવા દીધા
નથી. પુસ્તકનું નામ આત્મરામાયણ રાખવાનો લેખકનો હેતુ કદાચ સંસ્કૃત
અધ્યાત્મ રામાયણથી ભિન્નતા બતાવવાનો હશે, ઉપરાંત આત્મા અને તેના
સ્વરૂપ વિષેનો માહિતી રામાયણના વિષય દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાનો હેતુ પણ હશે.
પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે તેવું છે.

અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૬૧, અંક ૧૦.

આ પુસ્તકમાં રામાયણનાં સર્વ સ્થૂળ પાત્રોને ધણી ચતુરાઈથી તેમજ
આત્મીક રીતે ઘટાવ્યાં છે. સંકળના એની એજ રાખીને દુઃકામાં પણ અસર-
હારક રીતે એવો તાત્વીક રસ પીરસ્યો છે કે બ્યાન પૂર્વક બધું વાંચી જતાં લેખક

અંધુના પરિશ્રમ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાન યુગમાં નવલકથાઓના વાચક વર્ગને આ ગ્રંથના વાચનમાં રસ નહીં પડે, પણ સુસુક્ષ્મ વર્ગને આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. રા. પ્રભાશંકરભાઈએ આ પુસ્તક છપાવી બહાર પાડી શુનરાતની સંસ્કારી જનતા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

મુંબઈ.

સમાજજીવન પુ. ૫ અંક ૧.

A disquisition on the Gnyan Marg the book is based on the Ramayan and is in an allegorical form. It tries to treat of abstruse subjects like the relation of the Atma to the Parmatma, and other Vedantic topics in a simple style.

Modern Review
September 1922. }

K. M. Zaveri.

રામાયણ ઉપર અલંકારી રૂપમાં ચોળાએલો આ એક જ્ઞાનમાર્ગનો ગ્રંથ છે. એમાં પરમાત્મા સાથે આત્માનો સંબંધ અને એવાજ બીજા ગૂઢાર્થી વેદાંતી વિષયો ઉપર સાદી પદ્ધતિમાં વિવેચન કરાયું છે.

મૅડર્ન રીવ્યુ.
સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૨. }

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
એમ. એ. એલ એલ. બી.

અર્થાત્મ દૃષ્ટિએ ગ્રંથની સારી રીતે ગ્રંથણી કરી છે. સદૃશ્ય અને દુર્ગુણોની વચ્ચે કેવી રીતે મંથન થાય છે, ને છેવટ સત્યનોજ તેમજ સારા ગુણોનો કેવી રીતે વિનય થાય છે તે બતાવવું એ પ્રસ્તુત પુસ્તકનો સાર છે. આ પુસ્તક વાંચવામાં એક કામ ને બે કામ જોવું થાય છે. રામાયણનો ઇતિહાસ અને સાથે સાથે જગતમાં નીરંતર ચાલી રહેલ દેવદાનવ વચ્ચેના દાઝણુ યુદ્ધનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

મુંબઈ સમાચાર તા. ૧—૧૦—૨૨.

(૧૫)

આ નાનકડા પુસ્તકમાં રામાયણનાં પ્રત્યેક પાત્રોને તથા સ્થળોને આત્મા અને મનુષ્યમાં રહેલા સદ્ગુણો તથા દુર્ગુણો સાથે ઘટાવી સ્પષ્ટ કરી કાઢવાનું સંક્ષેપમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમજાવ્યું છે. પ્રત્યેક જ્ઞાત્રીએ આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. મોઢ માતાંડના તાંત્રી શ્રીશ્રુત પ્રભાશંકર પાઠકે લેખકના આ પ્રિય પુસ્તકને પ્રકટ કરી શુદ્ધ હૃદયનું જે અંકુશ કયું છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. પુસ્તકને શ્રીરામચંદ્રજીની પંચાયતન જીર્ણોદ્ધારી વિભૂષિત કર્યું છે તે સુચોગ્ય જ થયું છે.

વીસા પારલા.

સુભદ્રા પુ. ૨, અંક બીજો.

આત્મરામાયણનો અર્થ વાર્તાલાપદ્ધતિ ગામડાંના એકાઠા અક્ષરજ્ઞ નવાળા પશુ પરમ ભાવિક લોકવર્ગને આત્મવિદ્યા પુનરુદ્ધિની સફળ સુકિતવડે યથાર્થ ગળે ઉતારાવવાના સફળ પ્રયત્ન રૂપ છે. ને તે કળા માત્ર અંતરિકર્તા જેવા દીનવત્સલ પુરાણી શાસ્ત્ર અને આર્ય સંસ્કૃતિ સરળ પ્રપાઠકને સદૃશ સુલભ હોય છે. ચર્વિતચર્વણની પદ્ધતિ વિના મનન કળાનું નથી.

ભાદ્રપદ વદિ ૧૩ સં. ૧૯૭૮.

લલિત.

વાંચીને મનન કરવું હોય, અને આત્મોન્નતિ કરવી હોય એવા જ્ઞાત્રીઓને માટે આ પુસ્તક ખરેખર વાંચવા જેવું છે. અને વિશેષ નામોને મનુષ્ય સ્વભાવની વૃત્તિઓને ગુણો સાથે રૂપક અલંકારમાં ગોઠવવાનો લેખકે જે પરીશ્રમ લીધો છે તેને માટે તેને અભિનંદન થઈ છે.

મુંબઈ.

હિંદુસ્તાન.

રામાયણની આધ્યાત્મિક બાબુઓ રચી કરેલી છે અને ધર્મજ્ઞાત્રીઓ તથા મુમુક્ષુઓને આ ઉત્તમ રીતે તૈયાર થયેલો અર્થ અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. ભાષા પણ સરળ ને રોચક છે. કાગળ ને છપાઈ સારાં છે.

મુંબઈ.

બાલજીવન પુ. ૨ અં. ૧૨

હવે પછી પ્રગટ થનારું પુસ્તક

બાલવિકાસ.

ઇનામી હરીફાઈમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરો ઇનામને યોગ્ય નક્કી થયેલા

આ નિબંધની ઇનામ કમીટીના પ્રમુખનો અભિપ્રાય.

મને સર્વોપરી નિબંધ રા. પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકનો જણાયો છે. તેમણે શાસ્ત્રીય રીતે આ વિષયની ચર્ચા અતિ વિસ્તારથી પરિપૂર્ણ વિગતવાર કરેલી છે, અને આલસવભાવનું જે જ્ઞાન તેમના પૃથક્કરણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે તે તેમના વિષે સહુભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાને સમર્થ છે. તેમના ઉત્તમ પ્રકારના અભ્યાસ માટે, આપણા દેશની પૂર્વપ્રચલિત ધોરણોની માહિતી માટે, અતિ સ્ફુટ વક્રવૃત્ત માટે, સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવતી અતિઉપયોગી સૂચના માટે, રચના-આતુર્ય માટે, અને વિસ્તૃત છતાં અસંબંધ લખાણનો સમાવેશ ન થવા દેવાની તેમની કાળજી માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. આજકાલી ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ તથા નૈસર્ગિક શક્તિઓનું વર્ણન એમણે એવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અને સ્પષ્ટતાથી કરેલું છે કે એટલા ઉપરથી જ એમની આ કૃતિ આદર-ભૂય ગણાય એવી થઈ પડી છે. અને એમની વિદ્વતા માટે પક્ષપાત સહજ બંધાઈ જાય છે. આ નિબંધને કાંઈ વાંચશે તેને જરૂર કંઈ ને કંઈ લાભ મળશે જ, અને આજકાલી કેળવણીના સરળ તથા સાચા માર્ગ સહજ મળી આવશે.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા બી. એ.

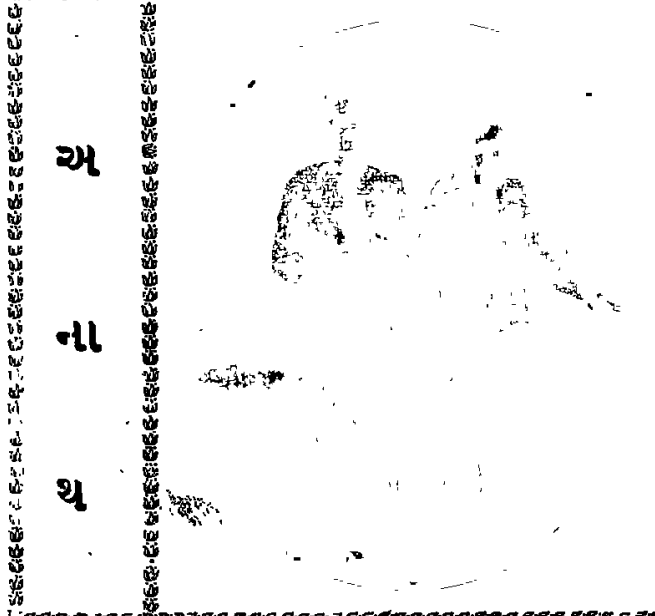
ચીફ, એન્જુકેશનલ ઓફીસર જીનાગઢ સ્ટેટ.

ઉપરનાં સર્વ પુસ્તકો કર્તા પાસેથી નોંચેને ઠેકાણેથી મળશે.

કાંદાવાડી માધવ ભુવન }
મુંબઈ-૪.

પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક.
અધિપતિ-મોઢ માર્તંડ.

સાચી જાણના આધારે જીવવાનું શુભચિન્તન

અ

ના

થ

યુ

ગ

લ

સાચી જાણના આધારે જીવવાનું શુભચિન્તન

સાચી જાણના આધારે જીવવાનું શુભચિન્તન

